

Віктор ДАНИЛЕНКО
Мирослава СМОЛЬНИЦЬКА

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

РІВЕНЬ СТАНДАРТУ

11

Віктор Даниленко
Мирослава Смольницька

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

(РІВЕНЬ СТАНДАРТУ)

Підручник для 11 класу
закладів загальної середньої освіти

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

КИЇВ
«ГЕНЕЗА»
2019

УДК 94(477)(075.3)
Д18

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від 12.04.2019 № 472)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Даниленко В. М.
Д18 Історія України : рівень стандарту : підруч. для
11-го кл. закл. заг. серед. освіти / Віктор Данилен-
ко, Мирослава Смольницька. – Київ : Генеза, 2019. –
224 с. : іл.

ISBN 978-966-11-1013-6.

УДК 94(477)(075.3)

ISBN 978-966-11-1013-6

© Даниленко В. М.,
Смольницька М. К., 2019
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2019

Шановні учні та учениці!

У цьому навчальному році ви вивчатимете історію України, що охоплює період між 1945 і 2019 роками. Нові горизонти, які відкриються перед вами після закінчення школи, передбачають велику відповідальність за суспільні процеси, що формуватимуть долю нашої країни. Отже, запрошуємо вас до активної співпраці, під час якої ви отримаєте можливість підготуватися до дорослого життя.

Щоб не загубитися в розмаїтті інформаційного простору, пропонуємо вам долучитися до процесу творення власного бачення подій минулого й сьогодення. Найважливішим для формування активної життєвої позиції є розуміння взаємозв'язків історичних процесів у їхній цілісності, а також здатність аналізувати причинно-наслідкові зв'язки та робити правильні висновки.

Дослідження історичних подій 1945–2019 років є надзвичайно цікавою та вдячною справою, оскільки цей період представлено велетенською кількістю матеріальних, писемних, візуальних та усних джерел.

Для кращого засвоєння і розуміння інформації та її практичного опрацювання підручник наповнено різноплановими завданнями, для розв'язання яких запропоновано цікаві писемні та візуальні джерела, карти, дослідження.

Також у підручнику вміщено історіографічний матеріал з політичної, економічної, культурної, соціальної історії. Задля кращого розуміння історичних процесів будемо використовувати різні методи роботи, які згруповано в рубрики.

У рубриці «*Енциклопедія*» подано зміст термінів, історичних понять, історичних фактів, інформацію мовою цифр, тобто стисло й лаконічно окреслено відомості про факти та події, які варто знати.

Рубрика «*Мовою джерел*» ілюструє події та процеси в історії нашої країни за допомогою документів. Уміння користуватися інформацією із цієї рубрики є важливим для формування предметних компетентностей.

Рубрика «*Погляд дослідника*» допоможе вам зорієнтуватися в різновидах оцінок і позицій щодо тієї чи іншої події.

Рубрика «*Досліджуємо*» зацікавить вас у вивченні історії та сприятиме формуванню активної громадянської позиції. Рубрика покликана актуалізувати вміння аналізувати теоретичний матеріал, працювати самостійно та в команді, а також розвивати творчість та активність. Складовою рубрики є застосування елементів випереджувального навчання.

Рубрика «*Професія – особа*» ознайомить вас із біографічними даними відомих діячів, життя й діяльність яких пов'язані з Україною. В 11-му класі ви можете визначитися з майбутньою професією, тому для допомоги у вашому виборі подано інформацію, що містить короткі описи різноманітних сучасних професій, а також сфери їх застосування.

Після кожного параграфа вміщено рубрику «*Формуємо компетентності*». Систему запитань і завдань спрямовано на формування компетентностей. Це допоможе вам зрозуміти, яка діяльність для вас може бути привабливішою.

Додатковий матеріал, який зробить процес вивчення історії України цікавішим, ви можете знайти, скориставшись інтерактивними посиланнями та підказками для пошуку в інтернет-мережі.

Сподіваємося, цей підручник допоможе вам навчитися орієнтуватися в сучасному інформаційному просторі та стати активними громадянами, знання, прагнення, життєва позиція яких слугуватимуть розвитку європейської демократичної України.

Бажаємо успіхів!

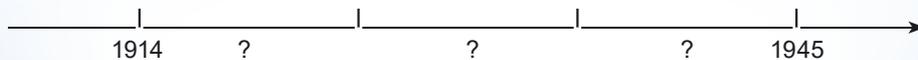
Автори

Формуємо компетентності

Мовленнєву. Пригадайте вивчене з історії України та всесвітньої історії в 10-му класі й розкажіть: 1) які події першої половини ХХ ст. відклалися у вашій пам'яті найповніше; 2) як під впливом цих подій змінювалася політична, економічна, соціальна ситуація на теренах України.

Хронологічну. 1. Заповніть лінію часу політичними подіями з історії України, що відбувалися в 1914–1945 рр. Поміркуйте, чому знання політичної історії є важливим.

2. Установіть відповідність між датами та історичними подіями.

<p>А Березень 1917 р.
Б 22 січня 1918 р.
В 29 квітня 1918 р.
Г 13 листопада 1918 р.
Д 14 листопада 1918 р.
Е 1922 р.
Є 15 березня 1939 р.
Ж 17 вересня 1939 р.
З Червень 1940 р.
И 30 червня 1941 р.</p> | <p>1 Вторгнення Червоної армії в Польщу. Початок радянсько-польської війни
2 Захоплення Червоною армією території Бессарабії та Північної Буковини
3 Проголошення незалежності Карпатської України
4 Входження УСРР до складу СРСР
5 Проголошення Акта відновлення Української Держави
6 Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки
7 Державний переворот і приход до влади П. Скоропадського
8 Утворення Української Центральної Ради
9 ІV Універсал УЦР, проголошення незалежності УНР
10 Утворення Директорії УНР</p> |
|--|---|

Сформулюйте висновок про значення цих подій для України як держави.

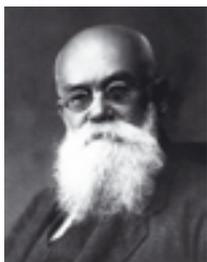
Просторову. Пригадайте, які зміни відбулися з кордонами України, і покажіть ці зміни на карті 1 (с. 216).

Логічну. 1. Об'єднайтеся в групи та поясніть значення понять: *отаманщина, соборність, автокефальна церква, коренізація, Голодомор, розстріляне вiд-родження, соціалістичний реалізм, політична еміграція.*

2. Яку з причин Голодомору зазначено на плакаті? Яких масштабів набув Голодомор? Які його наслідки?

Інформаційну. 1. Об'єднайтеся в групи та складіть історичні портрети політичних діячів.

Михайло
Грушевський

Петро
Скоропадський

Євген
Петрушевич

2. Скориставшись методом «Мозковий штурм», пригадайте, з якими подіями та напрямками діяльності пов'язано такі імена: В. Винниченко, С. Єфремов, Д. Вітовський, С. Петлюра, Н. Махно, Х. Раковський, О. Шумський, М. Скрипник, М. Волобуєв, М. Хвильовий, Л. Курбас, М. Бойчук, О. Довженко, В. Липківський, С. Косіор, Л. Каганович, М. Рильський, П. Вірський, Г. Верьовка, Є. Коновалець, С. Бандера, А. Мельник, А. Волошин.

Проаналізуйте отримані результати: скільки історичних постатей ви зуміли ідентифікувати? Заповніть прогалини в знаннях за допомогою інформації з «Енциклопедії історії України», яку знайдіть у мережі Інтернет на сайті Інституту історії України НАН України.

Аксіологічну. 1. Ознайомтеся з документом і дайте відповіді на запитання: 1) яку головну ідею передано в документі? 2) Чим цей документ важливий для розуміння сучасних подій в Україні?

«З просуванням наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові Радянські уряди, покликані зміцнити Ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у неможливе становище, і населення не зустрічало б їх як визволителів. З огляду на це просимо дати командному складові відповідних військових частин вказівку про те, щоб наші війська всіляко підтримували тимчасові Радянські уряди Латвії, Естляндії, України і Литви, але, зрозуміло, тільки Радянські уряди. Ленін» (*Телеграма Головнокоміві І. Вацетису, 29 листопада 1918 р.*).

2. Візьміть участь у дискусії «Чи є підстави говорити про невдалі спроби відновити українську державність у першій половині ХХ ст.?».

3. На аркуші паперу запишіть власний висновок: «Основні уроки вітчизняної історії 1914–1945 рр.». Обміняйтесь думками в загальному колі. З'ясуйте наявність (або відмінність) розмаїття щодо зроблених висновків.

Вступ

§ 1. Друга світова війна в історичній пам'яті

1. Закінчення Другої світової війни

Відповідно до угоди, укладеної в Лондоні 8 серпня 1945 р. між урядами СРСР, США, Великої Британії і тимчасовим урядом Франції, було створено Міжнародний військовий трибунал – міжнародний судовий орган з переслідування та покарання головних військових злочинців європейських країн, які воювали на боці нацистської Німеччини. Юрисдикції Міжнародного військового трибуналу підлягали такі злочини, що спричиняють індивідуальну відповідальність: злочини проти миру, військові злочини, злочини проти людства. Перший міжнародний військовий трибунал відбувався в м. Нюрнберг (Німеччина), яке й дало назву однойменному процесу над керівниками гітлерівської Німеччини – Нюрнберзький процес.

Восний злочин – це порушення законів чи звичаїв війни. До цих порушень належать убивства, катування або відведення в рабство або для інших цілей цивільного населення на окупованій території; убивства або катування військовополонених; убивства заручників; пограбування громадської або приватної власності; безглузде руйнування міст чи сіл; розорення, не виправдане військовою необхідністю, та інші злочини.

Юрій Яновський (1902–1954) – український поет і романіст. Редактор журналу «Українська література», військовий журналіст. У 1945 р. – кореспондент на Нюрнберзькому процесі. Свої враження описав у нарисах «Листи з Нюрнберга». У 1947 р. опублікував роман «Жива вода», за який радянська влада звинуватила письменника у спотворенні радянської дійсності.

Л. Кир'янова. Портрет Юрія Яновського (2008)

Журналістика – це й ремесло, і творчість, і мистецтво. Сфери застосування: штатна співпраця зі ЗМІ або фріланс. Набуває також популярності інтернет-журналістика. Необхідні вміння оперативно збирати, аналізувати, якісно обробляти та грамотно, доступно подавати актуальну інформацію, яка цікавить сучасне суспільство.

Злочини проти людства – це вбивства, винищення, поневолення, заслання та інші жорстокості, вчинені щодо цивільного населення до або під час війни, або переслідування за політичними, расовими чи релігійними мотивами з метою вчинення або у зв'язку з вчиненням будь-якого злочину, підлягають юрисдикції Трибуналу, незалежно від того, чи були ці дії порушенням внутрішнього права країни, де вони були вчинені, чи ні.

З найстрашнішої війни ХХ ст. людство винесло низку уроків:

- Третя світова війна неможлива тому, що вона загрожує знищенням усім націям і державам;
- наявність дієвої системи колективної безпеки є запорукою запобігання новій світовій війні;
- розв'язання будь-якою державою питання власної безпеки за рахунок інших країн є неприпустимим;
- наявність тоталітарних режимів з їхньою ідеологією та мілітаризмом, імперські амбіції, формування агресивних військових блоків можуть призвести до непоправних результатів, як це трапилося в 1939–1945 рр.;
- глобальні проблеми людства, зокрема збереження миру, можна розв'язати лише об'єднаними зусиллями.

Задля уникнення подібної трагедії в майбутньому лідери світових держав вжили заходів для формування системи колективної безпеки. Із цією метою в 1945 р. було створено **Організацію Об'єднаних Націй (ООН)**. Її цілями є: підтримувати міжнародний мир та безпеку; розвивати дружні відносини між націями на основі принципу рівноправ'я і самовизначення народів; здійснювати співробітництво для розв'язання міжнародних проблем економічного, соціального, культурного й гуманітарного характеру та для заохочення й розвитку поваги до прав людини та основних свобод; організовувати й погоджувати дії націй для досягнення цих спільних цілей.

Права людини – це сукупність природних і невід'ємних прав, таких як право на життя, свободу та особисту недоторканність тощо, що належать людині від її народження і не можуть бути ніким відібрані чи обмежені.

Перейшовши за кодом або посиланням http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015, ви можете ознайомитися з текстом *Загальної декларації прав людини*, одним з найперших документів, ухвалених на сесії Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 р.

У Декларації проголошується, що права і свободи людини не можуть бути обмежені за ознаками статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних переконань, національного або соціального походження, майнового стану. Серед проголошених прав найважливішими є такі: рівність усіх перед законом; презумпція невинуватості; недоторканність особи; недопустимість неправомірного втручання в особисте та сімейне життя та безпідставного посягання на недоторканність житла, честь і репутацію людини; право на політичну діяльність, працю та захист від безробіття, на власність, відпочинок, освіти, соціальне забезпечення, право виїзду зі своєї країни та безперешкодного повернення до неї, право на свободу переконань і вільне їх поширення.

Знайдіть у мережі Інтернет електронний ресурс «Компас: посібник з освіти в галузі прав людини за участі молоді». Скориставшись інформацією з ресурсу, підготуйте доповідь про можливості залучення молоді до громадських ініціатив. Презентуйте її в загальному колі.

2. Післявоєнна карта світу

Друга світова війна справила величезний вплив на міжнародний розподіл світу, зокрема на політичні й суспільні зміни, що відбувалися в наступні десятиліття:

- змінилася політична карта світу: одні держави (Німеччина, Фінляндія, Угорщина та ін.) втратили частини своїх територій, інші (СРСР, Польща, Франція) – збільшили, на Близькому Сході виникла нова держава Ізраїль (1948);
- відбувся перерозподіл міжнародних сфер впливу. У Другу світову війну Німеччина і Японія вступили як провідні світові держави, а вийшли з неї як переможені. СРСР і США, навпаки, після 1945 р. перетворилися на наддержави;
- стосунки між СРСР і США розвивалися у форматі холодної війни, тобто протиборства за сфери впливу в різних частинах світу;
- утворився соціалістичний табір у Європі (Польща, НДР, Болгарія, Угорщина, Чехословаччина, Югославія, Румунія, Албанія), потім в Азії (Китай, Монголія, В'єтнам, КНДР, Лаос), у 1959 р. в Америці (Куба);
- СРСР і США, втручаючись у розвиток інших країн, призвели до їх розколів та утворення двох Німеччин (НДР і ФРН), двох Кореї (КНДР і Республіка Корея), двох В'єтнамів (Південного і Північного), утворилося і два Китаї (КНР і Тайвань);
- у другій половині ХХ ст. відбувся розпад колоніальної системи, на політичній карті світу з'явилася велика кількість незалежних держав в Африці, Азії, Океанії, Латинській Америці.

Існує думка, що в період холодної війни СРСР і США утрималися від ядерних ударів через страх взаємного знищення. Якщо це так, то ядерна зброя зробила важливий, хоча і парадоксальний, внесок у справу миру.

? Чи є підстави для висновків про приреченість і безперспективність намірів установа світове панування? Чому? Відповідь обґрунтуйте.

3. Війна в пам'яті народу

Історична пам'ять – це здатність людського розуму зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на його підставі уявлення про історію як таку та своє місце в ній. Історична пам'ять необхідна для соціальної ідентифікації особистості та спільноти.

Власну пам'ять про Другу світову війну сформували майже всі країни-учасниці. Формування історичної пам'яті навколо кожної з національних концепцій відбувалося з урахуванням поєднання об'єктивних історичних фактів, суб'єктивних поглядів, національної міфології та пропаганди, замовчування непривабливих сторінок. Серед популяризованих образів: Радянський Союз як жертва віроломного нападу фашистів, США – як вирішальний чинник перемоги у Другій світовій, Польща – як роздerta двома імперіями країна тощо.

В Україні особливість історичної пам'яті про війну проявлялася в тому, що вона від початку була роздвоєною: радянсько-російською (у руслі концепту «Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» як складової Другої світової війни) та українсько-європейською.

Після розпаду СРСР у новостворених державах постала нагальна потреба в новій ідеології, а також у творенні нової ідентичності. Розсекречення приховуваної в радянський час інформації про перебіг подій Другої світової війни в Україні спричинило перетворення історичної пам'яті на «поле битви», що розколювало українське суспільство. Процес порозуміння суспільства став нагальною потребою.

Примирення історичних пам'ятей необхідне Україні, без нього неможливо створити єдину політичну націю та забезпечити суспільний поступ.

Є. Захаров, правозахисник

? Спробуйте пояснити, чому українському суспільству необхідне примирення історичних пам'ятей.

Відповідно до офіційної позиції нашої держави Другу світову війну ми розглядаємо як трагедію та гуманітарну катастрофу, яка коштувала життя мільйонам людей, завдала непоправних втрат цивілізації та культурі. Слід з однаковою пошаною говорити як про солдатів Червоної армії, так і про вояків Української повстанської армії та етнічних українців у складі інших армій – учасників антигітлерівської коаліції.

Єдність України в Другій світовій війні – у різноманітності. Слід враховувати досвід і приклади різних регіонів. Для різних регіонів України війна тривала різний час. Найдовше це було в Галичині – з 1939 до 1949 року. Причому в той час через Україну проходили численні лінії розлому (політичні, ідеологічні, релігійні тощо), і тому було кілька війн, які тривали одночасно.

Я. Грицак, історик

? Чи погоджуєтеся ви з думкою історика? Відповідь обґрунтуйте.

Навчальний проект «Друга світова війна в історичній пам'яті українців та інших європейців: спільне й відмінне».

1. Об'єднайтеся у групи та оберіть країну – учасницю Другої світової війни, яку будете представляти. 2. Оберіть описові портрети, відмінні за сукупністю критеріїв: гендер, національність, вік, місце народження, професійна діяльність, громадсько-політичні переконання. 3. Скориставшись знаннями про основні події Другої світової війни, підготуйте «спогади-розповіді» з позиції особи, яку ви представляєте. 4. Прослухавши «спогади» всіх учасників проекту, зробіть узагальнення про спільний і відмінний досвід переживання трагедії представниками різних груп населення.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Поставте події в хронологічній послідовності: створення ООН, закінчення Другої світової війни, ухвалення Загальної декларації прав людини, Нюрнберзький процес.

Інформаційну. Знайдіть у тексті параграфа інформацію про права і свободи людини, проголошені в Загальній декларації прав людини, і складіть таблицю за поняттями: *цивільні права, політичні права, економічні права, соціальні права, культурні права.*

Логічну. Сформулюйте висновок про міжнародне становище у світі після Другої світової війни. Побудуйте речення, використовуючи терміни: *Нюрнберзький процес, воєнний злочин, злочин проти людства, ООН, права людини.*

Мовленнєву. Наведіть приклади політичних і суспільних змін, що стали наслідком Другої світової війни.

Аксіологічну. Висловіть свою позицію щодо формування історичної пам'яті про Другу світову війну в Україні. Поясніть наявність спільних і відмінних думок.

§ 2. Загальні тенденції світової історії

1. Перехід від індустріального суспільства до постіндустріального

XX ст. називають найдинамічнішим за всю історію людства. Процеси оновлення, або модернізації, відбувалися в усіх країнах світу. У найбільш розвинених країнах у 1970-ті рр. стався перехід від індустріальної епохи до постіндустріальної. Кабельне телебачення, персональні комп'ютери, відеодиски та записувальна апаратура увійшли в повсякденне життя людей.

Нове суспільство одержало кілька варіантів назви. Крім більш відомого терміна «постіндустріальне суспільство» з'явилися терміни «інформаційне суспільство», «технотронне суспільство», «наукове суспільство», «суперіндустріальна цивілізація» та ін.

Типи суспільства

Тип суспільства	Характерні риси
Традиційне (доіндустріальне)	натуральне господарство • домінування сільського населення • велика роль релігії • слабкий розвиток наукових знань
Індустріальне	машинне виробництво • національна система господарювання • вільний ринок • домінування міського населення • велика роль науки та освіти
Постіндустріальне	знання та інформація • наука – виробнича сила суспільства • нові технології • наукоємна та інформаційна продукція

 Використовуючи таблицю, сформулюйте висновок про трансформації, що спричинили процес переходу від одного типу суспільства до іншого.

Постіндустріальне суспільство – це суспільство, в економіці якого переважає інноваційний сектор економіки з високопродуктивною промисловістю, індустрією знань, з високою часткою у ВВП високоякісних та інноваційних послуг.

Головна особливість постіндустріального суспільства – центральна роль знань і, відповідно, їхніх носіїв. Основним фактором, що визначає становище людини в постіндустріальному суспільстві, її соціальний статус, стає не влада, земля або капітал, а здатність людини перетворювати інформацію на знання та використовувати їх. Формування постіндустріального суспільства відбулося в основному завдяки науково-технічній революції.

Науково-технічна революція (НТР) – це докорінні зміни у взаємодії людини й природи, а також у системі продуктивних сил та техніко-економічних відносин (технологічного способу виробництва).

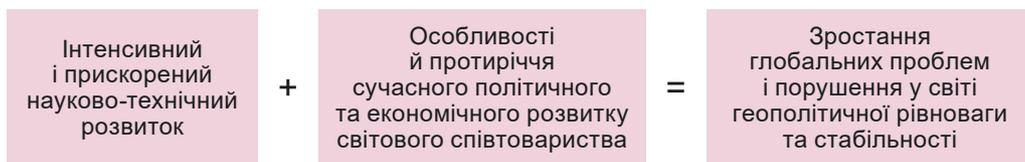
Характерними рисами НТР є універсальність і прискорення науково-технічних перетворень. Сутність НТР характеризується багатьма показниками:

- перетворення в науці: кібернетизація, математизація, космізація, екологізація, посилення орієнтації на людину та ін.;
- зміни в техніці: автоматизація виробництва, створення та поширення електронних обчислювальних машин;
- нові критерії ефективної діяльності працівника: перевага розумових зусиль, духовних здібностей людини в організації й управлінні виробництвом, високий рівень освіти та кваліфікації;

Вступ

- зміна предметів праці, поява принципово нових видів матеріалів;
- відкриття та використання нових видів енергії: ядерної, Сонця, океанських припливів, підземного тепла Землі тощо;
- розвиток новітніх технологій, яким властиві маловідходність, зростання продуктивності праці в десятки разів, висока якість продукції, екологічна чистота тощо;
- упровадження нових форм і методів організації виробництва й праці;
- вибухоподібне зростання кількості інформації.

НТР великою мірою сприяла зближенню населення всіх континентів. Водночас вона породила й загострила низку глобальних проблем.

Глобальні проблеми людства – це комплекс проблем і ситуацій, що зачіпають життєві інтереси всіх народів світу і вимагають для свого розв'язання колективних зусиль світової спільноти. Від розв'язання глобальних проблем залежить подальший прогрес людства та збереження цивілізації.

Глобальні проблеми породжуються через нерівномірність розвитку різних галузей життя сучасного людства і через протиріччя, що виникають у соціально-економічних, політико-ідеологічних, соціоприродних та інших відносинах людей. Глобальні проблеми взаємопов'язані, охоплюють усі сторони життя людей і стосуються всіх країн.

У серпні 2015 р. на конференції ООН лідери 193 країн ухвалили 17 глобальних цілей сталого розвитку. Серед них – найбільш нагальні проблеми людства, які воно намагається розв'язати впродовж тисячоліть.

Глобальні цілі сталого розвитку

Розв'язання глобальних проблем здається нам недосяжним, проте кожен може зробити крок на шляху до стабільного розвитку суспільства. Подумайте, що саме ви можете зробити для України, щоб вона відповідала стандартам високорозвинених країн.

Знайдіть у мережі Інтернет інформацію з теми «Що загрожує стабільному і безпечному існуванню сучасного світу». Обміняйтеся отриманими відомостями в загальному колі.

2. Періодизація історії України другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Періодизація історії – це спосіб упорядкування інформації щодо історичних процесів і подій, що дозволяє поглянути на історію під певним кутом зору, передусім соціально-культурного, економічного та політичного розвитку.

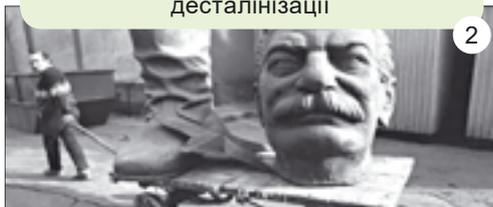
Періодизація історії України другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

1945–1953 рр. – Україна в перші повоєнні роки

1

1953–1964 рр. – Україна в умовах десталінізації

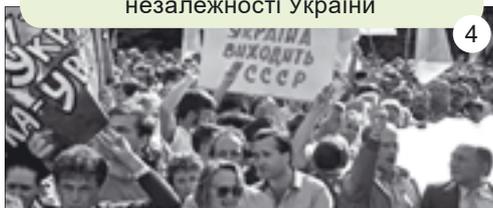
2

1965–1985 рр. – Україна в період загострення кризи радянської системи

3

1985–1991 рр. – Відновлення незалежності України

4

1991–2004 рр. – Становлення України як незалежної держави

5

3 2005 р. – У пошуках нової України

6

? Який підхід, на вашу думку, застосовано вище для періодизації історії України другої половини ХХ – початку ХХІ ст.? Запропонуйте свої підходи в періодизації. Власну позицію обґрунтуйте.

3. Особливості курсу історії України 1945–2019 рр.

Предметом вивчення цього курсу є складний і багатогранний процес розвитку української нації, її діяльність у державній, політичній, соціально-економічній, духовній сферах від часу закінчення Другої світової війни по сьогоднішній день, коли Україна перестала бути регіоном тоталітарної російсько-радянської імперії і конституювалася як суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Цей період історії України розглядатимемо в тісному взаємозв'язку з глобальними історичними про-

цесами, що надасть можливість всебічно розвивати історичне, критичне та творче мислення, розуміти загальний хід історичного розвитку, проблеми, що стоять перед нашою країною та світом.

Мета курсу: сприяти отриманню знань з історії Батьківщини, формуванню національно-культурної ідентичності, патріотичного світогляду, активної громадянської позиції, розуміння історії та культури соборної України в контексті історичного процесу.

Завдання курсу спрямовано на набуття системних знань про факти, події, явища, тенденції в Україні та світі у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.; поглиблення інтересу до історії, розвиток здібностей та вмій, необхідних для розуміння сучасних викликів; спонукання до усвідомлення національного інтересу, необхідності захисту суверенітету, територіальної цілісності своєї держави в умовах реальних військово-політичних, інформаційних та інших викликів.

Структура навчального матеріалу передбачає не лише опанування теоретичних знань, але й навчання реалізації їх в практичній діяльності, зокрема для розв'язання конкретних завдань або проблемних ситуацій.

Історія як наука. Вивчає минуле людства в усьому його різноманітті. Кожен знавець своєї справи спеціалізується на конкретному напрямку. Цікава праця в бібліотеках, архівах і сховищах, виставкових залах і запасниках музеїв. Місце роботи – науково-дослідні інститути, музеї, архіви, бібліотеки та меморіальні комплекси. Щоб не опинитися в полоні фейків і міфологем, користуйтеся вебсайтами документальної історії, блогами відомих істориків, матеріалами публічно-історичних проєктів («Історична правда», «Лікбез. Історичний фронт», «Україна модерна»).

Знайдіть у мережі Інтернет сайт Інституту історії України НАН України та ознайомтеся з науковими публікаціями з різноманітних тем.

Формуємо компетентності

Логічну. 1. Сформулюйте висновок про особливості розвитку людського суспільства у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Під час відповіді розкрийте зміст понять: *постіндустріальне суспільство, НТР, глобалізація, глобальні проблеми людства*. 2. Чи можна розцінювати Другу світову війну як глобальну політичну кризу? Поясніть свою думку. 3. Чи можлива Третя світова війна і якими наслідками вона може загрожувати людству?

Інформаційну. Використовуючи інфографіку (с. 11), узагальніть інформацію про глобальні проблеми людства. Систематизуйте їх за групами: політичні, економічні, демографічні, соціальні та екологічні проблеми. Кожну з груп доповніть самостійними прикладами.

Хронологічну. Скориставшись хронологією основних дат періоду, що вивчається (розміщені на форзацах), розподіліть дати відповідно до періодизації історії України, запропонованої в тексті параграфа. Проаналізуйте отримані результати.

Аксіологічну. Прочитайте висловлювання: 1. «Кожна історія є донькою свого часу. Мало того, немає історії. Є історики» (*Л. Февр, історик*); 2. «Трагедія історії не в боротьбі правди проти неправди, а в боротьбі різних правд» (*Г. Гегель, філософ*). Як ви розумієте ці тези? Що, на вашу думку, у них важливого? Чи згодні ви з авторами?

Мовленнєву. Складіть розповідь про найбільш пам'ятні події в житті українців після Другої світової війни. Скористайтеся допомогою людей старшого покоління.

Україна в перші повоєнні роки

§ 3. Україна в системі міжнародних відносин

1. Україна – співзасновниця ООН

Конституційні зміни в СРСР, здійснені на підставі закону «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку із цим Народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський Народний комісаріат» (5 лютого 1944 р.), задекларували право всіх республік СРСР вступати у прямі зносини з іноземними державами, укладати угоди та обмінюватися дипломатичними та консульськими представництвами. У результаті тільки дві республіки СРСР формально отримали таке право (УРСР і БРСР), і з 1945 р. Україна вже брала участь у міжнародно-договірних відносинах.

Активну інтеграцію союзних республік у світове співтовариство обумовлено бажанням уряду СРСР отримати додаткові голоси в ООН, посилювати вплив СРСР на світову політику та створити оманливе враження про

Делегація УРСР. Стоять (зліва направо): Леонід Новиченко, Ніколас Лукін, Марія Шапарєва, Майкл Шаляпін, Петро Удовиченко. Сидять (зліва направо): Петро Погребняк, Микола Петровський, Іван Сенін, Дмитро Мануїльський (голова), Олександр Палладін, Володимир Бондарчук, Олексій Война. Сан-Франциско, США, ООН (1945)

справжній суверенітет радянських республік, і цим нівелювати боротьбу українців за незалежність.

Правовою підставою для вступу УРСР в ООН стало рішення Виконкому Міжнародної установчої конференції ООН у Сан-Франциско від 30 квітня 1945 р. Після офіційного визнання УРСР усіма країнами – засновницями ООН із 6 травня 1945 р. її делегація включилася в роботу Установчої конференції. Представники делегації УРСР Д. Мануїльський, О. Палладін, В. Бондарчук, І. Сенін, П. Погребняк, М. Петровський були обрані до робочих органів Установчої конференції та брали активну участь у розробці Статуту ООН.

Олександр Палладін (1885–1972) – учений, громадський діяч, один з основоположників вітчизняної біологічної хімії, засновник низки актуальних наукових напрямів, що стали основою сучасної біохімії і молекулярної біології, теоретичної та практичної медицини. Серед них біохімія нервової діяльності (нейрохімія), м'язової діяльності, харчування, зокрема біохімія вітамінів.

Олександр Палладін

Біохімія. Одна з найперспективніших наук. В основі роботи біохіміка лежить вивчення хімічних процесів, які перебігають у клітинах живих організмів. Необхідні глибокі знання з мікробіології, ботаніки, фізіології. Місце праці: науково-дослідні лабораторії, фармакологічні підприємства, сільське господарство тощо.

Навчальний проект «Україна для ООН. ООН для України».

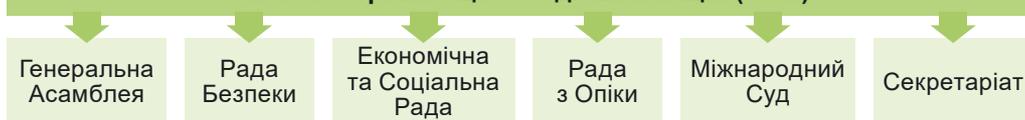
1. Об'єднайтеся у дві групи. 2. *1-ша група:* складіть історичні портрети представників української делегації – учасників розробки Статуту ООН. З'ясуйте особистий внесок кожного з делегатів у процес творення ООН та її подальшу діяльність. *2-га група:* знайдіть у мережі Інтернет інформацію «ООН та громадські організації – Представництво ООН в Україні» і проаналізуйте різні формати можливостей для молоді брати участь в ініціативах ООН. 3. Презентуйте навчальні проекти в загальному колі та обговоріть їх.

2. Участь УРСР у міжнародних організаціях

Основна зовнішньополітична діяльність УРСР у повоєнний час розгорнулася на полях ООН. Якщо раніше участь України в міжнародному спілкуванні обмежувалася лише культурним форматом (книжкові обміни, зв'язки в галузі культури та науки), то з 1945 р. міжнародне співробітництво поширилося також на сферу дипломатії.

УРСР набула права участі в діяльності головних інституцій, які входили до системи ООН.

Система Організації Об'єднаних Націй (ООН)

Діяльність УРСР у роботі ООН полягала в розробленні проектів резолюцій і рішень з актуальних питань міжнародного характеру, внесенні поправок до проектів резолюцій та рішень, пропонуванні питань до розгляду, участі в дискусіях з обговорюваних питань, виступах на засіданнях орга-

нів із заявами та пропозиціями, підписанні конвенцій, угод і договорів у межах ООН, участі в голосуваннях тощо.

На I сесії *Генеральної Асамблеї ООН (1946)* Д. Мануїльського обрали головою Першого комітету з політичних питань і проблем безпеки. На III сесії *Генеральної Асамблеї (1948)* УРСР стала членом Комісії з атомної енергії та Комісії з контролю за озброєнням. У 1946 р. УРСР було представлено в *Економічній та Соціальній Раді*. У 1948 р. Україну обрали не-постійним членом *Ради Безпеки ООН* на дворічний термін.

Перебуваючи в статусі союзної республіки, УРСР отримала можливість зносин із зовнішнім світом, а причетність до створення ООН істотно зміцнила міжнародні позиції України. До 1953 р. УРСР перебувала у складі лише дев'яти міжнародних організацій та їхніх органів, а вже на січень 1960 р. вона була членом 31 міжнародної організації та учасником 67 міжнародних договорів, угод, конвенцій, протоколів.

Участь у багатосторонній дипломатії була для УРСР чи не єдиним каналом здійснення її міжнародної правосуб'єктності. Членство в міжнародних організаціях стало підґрунтям визнання де-юре й де-факто суверенності України в майбутньому.

О. Шкуратенко, дослідниця історії права

Ми переконані, що навіть підконтрольна Москві дипломатія УРСР високою мірою сприяла поширенню потрібної інформації про Україну, зокрема в Європі. Річ у тім, що з кожним роком, який віддаляв Українську РСР від вступу до ООН, коло дипломатичних зусиль ставало дедалі ширшим.

Є. Камінський, історик

3. Установлення кордонів УРСР із сусідніми державами

<p>9 вересня 1944 р. – Люблінська угода між УРСР і Польським комітетом національного визволення</p>	<p>Частину українських етнічних земель (Підляшшя, Холмщину, Надсяння, Лемківщину), де проживало від 600 тис. до 800 тис. українців, визнано територією Польщі</p>
<p>29 червня 1945 р. – Договір між СРСР і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну</p>	<p>Закарпатська Україна (Підкарпатська Русь) виходила зі складу Чехословацької Республіки (ЧСР) та включалась до складу УРСР. Кордоном між СРСР і ЧСР визнавався кордон, що існував до 29 вересня 1938 р. між Словаччиною та Закарпатською Україною</p>
<p>16 серпня 1945 р. – Договір між СРСР і Польською Народною Республікою про державний кордон</p>	<p>Відповідно до Договору про дружбу, взаємодопомогу і повоєнне співробітництво між СРСР і ПНР (21 квітня 1945 р.), кордон устанавлювався по «лінії Керзона» з відхиленнями на схід на 5–8 км, в окремих місцях до 17–30 км</p>
<p>10 лютого 1947 р. – Радянсько-румунський договір (у межах Паризьких мирних договорів, підписаних країнами – членами ООН, зокрема УРСР)</p>	<p>До УРСР відходили Північна Буковина, Хотинщина, Ізмаїльщина (закріплювалися кордони 1940 р.)</p>

? Знайдіть і покажіть на карті 2 (с. 217) кордони, зафіксовані вищезазначеними міжнародними договорами. Поміркуйте: 1) яка мета підписання цих документів; 2) які наслідки вони мали для населення, що проживало на цих територіях.

30 червня 1945 р. Верховна Рада УРСР ухвалила закон «Про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною». 22 січня 1946 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР приєднану до України територію проголошено Закарпатською областю у складі УРСР. Вона становила 12,9 тис. км², чисельність населення – 0,9 млн осіб.

За результатами повоєнного врегулювання кордонів територія УРСР збільшилася на 110 тис. км², чисельність населення зросла майже на 7 млн осіб. Разом з тим частина українських етнічних земель залишилася у складі інших держав.

1. Ознайомтеся з інформацією зі схеми (с. 16) та рубрики «Енциклопедія» і проаналізуйте хронологію документів щодо створення Закарпатської області. 2. Користуючись інформацією з рубрики «Погляд дослідника» і сюжетними фотографіями, поміркуйте: 1) як СРСР розв'язав проблему приєднання території Закарпаття до України; 2) які технології було використано; 3) як місцеве населення сприймало ситуацію з приєднанням до УРСР. 3. Знайдіть у мережі Інтернет на сайті «Територія терору» у рубриці «Публікації» інформацію «Радянські репресії проти угорців Закарпаття у 1944–1945 рр.» та ознайомтеся з нею. Чому угорців і німців, що проживали на Закарпатті, у 1944–1945 рр. радянська влада розцінювала як «неблагонадійні» національні меншини. Порівняйте їхнє становище зі становищем представників інших національностей, що тут проживали. 4. Самостійно знайдіть інформацію про становище румунів у Буковині в цей період.

1

2

3

4

1 – Військовослужбовці Червоної армії роздають селянам зерно (жовтень 1944 р.).
2 – Жителі с. Чинадієве зустрічають радянських воїнів (жовтень 1944 р.). 3 – Жителі м. Мукачеве читають перші номери газети «Закарпатська правда» (листопад 1944 р.). 4 – Демонстрація жителів м. Мукачеве на честь підписання Маніфесту про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною (листопад 1944 р.)

У жовтні 1944 р. закарпатський регіон... опинився в центрі уваги Чехословацької республіки, що прагнула відновити своє управління, і Радянського Союзу, який шляхом приєднання цієї території прагнув створити певний плацдарм для поширення власного впливу в Центральній та Західній Європі. В умовах, коли територія Закарпаття перебувала під фактичним контролем радянських військ, що підтримували лідерів Закарпатської України та їх прагнення до возз'єднання з УРСР, Чехословацький уряд не мав реальних важелів для відновлення свого управління на цій території і був змушений визнати факт утворення Закарпатської України, а пізніше і юридично відмовитися від цього регіону.

С. Болджар, дослідник історії права

4. Обмін населенням (взаємні депортації) між Польщею та УРСР

Упродовж 1944–1946 рр. відбувалося виселення українського населення з території Польщі, а поляків – з території Радянської України.

Початок цьому процесу поклала Люблінська угода між урядом УРСР та Польським комітетом національного визволення, укладена під контролем Москви 9 вересня 1944 р. Укладаючи угоду, і польські, і радянські провідники керувалися власними політичними мотивами.

Це [переселення] було вигідно комуністичному режиму, який влада СРСР впроваджувала на цих землях. Цей режим мав як українське обличчя – УРСР, так само і польське – ПНР (Польська Народна Республіка).

М. Литвин, історик

? Як ви розумієте думку історика?

Інфографіка: Депортація етнічних українців з території Польщі (1944–1946)

? Користуючись інфографікою про депортацію українців з Польщі протягом 1944–1946 рр., складіть розповідь про основні етапи процесу в хронологічній послідовності.

Перейшовши за кодом чи посиланням https://www.novadoba.org.ua/sites/default/files/files/razom_na_odniy_zemli/1.6.pdf, дізнайтеся більше про обмін населенням між Україною і Польщею або знайдіть у мережі Інтернет і перегляньте фільм «Вкрадена Вітчизна». Сформулюйте висновки.

5. Операція «Вісла»

28 квітня 1947 р. з метою ліквідації УПА й організаційної мережі ОУН на території Польщі розпочалося виселення українців з південно-східних регіонів Польщі на західні та північні території, які раніше входили до складу Німеччини. Організаційні приготування до виселення українців із Закерзоння почалися ще в січні 1947 р. Формальним приводом для по-

1 – Підписання угод на міждержавному рівні. 2 – Збір населення.
 3 – Рух населення на збірні пункти під конвоєм. 4 – Утримання на збірних пунктах.
 5 – Завантаження людей у товарні вагони. 6 – Українці, запідозрені у співпраці з УПА

чатку операції стало вбивство вояками УПА 28 березня 1947 р. заступника міністра оборони Польщі генерал-полковника Кароля Сверчевського. У депортації українців брали участь шість дивізій Війська Польського за підтримки військових частин Чехословаччини та СРСР, які заблокували південний і східний кордони Польщі. Акція нерідко супроводжувалася насиллям: українські домівки спалювали, старовинні церкви руйнували, представників української інтелігенції та селянства за підозрою у сприянні УПА ув'язнювали в концтаборі в Явожні Краківського воєводства. Кінцевою метою акції було знищення української меншини.

За результатами операції «Вісла» польська комуністична влада позбулася українського населення в південно-східних воєводствах країни, розселивши розсіяно на західних і північних землях Польщі 140 575 українців і поляків (близько 14 тисяч), які були у шлюбі з українцями.

В історіографії існують різні оцінки щодо операції «Вісла»: депортація, етнічна чистка, етнічна чистка з ознаками геноциду, геноцид, етноцид, злочин проти людяності, військовий злочин. Отримайте більше інформації про різновиди трактувань за кодом чи посиланням http://memory.gov.ua/sites/default/files/pravova_kvalifikaciya_operacij_visla.pdf. Сформулюйте власний висновок. Обґрунтуйте.

6. Обмін територіями 1951 р.

15 лютого 1951 р. – Угода між СРСР і Польською Народною Республікою про обмін ділянками державних територій

ПНР отримала ділянку у Дрогобицькій області загальною площею 480 км², передаючи Радянському Союзу рівну за розміром ділянку в Люблінському воєводстві

Угода між СРСР і Польською Республікою про обмін ділянками державних територій від 15 лютого 1951 р. ґрунтувалася «на принципі взаємного обміну кілометр на кілометр», тобто було здійснено рівноцінний за площею обмін. Власність, розташована на територіях, якими обмінювалися, передавалася безоплатно, кожна сторона могла вивозити своє рухоме майно й обладнання. Сторони домовилися не тільки про обмін територіями, але й про взаємне переміщення населення протягом шести місяців з дня вступу договору в силу.

У 1951 р. з прикордонної ділянки примусово переселили 32 тис., за іншими даними, від 35 тис. до 51 тис. мешканців Західної Бойківщини. Їх розселили у східних і південних областях УРСР: у 25 селах Донецької, 20 – Одеської, 10 – Миколаївської і 5 – Херсонської.

Особливість цієї хвилі переселення полягала в тому, що територію, яка відходила Польщі, повинні були залишити усі мешканці. Людям нічого іншого не залишалось, як підкоритися обставинам. Лише незначна частина бойків, задіяних у вугільній та нафтопереробній галузях, все ж оселилася і закріпилася у Львівській та Тернопільській областях.

Т. Пронь, історикня

Формуємо компетентності

Логічну. 1. Які події спричинили повернення України на міжнародну арену? 2. Яку роль у створенні ООН відіграла Україна?

Аксіологічну. Користуючись інформацією з рубрики «Погляд історика», висловте свою думку про вплив статусу УРСР як однієї з країн – засновниць ООН на подальшу долю країни.

Мовленнєву. Наведіть приклади зовнішньополітичної діяльності України в повоєнні роки.

Хронологічну. Просторову. Назвіть послідовність укладання міжнародних договорів про встановлення державного кордону УРСР. Розповідь доповніть інформацією з карти 2 (с. 217).

Інформаційну. Проаналізуйте додаткові матеріали з теми «Обмін населенням між Польщею та УРСР» (с. 18). Оберіть матеріали, у яких йде мова про події 1951 р. Схарактеризуйте їх.

§ 4. Відбудова України після Другої світової війни

1. Внутрішньополітична та економічна ситуація в УРСР

Відбудова – це період в історії України після Другої світової війни до початку 1950-х рр.; процес відновлення зруйнованого війною економічного потенціалу, соціально-культурної сфери, повернення населення до мирного життя.

Після Другої світової війни внутрішня політика СРСР на території України була спрямована на:

- відновлення діяльності органів радянської влади у звільнених від німецької окупації населених пунктах;
- зміцнення впливу комуністичної партії на всій території УРСР;
- знищення осередків національно-визвольного руху в західних областях УРСР і радянізацію західних областей;
- централізацію управління виробництвом;
- поширення ідеологічного впливу на сферу освіти та культури.

Економічна ситуація в УРСР була катастрофічною. За результатами Другої світової війни: знищено 714 міст і селищ міського типу та тисячі сіл, зруйновано 16 158 промислових підприємств, 1,9 тис. залізничних станцій, 28 тис. колгоспів, 900 радгоспів, 18 тис. лікувальних закладів, 33 тис. навчальних і наукових закладів, 19 тис. бібліотек.

Скоротилась чисельність населення: загинуло від 8 до 10 млн осіб (кожен п'ятий-шостий мешканець України).

На **демографічну ситуацію** впливало кілька факторів. Головними чинниками зростання чисельності населення в УРСР стали: поява нових громадян з приєднаних територій; повернення додому демобілізованих, евакуйованих громадян, репатрійованих (остарбайтерів, радянських військовополонених). З поверненням додому радянські репатріанти проходили спецперевірку на лояльність до правлячого режиму. Протягом 1945–1947 рр. з Німеччини повернулося 1 млн 250 тис. осіб. Практично чверть з них звинуватили в державній зраді та покарали виправними роботами.

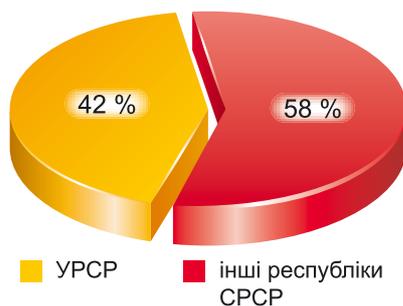
Репатріація – це повернення на батьківщину емігрантів з поновленням їх у правах громадянства, а також військовополонених і цивільних осіб, що опинилися за межами своєї країни внаслідок війни.

Але водночас спостерігалось й зменшення чисельності населення. Це відбувалося внаслідок смертності від мінування багатьох об'єктів під час війни та великої кількості зброї в населення; у результаті бойових операцій між радянськими військовими та учасниками національно-визвольного руху; під час голоду 1946–1947 рр., а також через примусове переміщення репатрійованих за межі УРСР для підсилення кадрів промислового виробництва, репресії, депортації.

УРСР повоєнного періоду були притаманні примусові трудові мобілізації сільського населення західних регіонів у східні промислові центри республіки, формування із сільського населення трудового ресурсу для промисловості на примусово-добровільних засадах, направлення молоді за комсомольськими путівками та людей старшого віку за вказівками комуністичної партії на промислові об'єкти, залучення молоді до профтехнічних навчальних закладів з подальшим направленням на роботу за спеціальністю.

Незмінною рисою повоєнного часу була постійна потреба в **трудових ресурсах**. За відсутності достатньої кількості професійних робітників у виробничий процес і відбудову залучали навіть некваліфікованих робітників.

Матеріальні збитки СРСР за результатами Другої світової війни

Мовою джерел

У листопаді 1943 р. Полтавщина направила на відбудову шахт Донбасу 10 тис. юнаків та дівчат. Упродовж 1945–1946 рр. на вугільні шахти виїхало 6200 полтавців, у школи ФЗН, які готували кадри шахтарів, було надіслано 20 800 юнаків. Крім того, до західних областей України в перші повоєнні роки було направлено на роботу 6588 працівників.

Зі збірника «Голод 1946–1947 років на Полтавщині»

Особливості використання трудових ресурсів під час відбудови

Сільське господарство	Промисловість	Інфраструктура, транспортні магістралі
Жінки, діти з 14 років, підлітки, люди похилого віку, демобілізовані	Усі групи, зазначені в лівому стовпчику, а також селяни (працездатні), залучені до роботи на підприємствах; молодь; особи з різних спецконтингентів (репатріанти, іноземні військовополонені, інтерновані), військові	Місцеві жителі (у вільний від роботи час), у великих містах мобілізовані вахтовим методом жителі сусідніх населених пунктів, військові

❓ Опрацюйте інформацію з таблиці подібно до плану навчального проекту зі с. 9.

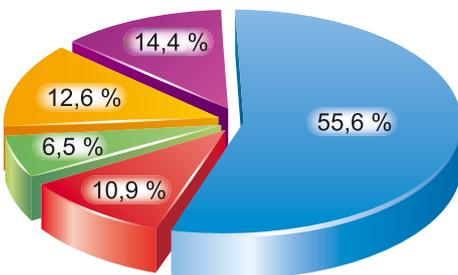

1 – Бригада Дніпробуду з бригадиром Шило П. 2 – Обробка ґрунту в колгоспі «Більшовик» с. Богданівка Новосанжарського району (1946)

❓ Проаналізуйте, кого зображено на цих фотографіях.

Відбудова та відновлення довоєнного рівня **виробництва** потребували величезних капіталовкладень, які розподілялися московською владою за принципом значущості.

Пріоритетними галузями **розбудови промислового виробництва** вважалися вугільна, металургійна, залізорудна, нафтова, а також електроенергетика, тепла енергетика. У різних регіонах відновлювали або запускали виробництво на підприємствах хімічної, машинобудівної, приладобудівної та інших галузей. За офіційними даними, промислове виробництво в УРСР зростало темпами, яких ні до цього, ні пізніше досягнути не вдалося (понад 30 % на рік). Це був найбільший успіх командно-адміністративної економіки. Зворотним боком відбудови стало істотне відста-

Капіталовкладення у відбудову народного господарства УРСР

- промисловість (здебільшого галузі важкої індустрії загальносоюзного значення)
- розвиток транспорту і зв'язку
- потреби сільського господарства
- житлове будівництво
- торговельні та комунальні підприємства, заклади науки, освіти, культури та ін.

вання виробництва споживчих товарів від поступу важкої індустрії. Отже, у СРСР продовжувався процес надіндустріалізації, який зумовлював відставання в соціальній сфері та низький рівень життя.

Відновлення **аграрного сектору** виробництва почалося з насильницького повернення селян у колгоспи. У цьому процесі активно використовували технологію протиставлення: для колгоспів і колгоспників норми здачі продуктів були меншими, ніж для селян-одноосібників; а для колгоспів, що обслуговувалися машинно-тракторними станціями (МТС), – меншими, ніж для колгоспів, які не користувалися послугами МТС.

Мовою джерел

План установлювався вольовим методом, хоча в органах преси і офіційних документах він «обґрунтовувався» науковими даними. При цьому виходили головним чином не з того, що було вирощено, а з того, скільки можна одержати в принципі, вибити у народу в засіки держави.

З мемуарів М. Хрущова, Голови Ради Міністрів УРСР 1944–1947 рр.

2. Масовий голод 1946–1947 рр.

У 1946 р. в Україні внаслідок посухи врожайність усіх культур виявилася вкрай низькою, що спричинило негативні тенденції і в розвитку тваринництва. Проте таке становище в галузі не змінило сталінських планів щодо норм поставок зерна державі. Вилучення сільськогосподарської сировини, обсяги якої не відповідали можливостям колгоспів, відбувалося репресивними методами. Посилений «адміністративний контроль» застосовувався як до пересічних колгоспників (за невиконання трудовнів, збирання колосків на полях), так і до колгоспної адміністрації (за зрив строків збору врожаю, порушення графіків хлібопоставок, видачу зерна на трудовні).

Узимку 1946–1947 рр. в Україні почався голод, який охопив більшість областей. Він уразив насамперед сільське населення, спричинив масове поширення дистрофії, призвів до стрімкого зростання смертності. Тисячі людей, рятуючись від голоду, їздили за продуктами в західні області України, що були менше вражені посухою, не повністю колективізовані і підконтрольні комуністам. Чимало селян покидали колгоспи, шукали роботу на фабриках, заводах, шахтах, тобто в тих сферах виробництва, що гарантували отримання продовольства за картками (діяли до 1947 р.).

Проблеми з виконанням державних планів у багатьох господарствах розцінювали як прояв саботажу, лібералізму, потурання антидержавним силам. Найлютішим голод був узимку та навесні 1947 р., перетворившись, унаслідок такої політики, на Голодомор.

Мовою джерел

10 жовтня 1947 р. М. Хрущов і Л. Каганович доповіли Й. Сталіну, що «колгоспи, радгоспи і селянські господарства Української РСР виконали план здачі хліба державі на 100,3 %». У тому ж 1947 р. радянське керівництво відправило на експорт 1,7 млн т зерна, частину якого безкоштовно передало братнім країнам у вигляді «інтернаціональної допомоги».

Зі збірника «Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали»

? Чи можна несприятливі погодні умови 1946 р. розглядати як основну причину масового голоду в УРСР у 1946–1947 рр.?

1. За кодом чи посиланням https://www.warmuseum.kiev.ua/_ua/_other_projects/golod/Final_Golod_Sait.pdf ознайомтеся з документальними джерелами про голод 1946–1947 рр. 2. Що нового ви дізналися? 3. Схарактеризуйте джерела, які зібрано у виданні.

Т. Яблонська. Хліб (1949)

У радянські часи проблему голоду замовчували. Поширювалися лише ті факти, які створювали позитивний імідж держави. Наприклад, колгосп ім. Леніна в с. Летава Хмельницької області в 1947 р. зібрав величезні врожаї зернових і буряку. За результатами збору врожаю 11 колгоспників отримали звання Героя Соціалістичної Праці, 19 – нагороджено орденом Леніна, 64 – орденом Трудового Червоного Прапора, майже 150 – медалями СРСР. Оскільки в умовах воєнної руїни та голоду на переважній частині території України такий трудовий успіх можна було використати для пропаганди радянського ладу, до успішного колгоспу скерували кореспондентів, художників тощо.

3. Ідеологічні кампанії. «Чистки» творчої інтелігенції

У 1946 р. розгорнулася кампанія з відновлення дещо ослабленого під час війни контролю за інтелектуальним життям СРСР. Російсько-радянська влада почала широкий наступ проти будь-якого прояву інтелектуальної творчості, де виявлялися так звані закордонний вплив, західне занепадництво тощо. Ідеологічне керівництво цією кампанією здійснював особисто секретар ЦК ВКП(б) з питань ідеології А. Жданов. У 1946–1948 рр. було ухвалено партійні постанови, що означали різке посилення політики в царині ідеології й культури. Першим кроком була постанова «Про журнали “Звезда” і “Ленинград”» (14 серпня 1946 р.). Вона викривала надруковані в журналах «твори, що культивують невластивий радянським людям дух низькопоклонства перед сучасною буржуазною культурою Заходу».

Ждановщина – це ідеологічна кампанія проти діячів науки, літератури, культури та мистецтва, що проводилася з метою посилення владного контролю над інтелектуально-духовним життям країни.

Упродовж 1946–1953 рр. звинувачення звучали на адресу українських поетів і літераторів: М. Рильського, Ю. Яновського, І. Сенченка, О. До-

вженка, В. Сосюри, П. Воронька, А. Малишка, композиторів К. Данькевича, Г. Верьовки, Б. Лятошинського, П. Майбороди та ін.

Знайдіть у мережі Інтернет відеолекторій «Українська література в іменах» (читають Є. Стасіневич та Я. Цимбал). Прослухайте відеолекцію про В. Сосюру, О. Гончара, М. Рильського, П. Тичину, Ю. Яновського (на вибір). Складіть творчий портрет письменника, презентуйте його на наступному уроці. Під час складання доповіді скористайтеся отриманими відомостями з української літератури.

Нещадного цькування зазнали українські історики, у працях яких містилися наукові ідеї та теорії, близькі до концепції М. Грушевського: М. Кордуба, І. Крип'якевич та ін. Критиці було піддано перший том «Історії України» за редакцією М. Петровського «за грубі політичні помилки і перекручення буржуазно-націоналістичного характеру».

Справа не в М. Грушевському та його школі, їх історичних працях, а в тому, що треба було закреслити об'єктивну історію України, закрити правду про минуле української нації, підсовуючи замість цього сфальсифікований сурогат.

Я. Дашкевич, історик

У 1948 р. погрому, який отримав назву «лисенківщина», зазнала генетика. Переслідування спричинили припинення розвитку галузі в Україні, мусили згорнути свої дослідження відомі вчені М. Гришко, С. Гершензон, І. Поляков, С. Делоне та ін.

Лисенківщина – це переслідування вчених-генетиків, розгром генетики, що надовго загальмувало розвиток цього напрямку. Назва походить від прізвища Т. Лисенка, який на сесії Всесоюзної академії сільськогосподарських наук виступив проти розвитку генетики.

У 1948–1953 рр. в СРСР тривала ідеологічна кампанія проти інтелігенції, що отримала назву «боротьба з космополітизмом». Звинувачення в космополітизмі адресувалися головним чином усім інтелектуалам, які контактували із Заходом або зберігали вірність переконанням, близьким до світогляду лібералів-західників. Першочергових утисків зазнали літературні й театральні критики, переважно єврейської національності.

Космополітизм – це система поглядів, що передбачає розширення поняття *вітчизна* на весь світ.

Наслідком цих ідеологічних кампаній виявилось те, що культурне життя України повністю опинилося під контролем партійно-державних органів, його рисами стали одноманітність, уніфікованість, показова однотайність; під різними гаслами було безпідставно розкритиковано багатьох діячів культури та науки, що позначилося на змісті їхньої подальшої творчості.

Формуємо компетентності

Просторову. Використовуючи карту 1 (с. 216), сформулюйте висновок про причини голоду в Україні в 1946–1947 рр.

Інформаційну. 1. Знайдіть у тексті параграфа інформацію та складіть таблицю «Протиріччя соціально-економічного розвитку України в повоєнні роки». Інформацію розподіліть за рубриками: наслідки для держави / наслідки для особистості. 2. Знайдіть у мережі Інтернет відеосюжет про грошову реформу 1947 р. Сформулюйте власний висновок про значення цієї події для населення та держави.

Мовленнєву. На основі матеріалів параграфа опишіть перебіг подій в українських селах у 1946–1947 рр. Подискутуйте щодо відповідності реалій життя в українському селі радісному та піднесеному настрою картини Т. Яблонської «Хліб» (с. 24).

Логічну. Використовуючи поняття *ждановщина*, *лисенківщина*, *космополітизм*, схарактеризуйте причини, мотиви й наслідки ідеологічних кампаній і «чисток» активної інтелігенції радянською владою.

Аксіологічну. «Сталінізм – це деперсоналізація суспільства, це винищення всіх найрозумніших і найсміливіших, це тотальне руйнування людської особистості» (Є. Сверстюк, *колишній політв'язень*). Висловіть власне розуміння цього твердження. Аргументуйте свою позицію.

§ 5. Радянізація західноукраїнських земель

1. Посилення радянізації в західних областях УРСР

Після звільнення України від німецьких військ на західноукраїнських землях розпочався повторний процес їх радянізації. Ситуація, в умовах якої проводилося насадження радянського способу життя, характеризувалася такими ознаками:

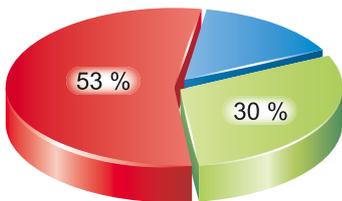
- руйнацією за результатами війни і величезними людськими втратами;
- активним протистоянням учасників національно-визвольного руху та опором місцевого населення.

З огляду на домінування в регіоні аграрного виробництва, промисловий потенціал краю був слабкий (кваліфікований трудовий ресурс складав менш ніж 4 % населення).

Задля радянізації регіону використовували такі технології:

- придушення опору, використання каральної системи (репресії, депортації, виселення, ліквідація недержавних інституцій);
- накопичення в регіоні людських, передусім військових, ресурсів – рущійних сил радянізації;
- централізація в управлінні економічним розвитком регіону за великих капіталовкладень;
- заходи зі зменшення кількості місцевого населення як головних опонентів радянізації;
- проведення потужної пропаганди та агітації про переваги радянської системи перед капіталістичною.

Національний склад партійних органів у Західній Україні

- росіяни
- українці
- представники інших народів СРСР

Політика денационалізації західних областей України реалізовувалася силами німісцевих політичних працівників і спеціалістів за підтримки військових частин Червоної армії та підрозділів НКВС. Формування місцевих партійних і державних органів відбувалося форсованими темпами.

Для того щоб сформувати місцевий державний адміністративний апарат, залучали німісцевих партійних представників, які здебільшого не володіли українською мовою.

Партійні працівники, які направлялися в західний регіон України, далеко не завжди виявлялися підготовленими до роботи, були орієнтовані на використання жорстких, аж до репресій, командно-адміністративних методів управління. Освітній і

професійний рівень цих кадрів був дуже низький. У 1951 р. у Львівському обкомі КП(б)У закінчену вищу освіту мали тільки 18 % працівників. У той же час не здобули навіть середньої освіти 30 % партпрацівників.

М. Леськів, історик

? Чому, на вашу думку, до Західної України спрямовували партійні кадри з інших республік СРСР? Як ви гадаєте, який рівень довіри до діяльності партійного та адміністративного апарату виявляло місцеве населення? Аргументуйте.

Партійно-державна номенклатура послідовно виконувала завдання щодо **трансформації соціальної структури** регіону відповідно до соціальної структури радянського суспільства загалом (робітники, селяни, інтелігенція) шляхом масштабного розшарування повоєнного суспільства на прихильників і противників радянського способу життя.

Економічні перетворення втілювалися в життя командно-адміністративними методами. Знищення приватної власності в усіх сферах (сільському господарстві, промисловості, банківській сфері тощо) та перехід до повної централізації надавали можливості для проведення масштабних проектів – **індустріалізації та колективізації**.

Індустріалізація

- структурна перебудова промисловості: створення нових галузей (машинобудівної, приладобудівної, хімічної, швейної та ін.), модернізація наявних (нафтової, деревообробної, побутової та ін.);
- модернізація промисловості (зокрема, за рахунок репарацій);
- включення підприємств у загальносоюзну схему підпорядкування;
- освоєння та розробка місцевих природних ресурсів (розширюється видобуток і переробка природного газу, ведеться пошук нових родовищ корисних копалин);
- збільшення диспропорції в розвитку важкої та легкої промисловості на користь першої;
- трансформації в системі трудових ресурсів: суттєве збільшення про шарку робітників;
- в економічно відсталому до того часу регіоні, який спеціалізувався на переробці агросировини, з'явилися потужні, сучасні виробництва. Пришвидшилась урбанізація регіону.

Колективізація

- перебудова в аграрному секторі: втручання в наявну систему господарювання шляхом перерозподілу земельних ресурсів (наділення сільської бідноти землею);
- створення та налагодження роботи МТС;
- уведення селянських господарств в єдину податкову систему, що зробило ведення індивідуального господарства економічно не вигідним;
- остаточна колективізація селянських господарств (через примус, погрози, репресії, виселення у віддалені райони СРСР). До середини 1951 р. у колгоспи регіону було об'єднано понад 95 % селянських господарств. Найміцніші селянські господарства було ліквідовано.

Для прискорення змін провадилася активна **агітаційно-пропагандистська діяльність**. Вплив на формування громадської думки здійснювався

комплексно: через засоби масової інформації, мережу громадських культурних закладів, систему просвітницьких заходів.

Відбулися **зміни в культурно-освітній сфері** («культурна революція»). Було ліквідовано неписьменність та малописьменність, розширено мережу початкової та вищої освіти, запроваджено низку соціальних програм. Основою цих перетворень була русифікація.

Мовою джерел

Станом на 1953 р. у західних областях України: У вищих навчальних закладах з 667 викладачів 268 осіб добре володіють українською мовою, але лекції читає українською мовою лише 121 особа. Із загальної кількості 802 гуртків з вивчення марксистсько-ленінської теорії лише в 7 гуртках заняття проводились українською мовою.

З листа секретаря Чернівецького обкому КПУ
Л. Месюрєнка (1 липня 1953 р.)

❓ Поміркуйте, з якою метою здійснювалася русифікація західних областей України в повне десятиліття.

Радянські керівники також використали заклади вищої освіти як один з дієвих майданчиків для боротьби з «українськими буржуазними націоналістами», за результатами якої чимало викладачів звільнили з роботи, заарештували та депортували. Діячі культури також зазнали партійного тиску та контролю.

❓ Сформулюйте своє ставлення до методів радянізації в Західній Україні. Які емоції викликають у вас події, що зображено на ілюстрації Ніла Хасевича? Як ви гадаєте, позитивно чи негативно реагували на радянізацію жителі Західної України?

Листівка УПА. Ніл Хасевич.
Графіка в бункерах УПА (1944–1951)

2. Національно-визвольний рух у 1944–1950 рр.

Перетворення, що мали на меті швидкими темпами штучно перекроїти економічну, громадсько-політичну, етнічну карту західних земель України, проходили в умовах гострих протистоянь.

У другій половині 1940-х рр. територія західноукраїнських земель залишилася зоною конфлікту. З одного боку – сталінський режим в особі потужної армії, що складалася з партійних, адміністративних, військових, репресивно-каральних органів. Їхня кількість забезпечувала можливість проводити системну боротьбу з місцевим населенням на всіх напрямках і агітаційно-пропагандистськими, і репресивними методами. З іншого – український національно-визвольний рух, який об'єднував членів ОУН, бійців його військового крила УПА та місцеве населення, яке не погоджувалося з трансформаціями, що кар-

динально змінювали його подальше життя та фактично були російською окупацією.

Протистояння було жорстким з обох боків. У 1944 р. повстанський рух поширювався на територію 150 тис. км² з населенням близько 15 млн осіб. Чисельність бойових одиниць досягла 100 тис. осіб. Організаторським ядром і ударною силою опору стали формування УПА.

Діяльність ОУН і УПА – це цілком організований патріотичний мілітарний рух. Він розгортався під політичним проводом державницьки орієнтованої ОУН. Формування УПА та озброєного підпілля мали чітку організаційну структуру, визначений командний склад, нормативні документи, бойові та загальновійськові статuti, систему військового планування, навчання, постачання тощо. Повстанці неприховано виступали проти радянського режиму, прозоро декларували перед населенням готовність збройним шляхом блокувати заходи ворожої влади.

Д. Веденєєв, історик

? Сформулюйте висновок про боездатність національно-визвольного руху у процесі протистояння радянській системі.

Тактика боротьби повстанців з радянськими військовими та частинами НКВС у процесі протистоянь змінювалася. Якщо в останні роки німецько-радянської війни УПА діяла великими з'єднаннями, то після її завершення великі підрозділи ділилися на невеликі групи, здатні діяти партизанськими методами.

Під час визвольних змагань ОУН і УПА боротьба за «душі та серця» населення мала не менше значення, ніж бойові операції. Завдяки інформаційно-психологічному впливові підпілля змогло довгий час зберігати широку соціальну базу та можливість регенерувати власні сили, утримувати ідейно-духовний зв'язок з населенням певних територій.

? Як ви думаєте, що зображено на девориті Ніла Хасевича? Висловіть своє ставлення до тих подій. Свою точку зору аргументуйте.

Попри активність, повстанці не мали шансів вистояти, оскільки радянська командно-адміністративна система спиралася на значно потужніші ресурси. Її боротьба з потенційними учасниками національно-визвольного руху відбувалася в кількох напрямках:

- фізичне знищення;
- примусові переміщення населення: мобілізація до лав Червоної армії, систематичні виселення, примусові залучення до роботи на промислових підприємствах у різних районах СРСР, депортації;
- застосування потужного морально-психологічного тиску на населення: дискредитація національної ідеї, нагнітання страху перед численними каральними заходами, провокації, шантаж, тиск на сім'ю.

■ селяни ■ інтелігенція
■ робітники ■ інші

*Деворит «Геть з України!».
Ніл Хасевич. Графіка в бункерах УПА
(1944–1951)*

За офіційними даними НКВС УРСР, у 1944–1945 рр. у західних областях України проведено понад 40 тис. чекістсько-військових операцій, убито близько 100 тис. осіб, узято в полон понад 110 тис. осіб, заарештовано понад 14 тис. повстанців. Усього з 1944 р. до 1952 р. було репресовано 500 тис. осіб.

Знайдіть у мережі Інтернет матеріали про Р. Шухевича (фільми, архівні документи) та ознайомтеся з ними. Сформулюйте власний висновок про роль Р. Шухевича в історії. Обмінуйтеся думками в загальному колі.

Після загибелі в 1950 р. Романа Шухевича організовані дії УПА фактично припинилися, хоч окремі боївки «збройного підпілля» діяли до середини 1950-х рр., зосередивши сили на пропагандистській роботі та саботажі. Останній командувач УПА Василь Кук (1913–2007) зіткнувся із ситуацією, коли координація дій повстанських осередків стала практично неможливою, характер їхньої діяльності в цей час звівся до боротьби за виживання. Спостерігалися лише поодинокі акції згасаючого повстанського руху. У 1954 р. Василя Кука заарештували, він відсидів у радянських в'язницях і таборах, і врешті-решт його змусили жити в умовах радянського ладу, ворожого будь-яким проявам української національної ідеї.

З роками опір визвольного руху в Західній Україні придушили. Остання сутичка кількох вояків УПА зі службовцями МВС і КДБ відбулася 14 квітня 1960 р. поблизу хутора Лози Підгаєцького району на Тернопільщині.

Знайдіть у мережі Інтернет і перегляньте відеоматеріали за творами Ніла Хасевича та його учнів «Графіка в бункерах УПА». Користуючись відеорядом, спробуйте схарактеризувати основні етапи протистояння радянської влади та українського визвольного руху. Що нового для себе ви відкрили? Якою була історична правда?

Формуємо компетентності

Просторову. Використовуючи карту 2 (с. 217), прокоментуйте, який регіон України продовжував залишатися зоною збройного конфлікту після завершення Другої світової війни.

Логічну. Скориставшись методом «Обери позицію», обговоріть тези:

1. Дії радянського уряду в Західній Україні були виправданими та принесли позитивні зміни в життя суспільства.

2. Дії радянського уряду в Західній Україні можна класифікувати як такі, що систематично порушували права людини.

Інформаційну. 1. Пригадайте визначення поняття *радянізація* та розкрийте його зміст. 2. Знайдіть у тексті параграфа інформацію про основні методи радянської заходних областей України та розподіліть їх за критеріями: ті, що сприймалися населенням позитивно / ті, що викликали незгоду та опір. Свій вибір обґрунтуйте.

Аксіологічну. 1. Проаналізуйте діаграму (с. 29). У сучасній науковій літературі є й інші дані про соціальну структуру УПА. Прокоментуйте чому. 2. Висловіть своє ставлення до дешифрування понять радянської ідеології: *колективізація* – закріпачення селян; *ліквідація куркульства як класу* – фізичне знищення успішних селянських господарів; *індустріалізація* – форсоване створення потужної військової промисловості; *культурна революція* – створення духовної в'язниці для суспільства. Чи доцільно використовувати радянські ідеологеми в сучасному інформаційному просторі? Відповідь обґрунтуйте.

Мовленнєву. Підготуйте доповідь «Український національно-визвольний рух у західних областях України в 1944–1950 рр.: особливості діяльності».

§ 6. Масові депортації, переселення, репресії

1. Вибори до Верховної Ради

На початку 1946 р. під час підготовки до виборів у ВР СРСР розпочалася військово-пропагандистська виборча кампанія. В особливо «проблемних» регіонах – на території Рівненської, Волинської, Львівської, Дрогобицької, Станіславської та Чернівецької областей – збільшили чисельність внутрішніх військ. Вони повинні були забезпечити показову стовідсоткову явку громадян на виборчі дільниці, що мало стати яскравою демонстрацією «всенародної підтримки» трудящими західних областей України політики комуністичної партії.

Противиборча листівка українського підпілля. Архів СБУ

У західних областях було розташовано близько 3000 армійських гарнізонів. Радянські прикордонні війська спільно з польськими та чехословацькими прикордонниками повністю блокували зовнішні кордони України. Загалом радянська сторона залучила до операції понад 200 тис. осіб.

Незважаючи на використання сили, комуністам не вдалося провести вибори всюди – в окремих населених пунктах проголосувало лише по кілька осіб, інші сховалися від влади. Після завершення виборів наступ на опозиційний рух продовжився. «Велика блокада» тривала з 10 січня по 1 квітня 1946 р. За її результатами влада оголосила, що підпілля та повстанський рух в Україні знекровлено й остаточно знищено.

Однак на 1 січня 1947 р. на території УРСР відділи УПА й структури ОУН складала 530 одиниць із 4,5 тис. учасників. «Всенародної підтримки» політики комуністів не було виявлено.

2. Масові депортації 1944–1946 рр.

Депортації – це примусове переселення, вигнання чи висилка з постійного місця проживання або з держави окремих осіб чи народів.

Примусовий спосіб переміщення великої кількості населення без урахування його інтересів був звичною практикою для сталінської командно-адміністративної системи. Депортаційна політика на західноукраїнських землях стосувалася членів ОУН, воїнів УПА, їхніх сімей, осіб, що підтримували український національно-визвольний рух.

Мовою джерел

Усіх повнолітніх членів сімей засуджених ОУНівців, а також активних повстанців, як заарештованих, так і вбитих в зіткненнях, – виселити в віддалені райони Красноярського краю, Омської, Новосибірської та Іркутської областей, а їх майно конфіскувати відповідно до наказу НКВС СРСР № 001552 від 10 грудня 1940 р.

Розпорядження наркома внутрішніх справ СРСР
Л. Берії (31 березня 1944 р.)

Кількість виселених учасників національно-визвольного руху (разом із членами родин) із західних областей за роками така: 1944 р. – понад 12 тис. осіб, у 1945 р. – понад 17 тис. осіб, у 1946 р. – понад 6 тис. осіб.

Працездатні переселенці підлягали примусовій праці, перш за все в копальнях. Сім'ї, які не мали працездатних осіб, потерпали від злиднів.

3. Ліквідація Української греко-католицької церкви

Літургія в лісі. Стоїть о. Андрій Радьо «Яворенко». Архів Інституту історії церкви Українського католицького університету

Радянська влада передбачала переформатування їхнього світогляду. Оскільки радянська ідеологія не допускала конкуренції, відбувся наступ на інституції, які мали вплив на населення. У Західній Україні радянське керівництво одну із серйозних загроз вбачало в діяльності Української греко-католицької церкви (УГКЦ). Її незалежна позиція, відстоювання інтересів народу, підтримка національно-визвольного руху спричинили переслідування священників і вірян УГКЦ. Греко-католицькі священники долучалися до визвольної боротьби також у формі капеланства

і душпастирської опіки в українських військових формуваннях. Вони були капеланами в сотнях і куренях УПА, у старшинських школах і шпиталях.

Наступ на церкву почався з кампанії щодо її дискредитації в газеті «Вільна Україна» від 8 квітня 1945 р. УГКЦ звинуватили у співпраці з нацистами. Потім відбулися арешти її керівників і священників. 11 квітня 1945 р. у соборі Святого Юра заарештували митрополита Йосипа Сліпого.

Загалом у 1945–1946 рр. органи держбезпеки заарештували близько 800 греко-католицьких священників та кинули їх у тюрми й табори. Одночасно велася підготовка до **Львівського церковного собору** (8–10 березня 1946 р.), на якому 216 делегатів від духовенства і 19 від мирян ухвалили рішення про ліквідацію УГКЦ та приєднання до Російської православної церкви (РПЦ). Після собору УГКЦ було ліквідовано на всій території Західної України. У серпні 1949 р. Греко-католицьку церкву ліквідували на Закарпатті.

Йосип Сліпий (1892–1984) – церковний діяч, меценат, патріарх Греко-католицької церкви. Відбув у радянських таборах 18 років. На вимогу світової громадськості 1963 р. його було звільнено і депортовано до Ватикану. Наукова і пастирська спадщина налічує 14 томів. Був почесним членом Наукового товариства імені Шевченка з 1964 р., членом Тіберійської академії (м. Рим) – з 1965 р., почесним доктором Українського Вільного Університету (м. Мюнхен) – з 1969 р. та трьох американських і одного канадського університетів.

Патріарх Йосип Сліпий. Глава УГКЦ

Ліквідація Греко-католицької церкви відбувалася в умовах надзвичайно жорсткого терору проти духовенства та вірян. Майже увесь єпископат загинув у тюрмах і концтаборах СРСР. Усі греко-католицькі церкви було пограбовано, частково передано РПЦ, частково знищено.

Радянська влада, яка, згідно з таємно укладеним планом і за допомогою репресивних органів і РПЦ, ліквідувала греко-католицьку церкву на теренах України й офіційно скріпила цю акцію Львівським псевдособором 1946 р., брутально порушила елементарне право людини на віросповідання, визнане у всьому світі, навіть в інших тоталітарних державах.

Ю. Герич, дослідник історії церкви

4. Операція «Захід»

Операція «Захід» (21–22 жовтня 1947 р.) була однією з найбільш масових і короткотермінових сталінських депортацій. Повнолітніх і неповнолітніх членів сімей українських повстанців та їхніх близьких родичів, що проживали у Львівській, Станіславській, Тернопільській і Рівненській областях, виселили до Казахстану та Сибіру. Примусові переміщення проводилися:

- для знищення соціальної бази українського підпілля в регіоні;
- для наповнення трудовим ресурсом промислового виробництва північних районів СРСР;
- як дієвий аргумент щодо прискорення колективізації.

В операції було задіяно сили оперативного складу та військ МДБ і МВС, прикордонних військ, також було використано допомогу членів радянського партійно-господарського та комсомольського активу.

Із західних областей України виселили близько 27 тис. сімей спецпереселенців (76 тис. осіб), з них у примусовому порядку на підприємства вугільної промисловості східних районів СРСР направлено 21 тис. сімей.

? Використовуючи діаграму та інформацію з рубрики «Енциклопедія», сформулюйте висновок про склад населення, яке виселили під час операції «Захід».

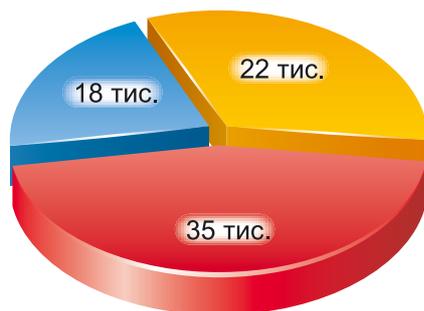
Та депортація за своїми трагічними наслідками стала гуманітарною, етнодемографічною катастрофою, злочином проти людяності. Адже сталінський режим свідомо і практично одночасно здійснив насильство стосовно величезної маси людності одного етнічного регіону, намагаючись позбавити її моральних орієнтирів, прирікаючи на знищення.

Т. Вронська, історикиня

Листівка УПА. Вивіз на Сибір у 1947-му. Ніл Хасевич.
Графіка в бункерах УПА (1944–1951)

Виселення із західних областей України

■ чоловіки ■ жінки ■ діти

Упродовж 1947–1953 рр. продовжувалися депортації місцевого населення із західних областей України. У цей період основну увагу сконцентрували на тих групах населення, які радянська влада розцінювала як головну перешкоду радянзації. З кінця 1948 р. виселення проводилися під зручним для радянської влади гаслом: «Дії у відповідь» на збройні виступи повстанців. Західноукраїнські села перетворювалися на заручницькі резервації, звідки в будь-який момент людей могли відправити в заслання.

Від червня 1944 р. до грудня 1952 р. за належність до родин учасників національно-визвольного руху у віддалені місцевості СРСР заслали 190 тис. осіб.

Після смерті Й. Сталіна масові депортації припинилися, однак скасування правових обмежень для депортованих тривало до 1956 р. Хоча спецпереселенці, зокрема члени родин українських повстанців і підпільників, мали всі права громадян СРСР, проте вони не могли вільно виїжджати за межі населеного пункту, де проживали. Кожного попереджали про кримінальну відповідальність за втечу з місця поселення.

Спецпоселення – це місце примусового утримання окремих категорій населення та представників етносів, яких радянська влада вважала політично небезпечними або ворожими.

Навчальний проект «Українці в повстаннях у таборах ГУЛАГу (ГУТАБу)». 1. Знайдіть у мережі Інтернет на сайті «Територія терору» у рубриці «Публікації» статтю «Українці в ГУЛАГу» та ознайомтеся з нею. Складіть план статті і коротку розповідь. 2. Сформулюйте висновок про матеріали використаного ресурсу як джерело для вивчення історії України.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Синхронізуйте події політичного й соціально-економічного життя в Україні в повоєнний період.

Просторову. Використовуючи інформацію з тексту параграфа, покажіть на карті 1 (с. 216) шляхи примусових переміщень населення України в повоєнні роки.

Інформаційну. 1. Користуючись поняттями *депортації*, «Захід», «Вісла», сформулюйте висновок про причини, характер і наслідки примусових переселень. 2. Складіть хронологію депортацій, переселень, репресій із зазначенням груп населення, проти яких вони спрямовувалися.

Аксіологічну. В українській історіографії перебіг операції «Захід» розцінюють як невмотивований терор проти жінок, дітей і людей похилого віку. Чи погоджуєтесь ви із цим твердженням? Відповідь аргументуйте.

Логічну. Чому стала можливою ліквідація УГКЦ? Використайте карту 2 (с. 217) для пояснення вашої думки.

Мовленнєву. Знайдіть у мережі Інтернет відеоматеріали про депортації населення. Переглянувши їх, розкажіть, як склалося життя людей – жертв примусових переселень.

§ 7. Культурне життя в Україні в перші повоєнні роки

1. Відбудова системи освіти

Розвиток науки та культури був складовою частиною процесу післявоєнного відновлення України. У роки війни майже 33 тис. шкіл, технікумів, закладів вищої освіти було зруйновано, не вистачало обладнання,

підручників. Школи відбудовували власними силами, так званим методом народної відбудови, тому що основні кошти держава виділяла на відновлення промисловості. У першій половині 1950-х рр. було побудовано 1300 нових шкіл. У 1953 р. відбувся перехід до обов'язкової семирічної освіти. Було відкрито вечірні школи робітничої та сільської молоді, яка не змогла здобути освіти в денній школі.

На початку 1950-х рр. в Україні працювало близько 3000 дитячих садків, 36 тис. шкіл різного типу, зокрема школи робітничої і сільської молоді (7,2 млн учнів), 584 технікуми (228 тис. учнів), 160 вищих навчальних закладів (200 тис. студентів).

Особливого значення набувала проблема педагогічних кадрів. Для підготовки вчителів створювалися короткострокові курси, відкривалися педагогічні класи, училища й учительські (після 1950 р. – педагогічні) інститути. Відновили роботу Київський, Харківський, Одеський державні університети, у 1945 р. відкрився Ужгородський університет.

За роки післявоєнної відбудови відновлено діяльність зруйнованих клубів, бібліотек, музеїв.

У 1950 р. в Україні працювало майже 35 тис. масових бібліотек, 28,7 тис. клубів, що перевищувало кількість культурно-освітніх установ довоєнних років.

У діяльності музеїв невинувато перебільшувалися пропагандистські функції, які перетворювали їх в політичний інструмент впливу на світогляд людей. З експозицій вилучалися оригінальні речі, а їх місце займали схеми суспільно-економічних формацій, численні цитати класиків, уривки з постанов партії та уряду.

Р. Маньковська, історик

Характерною рисою навчально-виховного процесу в загальноосвітніх і фахових школах та закладах вищої освіти була його заполітизованість і мілітаризація. Політичне виховання в дусі відданості комуністичній партії провадилося не тільки через піонерські та комсомольські організації, але й під час викладання всіх дисциплін. Діапазон користування українською мовою постійно зужувався.

З 1948 по 1954 р. число українських шкіл зменшилося з 26 тис. до 25 тис., а російських – збільшилося з 2720 до 4051. У 1953 р. в українських школах навчалось 1,4 млн дітей, а в російських і змішаних – 3,9 млн.

2. Наука

У перші повоєнні роки в Україні відновилася робота науково-дослідних установ, переважна кількість яких під час війни перебувала в евакуації. Головним науковим закладом республіки була Академія наук УРСР, яку очолював О. Богомолець (1930–1946), а згодом О. Палладін (1946–1962).

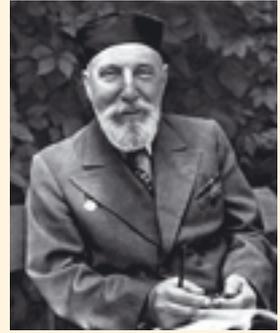
Олександр Богомолець (1881–1946) – видатний учений-медик, академік. Автор понад 150 фундаментальних праць з ендокринології, порушення обміну речовин, імунітету та алергії, онкології, старіння організму тощо. Одна з улюблених тем – проблема довголіття. Він стверджував: «...вміння продовжити життя – це насамперед уміння не скоротити його», «...необхідно виховувати свій характер: надмірна подразливість, ... призводить до чвар, скорочує життя».

Олександр Богомолець

Володимир Філатов (1875–1956) – учений-офтальмолог, хірург, винахідник, поет, художник, мемуарист, академік, директор Інституту очних хвороб і тканинної терапії АН УРСР. Автор понад 450 наукових праць. Вивчав хвороби очей, розробляв методи їх лікування (зокрема, хірургічні), винаходив офтальмологічні інструменти.

Володимир Філатов

Медицина – це сфера, яка за десятиліття матиме нові професії: IT-медик, IT-генетик, генетичний консультант, клінічний біоінформатик, консультант зі здорової старості, молекулярний дієтолог та ін.

Мала електронно-обчислювальна машина – МЕОМ (1951)

В Інституті електротехніки АН УРСР під керівництвом С. Лебедева виготовлено перший у континентальній Європі комп'ютер – малу електронно-обчислювальну машину (МЕОМ), що на той час відповідала рівню світових стандартів.

В Інституті фізики АН УРСР під керівництвом М. Пасічника розпочалися дослідження щодо фізики атомного ядра. У Харківському фізико-технічному інституті АН УРСР розвивалися атомна енергетика, ядерна фізика надвисоких і середніх енергій, фізика наднизьких температур, радіофізика. В Інституті чорної металургії АН УРСР розробили

та випробували метод одержання залізного порошку. В Інституті електрозварювання АН УРСР здійснили дослідження з розробки й впровадження у виробництво нових зразків зварювальної апаратури. У 1953 р. у Києві введено в експлуатацію суцільнозварний міст завдовжки 1543 м, спроектований за участю академіка Є. Патона.

Результативно працювали відомі вчені: математик М. Боголюбов, хімік О. Бродський, селекціонер В. Юр'єв.

На жаль, система керівництва наукою, яка існувала в СРСР, створювала умови для засилля посередностей, людей споживацького ґатунку, корисливців, авантюристів. Унаслідок цього деякі перспективні напрями наукових досліджень, зокрема генетика, було оголошено ідеалістичними, лженауковими. Лисенківщина стала однією з ганебних сторінок в історії біологічної науки. Вона спричинила відставання в цій галузі в наступні десятиліття.

Знайдіть у мережі Інтернет фільми чи документальні матеріали про видатних учених (на вибір з тексту параграфа), наприклад фільм «Олександр Богомолець в опозиції до смерті». Використовуючи отриману інформацію, напишіть есе «Роль особистості в історії науки».

3. Література

Країна потребувала якнайшвидшого відновлення після ран, яких завдала війна, тому література того часу була спрямована на створення атмосфери загальнонародного емоційного піднесення. У цей час написано твори «Мандрівка в молодість» М. Рильського, «Жива вода» Ю. Яновського, «Його покоління» І. Сенченка, «Похорон друга» П. Тичини та ін.

Проте реалії війни, труднощі повоєнної відбудови не змогли пробитися на сторінки художніх видань. Усі митці повинні були писати твори винятково в межах соціалістичного реалізму: прославляти ідеї комунізму, радянський режим і комуністичних вождів.

Але навіть жорсткий ідеологічний тиск не завадив українським прозаїкам і поетам написати твори, які отримали визнання в суспільстві: «Київські оповідання» Ю. Яновського, роман «Велика рідня» М. Стельмаха, збірки «Чотири літа», «За синім морем» А. Малишка, гумористичні оповідання О. Вишні, «Прапорonosці» О. Гончара та ін. Частина літературного доробку письменників було опубліковано після розпаду СРСР.

Видатні лірики української поезії, М. Рильський та В. Сосюра, які натикалися на заборони та цензуру, мушили обходити суспільні проблеми. М. Рильський був неперевершеним перекладачем. За своє життя він переклав українською мовою понад 200 000 поетичних рядків.

Поет високої культури, широких обріїв, поет, що виходить на простори світові, – таким ми бачимо Рильського... Блискучий перекладач. Неперевершений майстер пейзажної лірики.

О. Гончар, письменник

В. Сосюра зумів передати у своїх творах конфлікти радянської епохи, протиріччя, які відчував український інтелігент того часу: неможливість поєднувати комуністичну ідеологію з національними, патріотичними почуттями. У 1951 р. вірш поета «Любіть Україну!» став причиною найгостріших звинувачень його в націоналізмі. З відкриттям архівів з'ясувалося, що чимало творів поета у радянський час не вийшли друком або ж друкувалися уривками чи з корективами.

Щоб уникнути репресій, якимось вижити, рвінний Володимир Сосюра прикидався божевільним, розсудливий Максим Рильський після допитів у Лук'янівській в'язниці ... рятувався «Піснею про Сталіна», Микола Бажан уславлював «великого вождя» й перекладав «Витязя в тигровій шкурі» грузинського генія Шота Руставелі, а Павло Тичина вдавав із себе скорше наївну дитину, ніж «геніального блазня», яким вважав його Василь Стус.

М. Славинський, прозаїк, журналіст, літературний критик

? Як ви розумієте висловлення критика?

4. Образотворче мистецтво

Мистецтво, як і література, у повоєнні роки перетворилося на пропагандистський засіб. Влада заохочувала створення художніх творів, які зображали переваги радянського способу життя, відновлення зруйнованого народного господарства, боротьбу за мир та дружбу між народами.

Утім саме на повоєнні роки припав початок активної творчості талановитої художниці Т. Яблонської. Вона починала як послідовниця соціалістичного реалізму. Але чимало її робіт сповнено ліризмом, особливо присвячені материнству, тонким психологізмом у портретах, автопортретах.

К. Білокур.
Хата в Богданівці (1955)

«наївного мистецтва»¹. У 1954 р. на Міжнародній виставці в Парижі експонувалося три картини К. Білокур «Цар-Колос» (1949), «Берізка» (1934), «Колгоспне поле» (1948–1949), що принесло їй світову славу.

Знайдіть у мережі Інтернет на інформаційно-аналітичному порталі In-Art матеріали «Катерина Білокур. Художниця від бога із села Богданівки» і дізнайтеся більше про К. Білокур.

5. Музика та кінематограф

Повоєнні роки потребували від діячів музичної культури України активності не тільки в галузі творчості, а й у педагогічній та організаторській сферах. Потрібно було відновити діяльність численних мистецьких закладів, концертних організацій, підготувати нове покоління виконавців, музикознавців. Після війни з великим успіхом виступали Державний народний хор під керівництвом Г. Верьовки, Київська державна академічна капела «Думка» під керівництвом О. Сороки, Державна капела бандуристів під керівництвом О. Мінківського та ін.

Однак в атмосфері політико-ідеологічної реакції (ждановщини) під заборону потрапили духовні та церковні твори (П. Гончаров, Г. Давидовський); музичні твори, написані репресованими композиторами (В. Барвінський), а також митцями, які з різних причин опинилися в еміграції (М. Гайворонський, Л. Лепкий та ін.).

Відновлення українського кіномистецтва почалося ще на завершальному етапі війни:

- у червні 1944 р. повернулася з евакуації й одразу розгорнула свою діяльність Київська студія художніх фільмів;
- відбудовчі роботи розпочалися на Одеській студії художніх фільмів;
- почала працювати Українська студія хронікально-документальних фільмів;
- створювалися умови для розвитку науково-популярних фільмів;
- відновлювалася система кіноосвіти (від інженерного до акторського напрямів).

¹Наївне мистецтво – термін, яким позначають стиль творчості художників, які не отримали професійної освіти.

У 1951 р. було знято один з найкращих українських фільмів – «Тарас Шевченко» режисера І. Савченка. Кіномистецтво України, з одного боку, прагнуло зберегти певну самотність, національний колорит, а з іншого – дедалі більше втрачало національні риси, вимушено працюючи в межах соцреалізму.

Успіхи й відкриття були притаманні й драматургії. Про це свідчать драми й комедії О. Копиленка, І. Кочерги, О. Довженка, Л. Первомайського, Г. Мізюна, Ю. Яновського, а також майстерна гра акторів А. Бучми, М. Яковченка, актрис Н. Ужвій, Н. Копержинської та ін.

Отже, усупереч репресіям і переслідуванням українська культура в повоєнний період продовжувала розвиватися, заявляючи про свою самотність і невмиручість.

Н. Ужвій у ролі Ярини. Кадр з фільму «Тарас Шевченко». Київська кіностудія художніх фільмів (1951)

Формуємо компетентності

Хронологічну. Перерахуйте внутрішньополітичні події, які відбувалися в СРСР у галузях освіти, науки, літератури, мистецтва.

Логічну. 1. Користуючись, зокрема, інформацією з рубрики «Погляд дослідника», з'ясуйте, у чому проявлялися протиріччя культурного розвитку в УРСР. Як із цими протиріччями пов'язаний художній напрям, у якому творили митці? 2. Як концепція соцреалізму як єдино можливого методу в усіх видах творчості вплинула на розвиток культури України повоєнних років? Як ви думаєте, чи відповідала вона очікуванням споживачів художніх творів?

Мовленнєву. Узагальніть, як змінювалося становище в галузі освіти після звільнення України від нацистської окупації.

Інформаційну. Складіть таблицю «Діяльність інтелігенції в повоєнній Україні». Застосуйте поділ за рубриками: наукові досягнення / літературна творчість / мистецький доробок.

Аксіологічну. Візьміть участь у дискусії «Українська культура в повоєнні роки: розвиток чи занепад». Свою позицію аргументуйте.

§ 8. Практичне заняття 1. «Війна пішла, а горе залишилось...»: повсякденне життя повоєнних років

1. Що для вас є повсякденним життям? Як ви гадаєте, які чинники впливають на повсякденне життя людини? Чи можуть одні й ті самі історичні події мати різні наслідки для повсякдення громадян однієї країни?

🔍 Об'єднайтеся в шість груп. Відповідно підпишіть шість аркушів паперу: 1945 р. / 1946 р. / 1947 р. / 1948 р. / 1949 р. / 1950 р. Користуючись методом «Пущений по колу аркуш паперу», запишіть на кожному аркуші основні події року. Коли аркуш повернеться в групу, поясніть, як зазначені події вплинули на повсякденне життя кожної із соціальних верств населення. Укажіть, які події залишилися незгаданими. Зробіть узагальнений висновок про зміни, які відбулися в житті суспільства в повоєнні роки.

2. Прочитайте спогади Йосипа Гриба, Олександра Гриба «Голгофа».

Залишили на Холмщині хату, землю, луку, ліс – небагато, по кілька гектарів, а привезли нас в с. Заможне, біля Великого Токмака, бувшу німецьку колонію Великий Мунталь – зруйноване під час боїв поселення в Запорізькій області. Жити було ніде. Ночами на згарищі зі зруйнованого будинку складали хату. З односібного господарства попали прямо в колгосп. Допомоги ніякої. Правда, видали 6 тис. допомоги, яка виявилася позичкою. Через 3–4 роки батькові при безгрошів'ї, хворій мамі та двох дітях довелося віддавати вдвоє більше. При 20 коп. за трудовень та 200 г зерна – спробуй поверни!

Робота батька – на прицепі біля трактора у степу, начиненому мінами. Батько став Героєм соціалістичної праці. Материна – в огородній бригаді, а потім – в цеху по вирощуванню шовкопряда (мати стала передовою ланковою). А заробіток – біля мішка ячменю за рік!

Ми будемо довго пам'ятати дерев'яний тапчан із солом'ю, мерзлу минулорічну картоплю, свинюху (лободу), гриби-піддубники, які того 1947 року рясно вродили. Того часу діяв закон про три колоски. Піднявши їх у полі, люди автоматично отримували 5 років ув'язнення, а на станції Запоріжжя під дощем мокли вагони кукурудзи.

Окрім голоду, ще одна біда: мама захворіла малярією. Потай, вночі, минаючи пости, пішки дійшли до станції П'ятихатки і почали добиратися на Волинь. Мало того, що нас ніхто не чекав, у бабусі із сердака на станції Фастів вирізали гроші, виручені за корову. А тут – знову заганяють у колгосп. Батько сказав: «Я недавно повернувся з колгоспу на Запоріжжі. Поки з мене хватить!». Старший батькові: «Пішли, ставай з малим під стіну. Рахуй до грюх: Раз! Два! Три!».

І дістав пістолет: «Пишишь! Не запишешся – застрелю. – Раз! Два!». У батька дрижить рука, що тримає мою руку: «Пишишь!». Десь спалили хату, побили людей. Все ж колгосп організували. По 0,2 кг зерна на день і 15–20 коп. І так протягом двадцяти років – концтабір без охорони.

Хоча хто вмів – прилаштувався: по ночах гнали самогон з колгоспного буряку... Хто вмів – ловив рибу в Горині (її в той час було багато). Але боялися: вдень боялися владу, вночі вояків УПА, бо не завжди дійсність відповідала офіційній політиці. Паспорти отримали десь у 1955–1958 рр.».

«Холмщина і Підляшшя. Обереги пам'яті», Київ, 2010 р.

❓ 1. На основі прочитаного тексту складіть план переміщення родини, враховуючи хронологію подій. 2. Виявіть, з якими процесами, характерними для повсякденного життя українців, довелося зіткнутися цій сім'ї. 3. Що спонукало цих людей постійно змінювати місце проживання? 4. Чи вдалося їм подолати труднощі? Відповідь аргументуйте.

❓ 1. Які політичні та економічні процеси зумовлювали поневіряння людей, про які йде мова в тексті? 2. Чи могли ці люди обрати таку стратегію, яка давала б їм можливість змінити повсякденне життя на краще? Сформулюйте висновок про подібні та відмінні процеси, що формували повсякденне життя сільського населення в різних областях України в повоєнні роки.

3. Пригадайте та поясніть значення термінів: *репатріант, остарбайтер, військовополонений*. Поміркуйте, чому в СРСР кілька повоєнних десятиліть замовчували проблему повернення радянських громадян на Батьківщину. Прочитайте свідчення тих, хто повернувся в Україну з німецької неволі.

Ганна Гриценко (1923, уродженка с. Мелені Житомирської обл.): «Після повернення нами нехтували. Кого забирали на Донбас, а мене разом з багатьма односельчанами вислали на лісовирубку».

Валерія Комендантова (1928, уродженка м. Києва): «Відразу після мого приїзду з Німеччини я повернулася у свою 109 школу, де знали мене і мого батька і куди мене відразу прийняли, навіть без документів... Батько краще мене зрозумів, що у Києві мені не отримати вищої освіти через те, що мною почали цікавитися у деяких органах, і ми виїхали з Києва. У 1947 році, ще перед тим, як ми виїхали з Києва,

батько дістав мені довідку із психіатричної лікарні і спалив мого паспорта, а мені наказав мовчати. От я і мовчала багато років. Страх переслідував мене весь час...».

Василь Кравцов (1926, уродженець с. Нова Водолага Харківської обл.): «Після звільнення американці пропонували нам їхати з ними, але Батьківщина була наймиліша. І повезли нас на Батьківщину, але не додому. До батьківського дому я так і не доїхав, повезли нас прямо на Урал, у Челябінську область на відкриті вугільні шахти. До біографії добавилася ще одна неволя, додому листів писати не дозволяли, аж через шість років вдалося зв'язатися із сім'єю, написати листа та поїхати у відпустку... Лише в 1953 році зміг повернутися знову в Нову Водолагу».

Галина Шусть (1931, уродженка с. Євминка Чернігівської обл., перебувала разом з батьками на примусових роботах у Німеччині): «У рідне село моя родина повернулася у жовтні 1945 року. Після закінчення школи мене нікуди не приймали вчитися, тому що була в Німеччині, – значить, зрадник Батьківщини. Я після школи пішла працювати».

Леонід Бойко (1936, уродженець с. Фастівець Київської обл.): «31 грудня 1945 року ми приїхали в рідне село Фастівець. Там були одні згарища, землянки і де-не-де хатинка... Після повернення додому життя наше було не набагато легшим, ніж у Німеччині. Батько повернувся з фронту тяжко пораненим і в 1947 році помер. Житла не було, п'ятеро малих дітей і одна мама. Коли ж вона пішла до голови сільради просити допомоги, то він їй відмовив і сказав: “Якщо ще раз прийдеш, то будеш на Соловках жити зі своїми фашистами”. Над нами змилювався голова колгоспу і дав кімнату у корівнику, а мати мусила тяжко працювати за дарма дояркою... І таким страшним, голодним, із зневагою та утисками життям ми жили, доки не повиростали, до того часу, коли ми, діти, почали працювати».

❓ 1. Які події відбувалися з репатріантами після звільнення з німецької неволі? Оцініть ці події (позитивні, негативні, нічого не змінилося). Свою позицію обґрунтуйте. 2. З яких причин, на вашу думку, оstarбайтерам довелося зіткнутися з такими проблемами?

❓ Користуючись методом «Мікрофон», висловте власну позицію щодо проблеми адаптації репатріантів у повоєнному суспільстві.

4. Прочитайте текст. З'ясуйте, про що в ньому йдеться, коли відбулися описані події. Визначте, які верстви населення потерпали найбільше.

У Красноярському краї – вже звичному місці для вигнанців із Західної України – у трьох селищах, де проживали спецпоселенці, в бараках встановили суцільні нари. У приміщеннях були відсутні столи і стільці. Люди спали і їли на нарах впритул одне до одного, в цілковитій темряві, оскільки й освітлення теж не було. Та й цим не вичерпувалися всі «принади» тамтешнього життя українців. Людина не мала права на відпочинок, окрім чотирьох днів на місяць, які визначалися адміністрацією на власний розсуд. Права вибору місця поселення не було.

«Політично репресовані», як часто іменували на спецпоселенні вихідців із Західної України, працювали в шахтах на видобутку вугілля, різних руд, будували заводи і фабрики, прокладали дороги. Скрізь було шкідливе виробництво, жахливі умови праці й екстремальні кліматичні умови. За це вони отримували миску баланди та кусень глевкого хліба. Після жовтневої масової депортації 1947 р., незважаючи на попереднє замовлення вугільних підприємств, селити примусових мігрантів із Західної України практично було ніде. Тому людей, здебільшого дітей та жінок, розташовували у колишніх конюшнях, свинарниках, овочесховищах та інших нежитлових приміщеннях. Усі ті нещасні потерпали від холоду, невлаштованості та голоду. До цього додавалася ще й туга за рідними місцями, невідомість найближчого й далекого майбутнього. Умови життя спецпоселенців не стали набагато кращими і в наступні роки...

Найважче в той час доводилося дітям та людям похилого віку. А їх на спецпоселенні перебувало дуже багато. Кожен зі звітів про депортації із Західної України засвідчував, що серед засланих частка малечі та підлітків становила у середньому 20–25 %. Лише протягом 1947 р. у східні райони СРСР разом з рідними та поодинокі

прибуло дітей «спецпоселенців»: віком до 7 років – 4585, від 7 до 14 років – 6376, від 14 до 16 років – 2765 і від 16 до 18 років – 2213 осіб; з них сиріт – 533...

Якщо працездатних поселенців ще якось підтримували, то виживання у нових місцях розселення старших людей ставало проблемою їхніх родичів. Утриманці за картками мали лише половину пайкової норми працездатного переселенця – 300–500 г хліба на день. Найважче було тим родинам, у складі яких не було жодної працюючої людини.

Т. Вронська, історикиня

? Висловте свої міркування про причини, що призвели до подій, описаних у тексті. Стисло оцініть їхні наслідки для України.

5. Прочитайте документи, розгляньте плакат повоєнного часу. З'ясуйте, яким було повсякдення робітників, що брали участь у відбудові важкої промисловості в УРСР.

*О. Бурова, В. Іванов.
Відбудуємо на славу! (1945)*

темно, як було у полоні»; «Зараз я працюю в м. Сталіно на шахті, живемо як вільні, але така воля гірше неволі...»; «Важко переносити цей час і невідомо, коли ж буде нормальне життя...»; «Просив розрахунку – відмовили, тепер не знаю, яким чином вирватися звідси».

*Фрагменти з листів робітників
важкої промисловості рідним (1945–1947)*

? Висловте власне ставлення до фактів, з якими ви ознайомилися. Чи можна вважати плакати пропагандою радянської ідеології? Аргументуйте.

6. Підбийте підсумки практичного заняття.

? Об'єднайтеся у дві групи та складіть сенкан з тем: «Повсякдення в повоєнні роки» (1-ша група), «Відбудова України після війни» (2-га група). Презентуйте творчу роботу в загальному колі.

? Що було для вас складним під час виконання завдань? Як ви почувалися, коли вам довелося працювати в групах і поодиночі? Чи дізналися ви нову інформацію? Як ви оцінюєте власну участь у занятті?

7. Знайдіть у мережі Інтернет і перегляньте фільм «Повоєнна Україна. Фільм 104» про події в Україні в повоєнні роки. Підготуйтеся до обговорення теми «Значення подій повоєнного часу для розвитку України».

Розділ 2

Україна в умовах десталінізації

§ 9. Внутрішньополітична ситуація в УРСР у першій половині 1950-х рр.

1. Зміни в керівництві країни

На початку 1950-х рр. у СРСР зберігалися монополія комуністичної партії на владу та особиста диктатура Й. Сталіна. Зрощення партійного та державного апаратів з профспілками й громадськими організаціями створило умови для повного контролю радянської держави над усіма сферами життя. Хоча до 1954 р. в Україні ще діяла організована мережа підпілля.

Й. Сталін керував державою, спираючись на радянську бюрократію (номенклатуру). Саме партійна, державна й господарська номенклатура, або правляча бюрократія, розпоряджалася державною власністю на засоби виробництва, що складали економічний фундамент системи. Природний та економічний потенціал УРСР, будучи під контролем союзних міністерств і відомств, експлуатувався без урахування інтересів України та її населення.

Після смерті Й. Сталіна в 1953 р. та з приходом до влади М. Хрущова почалися суттєві кадрові перестановки та зміни керівництва на місцях.

Микита Хрущов (1894–1971) – партійний і державний діяч. У 1938 р. – секретар Московського міськкому ВКП(б). Саме із цієї посади призначений Першим секретарем ЦК КП(б)У, який очолював до 1949 р. (з перервою в 1947 р.). З вересня 1953 р. – Перший секретар ЦК КПРС. Сформувавшись як особистість у 1920–1930-х рр. і пройшовши «сталінську школу» кадрового зростання, М. Хрущов спирався на випробувані адміністративно-командні методи управління.

Микита Хрущов

Знайдіть у мережі Інтернет і перегляньте фільм «Микита Хрущов. Спроба змінити країну. Пишемо історію». Окресліть найважливіші для вас моменти фільму.

Державна служба. Державні службовці – особи, які виконують функції держави на відповідній території, у конкретній галузі державного управління. Держслужбовець повинен дотримуватися законів, шукати шляхи для розв'язання питань, що перебувають у його компетенції, бути справжнім фахівцем та з повагою ставитися до громадян.

У 1954 р. збільшилася частка українців у складі ЦК КПУ, у республіканському державному апараті, зросло представництво у всесоюзному керівництві, у Збройних силах СРСР. В УРСР з'явилася фактично нова радянська політична еліта, більшість якої починала свою трудову діяльність у сільському господарстві та походила із центральних і північно-східних регіонів України.

2. Нові виступи проти сталінської системи

1953 р. – це рік знакових змін, які стосувалися багатьох сфер суспільного життя. Ці зміни були спричинені кризою сталінської системи управління. Після смерті Й. Сталіна в таборах розраховували на послаблення режиму та перегляд справ засуджених. Але амністією отримало обмежене коло осіб (кримінальні злочинці та ув'язнені з невеликими строками покарання). Важкі умови утримання та свавілля адміністрації стали причинами масової непокори й спровокували низку повстань політичних в'язнів у таборах системи ГУЛАГ. Протестувальники висували як економічні вимоги (зменшення тривалості робочого дня, виплата зароблених грошей, поліпшення побутових умов проживання, медичного обслуговування), так і політичні (перегляд справ політв'язнів, покарання представників табірної адміністрації, зняття обмежень у листуванні з родичами).

Повсякденне життя ув'язнених у таборах системи ГУЛАГ

❓ Використовуючи фотографії, сформулюйте п'ять-шість речень про повсякденне життя людей у таборах системи ГУЛАГ.

Норильське повстання (25 травня – 4 серпня 1953 р.) – масовий спротив в'язнів Горлагу¹ (понад 16 тис. осіб). У Горлагу в'язні працювали на мідно-нікелевому руднику, вугільних шахтах, на заводах, а також зводили місто Норильськ. Повстання було спровоковано випадком зловжи-

¹ **Горлаг** (від рос. *Горный лагерь*) – Особливий табір № 2 із центром у м. Норильськ Красноярського краю.

вання вогнепальною зброєю охоронцем табору. Провідну роль в організації повстання відігравали члени ОУН, колишні бійці УПА (С. Головка, С. Семенюк, Д. Шумук) та балтійські патріоти. Форми протесту: ненасильницький спротив (невихід на роботу, невиконання наказів адміністрації, виготовлення листівок, плакатів тощо).

Норильське повстання довело, що навіть у найважчих умовах пригноблення можна боротися з тоталітарним режимом, причому не методами терору, які суперечать людській природі і законам демократичного суспільства, а легальними методами колективного протесту. Для цього ідеї повстання повинні були підтримати маси людей, які відкинули багаторічний страх перед системою.

Л. Бондарук, історикиня

Воркутинське повстання (липень–серпень 1953 р.) – спротив ув'язнених у таборі Речлаг¹ (з 38 тис. ув'язнених понад 10 тис. – українці). Керували Воркутинським повстанням конспіративні центри, які склалися переважно з українських, балтійських і польських патріотів. Форма протесту: невихід на роботу.

Мовою джерел

Усі комітетники ходили по бараках і пояснювали, чому ми оголошуємо страйк, які будуть наші вимоги. Страйк буде в спільних інтересах, тому свої персональні питання не вирішувати, між собою особистих рахунків не зводити, на роботу нікому не виходити... Працівників табірної адміністрації не ображати, всі вимоги, окрім роботи, виконувати. Хто порушить ці правила страйку, буде покараний комітетом.

Зі спогадів політичного в'язня Ю. Якименка

? Яка інформація зі спогаду свідчить про організований характер страйку? Якою була мета «ходіння по бараках» комітетників? Для чого серед в'язнів поширювали правила поведінки під час страйку?

Кенгірське повстання (травень–червень 1954 р.) відбулося в концтаборі особливого режиму Степлаг² (понад 20 тис. осіб, з них українців – 46,3 %). В'язні Степлагу працювали на будівництві Кенгірського водосховища, гідровузла і ТЕЦ, на збагачувальній фабриці та об'єктах соцкультпобуту селища Кенгір, у копальнях, шахтах і кар'єрах поблизу. Повстання відбулося через нестерпні умови життя й праці в'язнів, свавілля з боку адміністрації та відлуння про виступи і страйки в концтаборах у Воркуті та Норильську. Приводом стало невмотивоване застосування зброї охоронцем під час конвоювання ув'язнених. В акціях непокори – невиході на роботу та невиконанні наказів адміністрації – брали участь майже всі категорії ув'язнених. Повстанням керував конспіративний центр, до складу якого входило п'ять осіб із числа вояків УПА та представників балтійських народів – І. Кондратас, В. Ус, О. Сунічук, Вахаєв і Г. Келлер.

1. Знайдіть у мережі Інтернет і перегляньте документальний фільм «Кенгір. 40 днів свободи». Що нового ви дізналися? 2. Поділіться отриманою інформацією зі старшими родичами. 3. Підбийте підсумки ваших інформаційних пошуків.

¹Речлаг (від рос. *Речной лагерь*) – Особливий табір № 6 для політв'язнів із центром у м. Воркута.

²Степлаг (від рос. *Степной лагерь*) – Особливий табір № 4 для політв'язнів, управління якого розташовувалося в с. Кенгір (Казахстан).

Кожне із цих повстань було придушено силовими методами, загинули сотні людей. За результатами повстань відбулися найбільші зміни в каральній системі управління. Було здійснено повну реорганізацію системи: протягом кількох років на волю вийшли дві третини ув'язнених, виправно-трудові табори (ВТТ) скасовувалися; в'язні, що відбували термін у ВТТ, переводилися до колоній, а особливо небезпечні – до в'язниць.

3. XX з'їзд КПРС

XX з'їзд КПРС відбувся в Москві 14–25 лютого 1956 р. На з'їзді обговорювалися питання зовнішньої (курс на зниження міжнародної напруженості) і внутрішньої (економічні та соціальні проблеми, переваги «колективного керівництва» державою) політики. Знаменитим з'їзд став завдяки доповіді М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки», у якій новий керівник партії та держави засудив культ особи Й. Сталіна, масовий терор і злочини другої половини 1930-х – початку 1950-х рр., провину за які поклав на Й. Сталіна. Також було розглянуто проблему реабілітації партійних і військових діячів, репресованих за часів Й. Сталіна. Утім основи соціалістичного державного устрою не піддавалися критиці. Культ особи визнавався однією з характерних ознак сталінського періоду, хоча явище розглядалося винятково як наслідок особистих недоліків Й. Сталіна, але не породження системи, що він створив.

Культ особи – це безмірне звеличення особи, сліпе поклоніння, а іноді й обожнювання людини, яка обіймає найвищу посаду в політичній чи релігійній ієрархії, надмірне перебільшення заслуг, функцій і ролі лідера.

Публічне оприлюднення виступу М. Хрущова відбулося після публікації Постанови ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків» (липень 1956 р.), яка викликала великий резонанс у країні.

Цей документ оцінювали по-різному. Одні сприймали десталінізацію як початок руйнації системи, інші, навпаки, – як засіб її зміцнення. І перші, і другі, безумовно, прагнули її збереження, тому критику культу особи намагалися ввести в жорсткі рамки.

4. Десталінізація та лібералізація суспільного життя

Десталінізація – це процес ліквідації та розвінчання культу особи Й. Сталіна й сталінської політичної системи. Десталінізація поклала край великомасштабному використанню примусової праці в економіці. У кінці 1950-х рр. було проведено кампанію з очищення від спадщини Й. Сталіна у громадській сфері.

Десталінізація	
Основні напрями	Шляхи реалізації
припинення масового терору	реорганізація адміністративно-правоохоронної системи
критика культу особи	внесення корективів в ідеологічну сферу: замість побудови держави диктатури пролетаріату декларація про творення загальнонародної держави
політика реабілітації	надання амністії окремим категоріям в'язнів системи ГУЛАГ

❓ Поясніть, як десталінізація впливала на повсякденне життя радянських громадян.

Лібералізація – це пом'якшення державного тиску на різні сфери суспільного життя: політику, економіку, право.

Одним з перших кроків до лібералізації радянського суспільства стала відмова від насилля як головного інструмента державного управління:

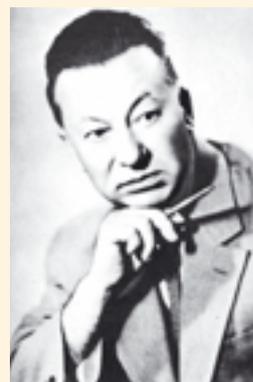
- восени 1953 р. ліквідували військові трибунали й Особливу нараду НКВС та оголосили про амністію осіб, засуджених на строк до п'яти років, а також за посадові, господарські й деякі воєнні злочини; вагітних жінок, неповнолітніх (віком до 18 років) та жінок, що мали дітей віком до 10 років;
- у 1954 р. створено Комісію Президії ЦК КПРС для розслідування злочинів Й. Сталіна в роки «великої чистки» (1936–1939); у 1955 р. ухвалено положення про прокурорський нагляд.

З високих трибун пролунало запевнення, що законність та охорона прав громадян – найважливіша основа розвитку та зміцнення радянської держави.

Після XX з'їзду КПРС продовжилося активне реформування адміністративно-правоохоронної системи: розформували значну частину внутрішніх військ та внесли зміни в кримінальне законодавство. Серед новацій: вилучення поняття «ворог народу», зниження обсягів і тривалості термінів кримінального покарання та заміна їх в окремих випадках на адміністративні заходи.

Андрій Малишко (1912–1970) – український поет, перекладач, літературний критик. Під час обговорень підсумків XX з'їзду КПРС висловився за повернення літературної спадщини репресованих у сталінський період О. Олеся, М. Ірчана, В. Блакитного, Г. Косинки, М. Куліша, порушив заборонену в Україні тему Голодомору 1932–1933 рр. Виступав за подолання негативних явищ, які нарастали в національній політиці, призводили до забуття рідної мови, історії та традицій українського народу.

Андрій Малишко

Іноземні мови. Престижна та затребувана професія перекладача має спеціалізації: письмовий переклад (технічної літератури, художньої літератури) та усний переклад (синхронний, послідовний). Професія перекладача допомагає зробити світ зрозумілішим і дарує можливість бути почутим у будь-якій країні.

Десталінізація здійснювалася в таких формах:

- розвінчування образу «великого вождя»;
- відновлення першорядної ролі партії у владній ієрархії;
- реформування державного апарату (децентралізація управління економікою, кроки до активізації діяльності рад);
- курс на ширше залучення трудящих мас до суспільного життя шляхом створення мережі громадських організацій (основний базис – ради, комсомол, профспілки);
- зміни в соціальному законодавстві;
- зменшення ідеологічного тиску у сфері культури.

Десталінізація та лібералізація здійснювалися непослідовно та суперечливо. З одного боку, спостерігалось поступове руйнування ідеологічної

одновимірності мислення, його модернізація, демократизація та гуманізація. З іншого – запроваджені реформи були тимчасовими й поверховими, тому кардинально не змінили основ тоталітарної системи. Усталені стереотипи мислення та правила поведінки були доволі стійкими, що унеможливило миттєву зміну парадигми мислення. Але контролювати й регламентувати діяльність і свідомість громадян владі ставало дедалі складніше.

Відлига – це неофіційна назва періоду в історії України та всього СРСР, що розпочався після смерті Й. Сталіна (друга половина 1950-х – початок 1960-х рр.). Характерними рисами цього періоду були певний відхід від жорсткої сталінської тоталітарної системи, спроби її реформування в напрямку лібералізації, відносна демократизація, гуманізація політичного та громадського життя.

❓ Чому поняття *відлига* закріпилося в історіографії для позначення періоду?

5. Реабілітація жертв сталінських репресій

Реабілітація – це комплекс заходів, яких вживає держава для поновлення репутації, доброго імені громадян, незаконно притягнутих до кримінальної відповідальності в період утвердження та функціонування в Україні тоталітарного режиму.

Насамперед він [XX з'їзд КПРС] дав поштовх прискореному процесу звільнення і реабілітації репресованих. Сотні тисяч осіб вийшли на свободу, мільйонам повернуто їх чесне ім'я. Можливо, процес, розпочатий напередодні з'їзду, міг мати продовження і без втручання Хрущова з його доповіддю, проте він рухався би дещо повільніше і його вплив на моральне оздоровлення суспільства був би значно меншим.

К. Марусик, політолог, правник

❓ До яких наслідків, на думку дослідника, привів XX з'їзд КПРС?

Після XX з'їзду КПРС партійно-державне керівництво продовжило процес амністії та реабілітації жертв сталінських репресій:

- відповідно до Указу Президії ВР СРСР від 24 березня 1956 р. «Про розгляд справ на осіб, що відбувають покарання за політичні, службові і господарські злочини», в Україні було створено 13 комісій, яким надавалося право на місцях, після особистого ознайомлення із засудженими, ухвалювати остаточне рішення щодо звільнення їх з-під варти, подальшого утримання в місцях позбавлення волі;
- одночасно з роботою комісій Президії ВР СРСР проводився перегляд архівно-слідчих справ про державні злочини органами прокуратури УРСР. Як правило, переглядалися справи лише тих засуджених за політичні злочини, від яких надійшли скарги чи заяви від їхніх рідних або творчих спілок, громадських організацій.

У 1956–1959 рр. повністю реабілітовано 250 тис. осіб (переважно посмертно), додому повернулися десятки тисяч в'язнів.

? Використовуючи схему (с. 48), проаналізуйте зміст реабілітації громадян. Згрупуйте інформацію за рубриками: порушені права / відновлені в процесі реабілітації / не передбачалися для відновлення.

На кінець 1950-х рр. переглянуто справи 5,5 млн осіб і тільки 58 % з них було реабілітовано.

Здебільшого реабілітація стосувалася кількох груп осіб:

- українських діячів науки та культури (зокрема, письменників І. Микитенка, З. Тулуб, В. Чумака, Д. Фальківського та ін.);
- державних, партійних і військових працівників (зокрема, В. Затонського, Е. Квірінга, С. Косіора, Ю. Коцюбинського, М. Скрипника та ін.);
- звинувачених у співробітництві з німецькими окупантами (за звинуваченням у «посібництві ворогу» безпідставно вислали за межі України тисячі жителів західних областей).

Поза процесом реабілітації залишилися жертви політичних процесів, сфабрикованих у 1920-х – на початку 1930-х рр.; активні діячі ОУН і УПА; партійні діячі та інтелігенція, репресовані за звинуваченнями «в причетності до українського буржуазного націоналізму».

Мовою джерел

1. Знято з обліку спецпоселень і звільнено з-під адміністративного нагляду органів МВС СРСР кримських татар, балкарців, турків – громадян СРСР, курдів, хемшилів і членів їх сімей, виселених на спецпоселення в період Великої Вітчизняної війни;

2. Встановлено, що зняття обмежень по спецпоселенню з перелічених вище осіб не тягне за собою повернення їм майна, конфіскованого при виселенні, і що вони не мають права повертатися в місця, звідки були виселені.

З Указу Президії ВР СРСР (28 квітня 1956 р.)

? Висловіть своє ставлення до змісту Указу Президії ВР СРСР щодо репресованих народів.

У середині 1960-х рр. процес реабілітації фактично припинився. Кількість переглянутих справ щорічно зменшувалася, перевірки проводилися лише за особистою заявою громадян або їхніх родичів.

5 травня 2018 р. набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». Перейдіть за кодом чи посиланням <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2325-19> та ознайомтеся зі змістом закону. Сформулюйте власний висновок про доцільність і значення цього документа для суспільства.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Розташуйте у хронологічній послідовності події: ХХ з'їзд КПРС, Норильське повстання, Кенгірське повстання, оприлюднення постанови «Про подолання культу особи і його наслідків», смерть Й. Сталіна.

Просторову. Використовуючи карту 1 (с. 216), складіть розповідь про участь українців у повстаннях у сталінських концтаборах у 1953–1954 рр.

Інформаційну. На які групи осіб поширювалася реабілітація? Назвіть представників цих груп.

Логічну. 1. У чому, на вашу думку, полягала особливість процесів реабілітації в Україні? 2. Чому партійно-державне керівництво не наважилося на подальший процес десталінізації?

Аксіологічну. «XX з'їзд [КПРС] – вагома віха в історії СРСР, що практично поділила її радянський період приблизно навпіл» (К. Марусик, політолог, правник). Обґрунтуйте ваше розуміння цього твердження. Почніть словами: «Я (не) згоден / згодна...».

Мовленнєву. Якими фактами з історії СРСР (УРСР) можна проілюструвати терміни: *культ особи, хрущовська відлига, десталінізація, лібералізація, реабілітація?*

§ 10. Практичне заняття 2. Входження Кримської області до складу УРСР: міфи та реальність

19 лютого 1954 р. на підставі Указу Президії ВР СРСР Кримську область передано зі складу РРФСР до складу Української РСР.

1. Які зміни в структурі населення Кримського півострова відбулися в середині ХХ ст.?

1. Розгляньте репродукцію картини Р. Емінова «Поїзд смерті 2». Що на ній зображено? Як ви гадаєте, ситуація, у якій опинилися люди, була наслідком добровільних чи примусових дій? Яку подію з історії Кримського півострова проілюстрував художник? Коли вона відбулася і хто її основні учасники? Які наслідки мала ця подія для розвитку Кримського півострова в наступні десятиріччя?

Р. Емінов. Поїзд смерті 2 (1997)

2. Розгляньте поданий нижче документ. Які дані в ньому зафіксовано? Які висновки можна зробити, порівнявши показники таблиці? Вони є підтвердженням чи запереченням події, яку ілюструє картина «Поїзд смерті 2»? На підставі документа сформулюйте висновок про зміни в національній структурі населення Криму. Перевірте себе: чи збігаються ваші висновки зі змістом наукового дослідження, поданого на с. 51?

	1939		1959	
	1123,8 (тис. осіб)	100 (%)	1201,5 (тис. осіб)	100 (%)
усього	1123,8 (тис. осіб)	100 (%)	1201,5 (тис. осіб)	100 (%)
росіяни	557,4	49,6	858,3	71,4
українці	153,5	13,7	267,7	22,3
євреї	65,3	5,8	25,4	2,1
білоруси	6,7	0,6	21,7	1,8
поляки	5,1	0,5	3,9	0,3
німці	51,0	4,5	0,5	0,04
молдавани	1,5	0,1	2,4	0,3
греки	20,7	1,8	1,1	0,1
болгари	15,3	1,4	0,7	0,06
татари	218,5	19,41	1,8	0,1
інші національності	28,8	2,6	18,2	1,5

Чисельність населення Кримської області за національним станом за переписами населення 1939 і 1959 рр. (Лист начальника Центрального статистичного управління УРСР М. Маркіна заступнику Голови Ради Міністрів УРСР П. Троньку про чисельність населення Кримської області за національним складом від 21 березня 1966 р.).

3. Опрацюйте текст наукового дослідження, поданого нижче, за методом «Надайте мені заключне слово». Оберіть з тексту найважливіший, на вашу думку, фрагмент і за його допомогою дайте відповіді на запитання: *Які думки викликає цей уривок? Чому це важливо? Що в ньому сумнівного?* Обговоріть висновки в загальному колі.

Великі зміни в національний склад населення і України, і Криму принесла Друга світова війна. 15 серпня 1941 р. з Криму було виселено 61 тис. німців. У 1944 р. з півострова депортовано кримських татар, вірменів, болгар, греків – усього 228,5 тис. осіб... На 1939 р. тут проживало 1 млн 123 тис. осіб, а до літа 1944 р. чисельність населення зменшилася до 379 тис. Крим не лише значною мірою обезлюднів, але й занепав економічно...

Зруйнований і позбавлений засобів виробництва регіон потребував негайної допомоги, колосальних фінансових вливань... Але Й. Сталін вирішив... Крим піднімати власними силами – руками переселенців. Основна маса їх направлялася з Брянської, Курської, Воронежської, Ростовської, Орловської областей та Краснодарського краю РРФСР, а також Вінницької, Житомирської і Київської областей УРСР. Однак організація переселення проводилась безвідповідально, людям не було забезпечено навіть мінімальних умов облаштування на новому місці. У результаті вже до 1948 р. майже 60 % переселенців першої хвилі залишили Крим...

З дотриманням усіх конституційних норм і правил півострів було передано Україні, 26 квітня 1954 р. він офіційно став її складовою частиною. Відбудова Криму і його розвиток відтепер були «головним боєм» українського народу... основні зусилля спрямовувались на заселення півострова. Тепер основний потік переселенців до Криму було спрямовано з густонаселених областей УРСР – Вінницької, Волинської, Дрогобицької, Київської, Житомирської, Львівської, Полтавської, Рівненської, Тернопільської, Чернігівської, Чернівецької, Хмельницької. Новоселів заселяли в 24 райони Кримської області. З усіх переселенців за десять років (1954–1964 рр.) не зуміли закріпитися приблизно 8 % прибулих. Упродовж 1960–1970-х років населення Криму зросло на понад 40 %. При цьому механічний приріст перевищував природний і становив 72 % від загального.

В. Даниленко, історик

? Використовуючи інформацію з рубрики, покажіть на карті 1 (с. 216) шляхи переміщення населення з Кримської області та до неї. Зробіть висновок про природний (або штучний) шлях формування національної структури населення Кримської області в 1940-ві – 1950-ті рр.

2. Що довідуємося з історичних джерел про причини, які спонукали партійно-державне керівництво передати Кримську область зі складу РРФСР до складу УРСР?

1. Оберіть один з поданих нижче документів та опрацюйте його за системою запитань: *Хто? Що? Коли? Де? Чому? Як?* Порівняйте свої знання про історичну подію з інформацією, яку містить джерело. Висловте власну думку щодо змісту цього історичного джерела.

Мовою джерел

Кримська область, як відомо, займає весь Кримський півострів і територіально примикає до Української Республіки, будучи немовби природним продовженням південних степів України.

Економіка Кримської області тісно пов'язана з економікою Української Республіки. З географічних і економічних міркувань передача Кримської області є доцільною і відповідає загальним інтересам Радянської держави.

*З виступу Голови Президії Верховної Ради РРФСР
М. Тарасова на засіданні Президії Верховної Ради СРСР,
присвяченому розгляду питання про передачу Кримської області
зі складу РРФСР до складу УРСР (19 лютого 1954 р.)*

Мовою джерел

Враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські і культурні зв'язки між Кримською областю і Українською РСР, Президія Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік постановляє:

Затвердити спільне подання Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської області зі складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР (19 лютого 1954 р.)

❓ Узагальніть: які причини входження Кримської області до складу Української РСР демонструють наведені вище документи? Кому були вигідні такі дії? Які, на вашу думку, могли бути додаткові підстави, що спонукали керівництво держави до здійснення цього кроку?

2. Перевірте себе: чи збігаються ваші припущення щодо інших причин, не прописаних в офіційних документах, з висновком історика, поданим нижче?

Наступники Й. Сталіна розуміли, що з припиненням масових репресій у них залишається єдина можливість утримати український народ у кордонах радянської імперії: переконати його в тому, як йому добре «під зорею Радянської влади». Із втратою терористичного чинника, який «залізом і кров'ю» цементував єдність багатонаціональної держави, стократ зростала вагомість пропагандистського чинника. Східні мудреці казали: скільки б разів не повторювати слово «халва», у роті не стане солодко. Пам'ятаючи це, М. Хрущов висунув ідею передачі Криму Україні й постарався обернути доцільну під економічним кутом зору акцію у підсолоджуючу пропагандистську упаковку: старша сестра передає молодшій частинку себе.

С. Кульчицький, історик

3. Яке економічне становище та повсякдення жителів Кримської області ілюструють фотографії та документи?

1. Розгляньте фотографії (с. 53). Що на них зображено? Сформулюйте висновок: чому фотограф зафіксував саме той чи інший конкретний сюжет і яку інформацію він хотів передати? Використовуючи знання з історії цього періоду, спробуйте сформулювати власну думку про повсякденні ситуації, що залишилися поза кадром.

2. Ознайомтеся з документами (с. 52–53). Узагальнивши їх, сформулюйте п'ять речень про повсякдення жителів Кримської області в середині 1950-х рр. Яка інформація з наведених документів підтверджує сюжети на фотографіях, а яка є новою?

Мовою джерел

У зв'язку з тим, що Кримська область є одним із засушливих районів Радянського Союзу, вирощування зазначених сільськогосподарських культур потребує обов'язкового зволоження земель за рахунок штучного зрошення... В багатьох колгоспах і радгоспах області питання водопостачання не вирішені ще до теперішнього часу через відсутність джерел води, що гальмує більш швидкий розвиток цих господарств, і особливо тваринництва.

З листа заступника голови Кримського облвиконкому П. Ляліна Голові Ради Міністрів УРСР Н. Кальченку (27 лютого 1954 р.)

1 – Віяння та сушіння ячменю на току колгоспу в Кіровському районі Кримської обл. (9 липня 1955 р.). 2 – Колона автомашин із зерном нового врожаю в колгоспі в Шуйському районі Кримської обл. прямує на заготівельний пункт (6 липня 1955 р.). 3 – Збирання винограду на плантації вин радгоспу «Коктейль» Судакського району Кримської обл. (8 жовтня 1955 р.). 4 – Діти колгоспників сільськогосподарської артілі в Зуїському районі Кримської обл. йдуть до школи (1 вересня 1954 р.). 5 – Зовнішній вигляд дитячого санаторію Південної залізниці в м. Феодосія Кримської обл. (1955 р.). 6 – Перший кілометр Північнокримського каналу, спорудженого трестом «Укрводбуд». Кримська обл. (17 вересня 1960 р.)

Мовою джерел

Станом на 20 травня 1954 року в Кримську область за 1951–1954 рр. було заселено 9970 сімей переселенців, у тому числі в сільськогосподарські колгоспи – 9110 сімей, в рибколгоспи – 197 сімей і радгоспи – 663 сім'ї. За цей же час з причин незадовільного господарського облаштування з області у попередні місця проживання вибули 1005 сімей.

З довідки заступника начальника відділу господарського облаштування переселенців при Раді Міністрів УРСР М. Погиби Раді Міністрів УРСР про недоліки в облаштуванні переселенців у Криму станом на 20 травня 1954 р. (26 травня 1954 р.)

Мовою джерел

В колгоспах області, за станом на I.VI-1954 р., з плану будівництва 2500 будинків підготовлено – 510, або 20,4 % до плану. В стадії будівництва знаходиться – 1340 і не розпочато будівництво – 650 будинків. Затверджене завдання на травень місяць по будівництву 700 будинків виконано лише на 47,1 %.

З довідки Міністерства сільського господарства УРСР Раді Міністрів УРСР про хід будівництва будинків для переселенців та їх господарського облаштування по Кримській області (7 червня 1954 р.)

Поширені міфи щодо входження Кримської області до складу УРСР

Міф	Історична реальність
Кримський півострів завжди був російським.	Упродовж 1449–1783 рр. півострів належав Кримському ханству. У 1783 р. Крим було приєднано до Російської імперії. 1954 р. Кримську область передано зі складу РРФСР до складу УРСР. З 1991 р. Кримський півострів – територія незалежної України.
Відбулася неправомірна передача Криму до складу УРСР у 1954 р.	Усі дії було зафіксовано правочинними договорами.
М. Хрущов волюнтаристично, тобто ігноруючи наявні умови та закономірності, без будь-яких підстав «подарував» Україні Крим.	У 1954 р. М. Хрущов ще не мав одноосібної влади. Рішення в СРСР ухвалювалися колективним керівництвом (9 членами Президії ЦК КПРС).
Входження Кримської області до складу УРСР не означало передачу Україні міста Севастополя.	У Конституції РФ окремих статус міста не було закріплено, тому після 1954 р. статус Севастополя міг визначатися лише за законодавством УРСР. Це місто є невіддільною частиною України.

? Перевірте себе: чи маєте ви достатньо аргументів для руйнування міфів? Сформулюйте висновок (п'ять-шість речень). Скористайтеся інформацією з правої колонки таблиці. Перейшовши за кодом чи посиланням <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1451-0/978-966-00-1451-0.pdf>, оберіть статті, які охоплюють історичний період, що вивчається, та доповніть свої знання висновками професіоналів. Поділіться отриманою інформацією зі старшими родичами.

Наслідки входження Кримської області до складу УРСР:

- виникнення низки економічних проблем, розв'язання яких відбулося за рахунок потенціалу Української РСР;
- суттєві зрушення в розвитку економіки півострова: збудовано нові промислові підприємства, зріс потенціал аграрного сектору; споруджено багато житла, шкіл, лікарень;
- повне забезпечення півострова водою, газом, електроенергією;
- перетворення області на передовий регіон курортного господарства та масового туризму в СРСР;
- збільшення чисельності росіян в Україні за рахунок жителів Криму.

? Проаналізуйте значення цих наслідків як для України, так і для Кримської області.

Підсумки уроку. Оцініть свою роботу під час практичного заняття. Продовжте речення: 1. Заняття відбувалося в атмосфері... 2. Найважливішим для мене на занятті було... 3. Способи роботи на занятті були... 4. Якби я був / була вчителем / учителькою, то я обов'язково...

§ 11. Спроби реформування сталінської економіки

1. Стан промисловості та сільського господарства

Ознаки функціонування сталінської моделі економіки:

- вольові, командні методи управління, які стали втрачати ефективність;
- відсутність обґрунтованих економічних важелів керівництва;

- блокування господарської ініціативи;
- низький рівень компетенції керівництва союзних республік;
- прискорений розвиток важкої індустрії та нехтування необхідністю розвитку інших галузей.

За повоєнні роки в СРСР виробництво засобів виробництва збільшилося більш ніж у три рази, а виробництво предметів споживання – лише на 72 %.

Упродовж першого повоєнного десятиліття промисловість УРСР у цілому пододала наслідки війни, а в розвитку важкої індустрії (паливно-енергетична, металургійна, машинобудівна, військова промисловість) зробила крок уперед. Попри певні досягнення, невирішеними залишалося багато проблем у промисловості через екстенсивний шлях розвитку.

Критичною виявилася ситуація в сільському господарстві, яке за темпами розвитку значно відставало від промисловості. Стан сільського господарства характеризувався такими ознаками:

- наявністю обмежень, які стримували розвиток особистих підсобних господарств;
- відсутністю зростання зернового виробництва;
- критичною ситуацією у тваринництві (у 1952 р. через брак кормів почалися великий падіж і масовий забій тварин – поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 2,2 млн голів).

У 1953 р. влада була змушена розпочати пошук нових важелів для розвитку економіки.

Причини реорганізації радянської економіки	
офіційні	неофіційні
<ul style="list-style-type: none">● необхідність зміцнення економічного потенціалу радянської держави з метою успішного змагання між комуністичною та капіталістичною системами	<ul style="list-style-type: none">● наявна система управління вичерпала себе й не мала ресурсів для подальшого розвитку● нове союзне керівництво прагнуло відокремити себе від попереднього режиму, насамперед шляхом реалізації іншої економічної політики

? Прокоментуйте кожну з наведених причин, що спонукали владу до змін в економічній політиці. Чи є, на вашу думку, названі причини вичерпними? Запропонуйте свої висновки.

У 1953 р. на сесії Верховної Ради СРСР уперше пролунала ідея про необхідність вирівнювання темпів розвитку промисловості групи А й групи Б (так званий план Маленкова). Утім уже в січні 1955 р. на хвилі партійної боротьби за владу починання Г. Маленкова було дискредитовано.

Паралельно з обговоренням шляхів подолання недоліків у промисловості вживали реальних заходів зі стабілізації становища в сільському господарстві. Позитивну динаміку дали такі заходи:

- підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників;
- внесення змін у систему оподаткування (зменшено грошовий податок у два рази в середньому з кожного колгоспного двору, повністю знято недоплату за минулі роки);
- збільшення державних асигнувань на потреби села, поліпшення технічного й кадрового забезпечення господарств;

- відмова від розвитку тваринництва в господарствах, де такий вид діяльності був економічно не вигідний.

Валова продукція сільського господарства за 1954–1958 рр. зросла на 35,3 % порівняно з попереднім п'ятиріччям.

Щойно економіка села показала перші ознаки стабільності, у країні було започатковано низку реформ сільського господарства, що згодом отримали неофіційну назву *хрущовські надпрограми*.

По-перше, влада вирішила збільшити обсяги врожаю зерна шляхом освоєння цілинних земель.

На початку 1954 р. пленум ЦК КПРС ухвалив постанову про освоєння цілинних і перелогових земель у районах Казахстану, Сибіру, Уралу й частково Північного Кавказу. 22 лютого на цілину виїхала перша група української молоді – кілька десятків трактористів, комбайнерів, механіків МТС, робітників заводів і будов Київщини. На початку березня до Казахстану прибули великі загони молоді з Харківщини, Дніпропетровщини, Хмельниччини та інших областей України.

Цілинна програма здійснювалася за такою схемою: 1) створення радгоспів (головним чином); 2) завезення техніки; 3) залучення добровольців (селян, колишніх червоноармійців, студентів, комсомольців та ін.); 4) залучення кадрових спеціалістів; 5) створення необхідної інфраструктури.

Уже 1954 р. цілина дала близько 40 % валового збору зерна в СРСР. Програма виявилася успішною, хоча з України вичерпувала ресурси, потрібні для розвитку її сільського господарства.

Освоєння цілини мало для України такі наслідки:

- законсервовано екстенсивний характер сільського господарства через відсутність мотивації до інтенсивного розвитку галузі;
- у південних, лісостепових і поліських районах республіки істотно скоротилися посіви озимої пшениці, зменшилися площі під окремими кормовими культурами;
- зменшилася кількість робітників у сільському господарстві за рахунок молоді та спеціалістів, які виїжджали на цілину;
- сільське господарство України недостатньо забезпечувалося технікою (у 1954–1956 рр. цілинники одержали з України 200 тис. тракторів, велику кількість комбайнів та ін.).

1

1 – Ю. Мохор, О. Терентьев. Молодь, на кукурудзяний фронт! (1961).

2

2 – В. Селезньов. На нові землі їдьмо з нами! (1954)

? Що ілюструють радянські плакати? Які ідеї (спільні або відмінні) вони пропагують? Хто, на вашу думку, був головним споживачем цієї соціальної реклами?

По-друге, на лютневому пленумі ЦК КПУ 1955 р. за відсутності економічного обґрунтування вирішили здійснити переорієнтацію зернової галузі шляхом розширення посівів кукурудзи.

У 1953 р. в Україні посіви кукурудзи займали близько 2,2 млн га (зерна – 1,8 млн га); 1955 р. сільськогосподарським підприємствам наказали збільшити площі під кукурудзу до 5,2 млн га (зерна – до 4,3 млн га). За короткий час посіви «цариці полів» перевищили в Україні 20 % усієї посівної площі.

Наслідками кампанії стало скорочення посівів зернових і порушення сівозміни та структури ґрунтів.

2. Військово-промисловий комплекс (ВПК) і наука

Військово-промисловий комплекс (у СРСР використовувався термін «оборонна промисловість») – це сукупність взаємопов'язаних і взаємозалежних промислових підприємств, науково-дослідних центрів, підрозділів збройних сил і державних установ та організацій, які забезпечують військові потреби держави, виготовляють озброєння і все необхідне для його виробництва. До ВПК належать атомна, ракетно-космічна, авіабудівна, суднобудівна, бронетанкова, радіоелектронна, артилерійсько-стрілецька галузі.

Геополітичне протистояння соціалістичної та капіталістичної систем у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. і прагнення радянського керівництва наздогнати розвинені капіталістичні країни за рівнем військового потенціалу та технічної оснащеності виробництва обумовило зміну пріоритетів в економічній політиці.

В інтересах передусім ВПК було зроблено ставку на форсований розвиток наукового сектору. Найбільший обсяг науково-дослідних робіт з пріоритетних напрямів здійснювала Академія наук УРСР. Для того щоб провести технологічне оновлення промисловості форсованими темпами, в Академії наук УРСР створювалися та швидко розвивалися нові спеціалізовані технічні інститути: теплоенергетики, спеціальних сплавів, автоматики, використання газу в комунальному господарстві та промисловості, машинознавства та сільськогосподарської механіки. Винахідницькою діяльністю займалися також викладачі вищих навчальних закладів, спеціалісти на підприємствах, розгорнувся раціоналізаторський рух.

? Яку головну ідею втілено в радянському плакаті?

Здійснено чимало досліджень, важливих для розвитку інших галузей промисловості, зокрема у сфері технічного переоснащення. Проте багато розробок, навіть попри їхню ефективність, не було впроваджено у виробництво. Екстенсивний шлях розвитку економіки не дозволяв у повному обсязі використовувати в народному господарстві досягнення науково-технічної інтелігенції.

ЛЕТАТЬ ВЫШЕ ВСЕХ.
ДАЛЬШЕ ВСЕХ. БЫСТРЕЕ ВСЕХ.

Д. П'яткін. Літати
вище за всіх, далі за всіх,
швидше за всіх (1954)

3. Зміни в управлінні господарством

Демократизація економічного життя передбачала розширення прав республіканських міністерств в управлінні підприємствами. Поступово управлінські органи республік отримали розширені повноваження у плануванні виробництва та розподілі всіх видів продукції республіканської промисловості, у реалізації фінансово-кредитної політики, у формуванні стратегії внутрішньополітичного та економічного розвитку.

У процесі реформування відбувалася реорганізація системи управління:

- міністерства торгівлі, будівельних матеріалів, хлібопродуктів, юстиції, внутрішніх справ, охорони громадського порядку із союзно-республіканського підпорядкування перевели в розряд республіканських;
- деякі управлінські функції делегували новоствореним міністерствам: зв'язку, вищої освіти, енергетики та електрифікації;
- скоротили галузеві міністерства (10 загальносоюзних і 15 союзно-республіканських).

Військова промисловість та енергетика залишилися поза процесами реформування.

У 1957 р. для наближення управління до виробництва замість ліквідованих галузевих міністерств було створено територіальні органи управління господарством. Територія СРСР поділялася на адміністративні економічні райони, усі підприємства району формували єдиний народно-господарський комплекс. В Україні в результаті реорганізації органів управління господарством і будівництвом було створено 11 адміністративних економічних районів, які керувалися раднаргоспами (радами народного господарства).

 У чому проявлялася суть реформування управління господарством?

Децентралізація – це процес перерозподілу повноважень від центрального органу управління до місцевих органів.

Передбачалося, що реформа допоможе зробити виробництво ефективнішим, раціональніше використовувати ресурси, подолати галузеву роз'єднаність, розширити можливості для ефективного впровадження НТР.

4. Раднаргоспи

Раднаргоспи – це державні органи територіального управління народним господарством СРСР у 1957–1965 рр. В Україні в 1957 р. було 11 раднаргоспів, у 1960 р. – 14, у 1962 р. – 7. Найбільші з них – Київський, Харківський, Львівський.

Новостворені раднаргоспи прийняли від ліквідованих міністерств і відомств близько 2,8 тис. підприємств, у їхнє відання перейшли науково-дослідні та проектно-конструкторські організації. У межах раднаргоспів підприємства об'єднувалися у трести й комбінати за галузевим принципом і підпорядковувалися відповідним галузевим управлінням; вживалося заходів для спрощення й раціоналізації управління підприємствами (об'єднання дільниць і ліквідація цехового апарату; об'єднання споріднених виробництв і створення системи головних підприємств тощо).

За 1957–1960 рр. об'єднано близько 800 фабрик і заводів УРСР, замість яких виникло близько 400 великих підприємств.

Реформа управління господарством	
<i>внесла позитивні зміни</i>	<i>загальмувала можливості розвитку економіки</i>
<ul style="list-style-type: none"> ● скорочено управлінський апарат ● зменшено кількість підприємств-дублів (належали різним міністерствам) ● розширено господарчі права на місцях ● здійснено кроки з раціонального використання ресурсів і міжгалузевих зв'язків ● збільшено кількісне та якісне (нові товари) виробництво на старих потужностях 	<ul style="list-style-type: none"> ● збережено централізоване планування, що суттєво обмежувало можливості союзних республік ● нововведення в управлінні обмежилися поверховими змінами ● порушено зв'язки між галузевими підприємствами окремих раднаргоспів ● виникло «місництво» ● ефективність праці робітників майже не змінилася: перестановки в адміністративному управлінні не стимулювали їх до продуктивної праці

? Проаналізуйте результати реформи управління господарством. Які зміни вплинули на ефективність господарювання та поживлення внутрішнього ринку, а які – сприяли консервації командно-адміністративних методів управління економікою?

Реформу не було доведено до логічного завершення, яким мали б стати такі новації, як, наприклад, господарський розрахунок. Повною мірою скориставшись її політичними наслідками (послаблення влади бюрократії), М. Хрущов поступово став на шлях згортання децентралізації.

У 1962–1963 рр. посилювалися централістські тенденції в управлінні:

- відбулося скорочення раднаргоспів;
- посилювався вплив партії на управління господарством;
- республіканські Держплан і Держбуд та Українську раду народного господарства перетворили на союзно-республіканські органи, згодом виник єдиний союзний керівний економічний центр – Раднаргосп СРСР.

Нова соціально-економічна політика, у якій старі елементи управління перепліталися з новими, не забезпечувала швидкого досягнення паритету із Заходом.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Визначте хронологічну послідовність подій: початок освоєння цілини, смерть Й. Сталіна, початок кукурудзяної кампанії, прихід до влади М. Хрущова.

Просторову. Використовуючи карту 4 (с. 218), сформулюйте висновок про стан розвитку економіки в Україні в 1950-х – на початку 1960-х рр.: зміни в управлінні господарством і створення раднаргоспів / характеристика промислової географії / реалізація хрущовських надпрограм.

Логічну. 1. За словами В. Черчилля, Й. Сталін «прийняв Росію із сохою, а залишив з атомною бомбою». Поясніть, що означає цей вислів у контексті рівня життя народу (добробуту). Чому В. Черчилль називав СРСР Росією? Поміркуйте, якою ціною досягалися такі трансформації. З яких джерел фінансувалися гран-

діозні проекти та програми? 2. Визначте, який тип управління господарством ілюструє наведений нижче приклад економічних відносин між підприємствами: «Закарпатська тютюнова фабрика одержувала пакувальну фанеру з м. Пінськ Білоруської РСР, а Ужгородський фанерно-меблевий комбінат, розташований поруч, не знав, куди збувати свою фанеру». Визначте, для якого періоду характерні такі економічні відносини. Спробуйте змодельювати ситуацію, за якої були б можливі інші варіанти відносин між підприємствами. Які умови потрібно створити, щоб змодельована ситуація стала реальною?

Інформаційну. Наведіть приклади та розкрийте зміст хрущовських над-програм.

Аксіологічну. У 1951 р. М. Хрущов у статті газети «Правда» запропонував ідею створення агроміст. Пропонувалося ліквідувати дрібні села та створити великі колгоспні селища, щоб «наблизити побут колгоспників до умов міського життя». У кожному селищі мали бути школа, клуб, лікарня, магазин, лазня, дитячий садок, будинок культури тощо. Поміркуйте, чому ідея агроміст викликала негативну реакцію високопосадовців.

Мовленнєву. 1. Сформулюйте висновок про значення для України змін у керівництві СРСР, що відбулися на початку 1950-х рр.

§ 12. Соціальна політика і практика повсякдення

1. Наслідки економічних перетворень

За результатами реформування економіки в Україні темпи промислового розвитку перевищували середні показники по СРСР.

Основні характеристики промислового розвитку:

- незбалансований розвиток різних галузей економіки: посилювалася диспропорція між важкою та легкою промисловістю. Високі темпи розвитку енергетичної, паливної (у Львівсько-Волинському та Дніпровському вугільних басейнах), металургійної, газової, хімічної, машинобудівної галузей, а також атомної, ракетно-космічної, авіабудівної, суднобудівної, радіоелектронної та інших галузей; відставання в темпах розвитку галузей, не пов'язаних з ВПК, а також харчової та легкої промисловості;
- швидкі темпи вичерпування сировинних ресурсів республіки;
- відставання України від світових держав у якісних показниках – затратах трудових і матеріальних ресурсів;
- перенасичення УРСР промисловими підприємствами, які не було збалансовано в цілісну структуру: 70–80 % підприємств в Україні не мали замкнених технологічних циклів;
- прискорення темпів урбанізації; зміни в географії промисловості: обласні центри перетворилися на місця зосередження найбільших промислових підприємств (Херсон, Рівне, Львів, Чернівці тощо), розвивалися менші міста (Кременчук, Біла Церква тощо); скоротилася кількість сіл («сільська урбанізація»¹, примусове переселення великих мас сільського населення у зв'язку з будівництвом комплексу гідроелектростанцій).

¹Сільська урбанізація – вимушене переселення людей з малих, зарахованих до неперспективних, сіл і хуторів до центральних садиб укрупнених колгоспів і радгоспів.

У цілому за 1959–1965 рр. було знято з державного обліку близько 9,5 тис. населених пунктів.

В. Зарецький. Донбас (1950-ті рр.)

? Розгляньте репродукцію картини В. Зарецького «Донбас». Чи відповідає картина вашим уявленням про місто? Про які особливості освоєння простору жителями Донбасу в середині 1950-х рр. інформує автор?

Тоталітарний режим ліквідував в Україні європейське розуміння міста як самоврядної спільноти людей, пов'язаних суто міськими видами діяльності й відповідними традиціями. Натомість утвердилося азійське розуміння міста як державної власності, місця концентрації певних державних функцій (військово-адміністративної, фінансової, виробничої, ідеологічної тощо), де населення є чимось другорядним, що може бути за потреби замінене, перемішане, скорочене чи збільшене, а для цього жорстко прикріплене до місця праці й проживання і контрольоване системою... Наслідком цього стала дегуманізація міського середовища, зниження його інформаційного й культурного потенціалу, варварське ставлення до історичної спадщини.

В. Вечерський, дослідник українського містобудування

? Чому радянська влада не допускала будь-яких проявів реального самоврядування? Як, на вашу думку, повинні розвиватися населені пункти? Що може зробити молодь для розвитку громадського простору своєї малої батьківщини?

За даними Державної служби статистики, близько 70 % українців живуть, працюють і навчаються в містах. Майбутнє України тісно пов'язане з розвитком міст.

Знайдіть у мережі Інтернет на платформі Prometheus онлайн-курс з теми «Урбаністика: сучасне місто» і дізнайтеся більше про те, як функціонують міста, як бути активним мешканцем міста та сприяти перетворенню власного міста на комфортне місце для життя.

Позитивні зрушення, що відбувалися в сільському господарстві протягом 1954–1958 рр., стали загальмовуватися в наступному п'ятиріччі. Для нестійкої економіки колгоспів і радгоспів виявилися неефективними такі заходи:

- «індустріалізація» сільського господарства шляхом укрупнення колгоспів і переведення частини з них до радгоспної системи з метою формування великих механізованих господарств;
- перетворення селянина-колгоспника на сільськогосподарського робітника;

- наступ на особисті підсобні господарства селян; ліквідація індивідуального тваринництва;
- низький рівень механізації та автоматизації праці в сільськогосподарському виробництві (багато техніки відправлено на цілину; чимало здобутків НТР виявилось нереалізованими).

Жодну з надпрограм не було виконано: на колгоспних ринках зменшився продаж продукції тваринництва, підвищилися ціни, зернову проблему розв'язали лише шляхом імпорту зерна зі США та Канади, продуктивність праці в сільському господарстві залишалася низькою.

Одеса. 1950-ті рр. Фото Ж. Галеотті

❓ Який факт з повсякденного життя зображено на фотографії? Які причини такого скупчення людей? Яку інформацію можна отримати із цієї фотографії?

2. Соціальна політика

В умовах командно-адміністративної системи управління задоволення потреб населення залежало від можливостей і бажання держави опікуватися проблемами населення. За керування М. Хрущова розпочалася поступова переорієнтація економіки на соціальні потреби та інтереси людей, якими протягом тривалого часу нехтували заради найвищих інтересів держави.

❓ Які сфери соціальної політики відображають наведені радянські плакати? Чи погоджуєтесь з твердженням, що соціальний плакат є вагомим засобом ідеологічного впливу на суспільство? Відповідь аргументуйте.

1

2

1 – М. Марізе-Краснокутська. Людям похилого віку у нас пошана! (1956).
2 – Н. Ватоліна. Ласкаво просимо! (1956)

У повсякденному житті радянського суспільства відбувалися суттєві зміни:

1. Соціальне законодавство поповнилося низкою документів, спрямованих на поліпшення умов праці й підвищення рівня життя людей:

скорочення тривалості робочого дня в передвхідні та передсвяткові дні на 2 години	переведення режиму роботи на фабриках і заводах на п'ятиденний робочий тиждень	збільшення тривалості відпусток у зв'язку з вагітністю й пологами (з 77 до 112 календарних днів)
установлення 6-годинного робочого дня для підлітків 16–18 років	Основні зміни в соціальному законодавстві	скасування плати за навчання у старших класах середніх шкіл і вищих навчальних закладах
скасування судової відповідальності працівників за самовільне залишення підприємств та установ і прогуб без поважних причин	підвищення зарплати низькооплачуваним робітникам і службовцям	удосконалення пенсійного законодавства: розширено коло осіб, які мали право на пенсію, зокрема колгоспники

❓ Проаналізуйте основні напрями соціальної політики влади в роки, коли державою керував М. Хрущов. Як, на вашу думку, суспільство сприймало зміни, що впроваджувалися? Чи були вони достатньо ефективними для задоволення повсякденних потреб громадян?

2. Внутрішній ринок наповнювався непродовольчими товарами (розширювався їхній асортимент і поліпшувалася якість продукції). У побуті дедалі доступнішими для населення ставали нові технічні засоби: фотоапарати, радіоприймачі, телевізори, холодильники, пилососи, електроплити, електропраски, магнітофони, автомобілі та ін.

3. Впроваджувані заходи з формування та вдосконалення соціальної інфраструктури сприяли поліпшенню соціального забезпечення, медичного обслуговування, організації дозвілля громадян та їх доступу до освіти.

4. Для поліпшення обстановки життя містян здійснювалися: житлове будівництво, програма з електрифікації, газифікації, теплофікації, водопостачання та каналізаційного забезпечення будинків, розширення сфери сервісу комунальних, соціально-побутових, транспортних послуг і зв'язку. Проблеми налагодження якості побуту жителів сіл здебільшого залежали від місцевої ініціативи та матеріальних можливостей колгоспів.

Львів (1950-ті рр.)

За 1948–1955 рр. загальна площа введених у дію житлових будинків в Україні становила 62,8 млн м²; за 1956–1964 рр. – 66,5 млн м².

❓ Сформулюйте висновок про розвиток житлового будівництва в Україні. Чому заходи із забезпечення житлом громадян називають «житловою революцією» М. Хрущова?

Економічні механізми, нехай повільно, але починали працювати на людей, на їхні потреби. Соціалізація економіки за правління М. Хрущова відбулася в тих межах, які дозволяла лібералізована командно-адміністративна система.

У 1961 р. Президія ВР СРСР ухвалила указ «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно корисної праці і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». Відповідно до цього указу, люди, які не працювали в суспільному виробництві більш як чотири місяці на рік, а займалися приватною підприємницькою діяльністю, притягувалися до кримінальної відповідальності. Не працювати дозволялося лише домогосподаркам, які мали дітей. Інші непрацюючі, включаючи незаміжніх і бездітних жінок, переслідувалися відповідно до кримінальних кодексів союзних республік, які містили статті про переслідування осіб, які не працювали за наймом.

? З якою метою і в чиїх інтересах ухвалено цей документ? Як ви думаєте, чи відала вимога указу про примусову працю міжнародному праву? Поміркуйте, яке місце в цій системі економічних відносин займали б приватні підприємці та фрілансери.

Знайдіть у мережі Інтернет «Спецпроект “Студею” 100 років студентства» і ознайомтеся з інформацією про життя молоді в радянський час, розпитайте про період, що вивчається, у старших родичів. Підготуйте міні-презентації «Контрасти повсякденного життя хуцьовської відлиги».

Формуємо компетентності

Логічну. 1. Оберіть один з наслідків процесу індустріального розвитку країни та сформулюйте висновок про його вплив на становище пересічного громадянина. 2. Спробуйте підібрати свої приклади ідеологічних закликів і повсякденної практики. Скористайтеся спогадами старших родичів.

Інформаційну. Оберіть з тексту параграфа напрями соціальної політики, що реалізовувала влада. Оцініть їхнє значення для населення.

Хронологічну. Синхронізуйте економічні перетворення в різних галузях народного господарства, що здійснювалися в Українській РСР.

Аксіологічну. Підготуйтеся до обговорення проблем: «Я вважаю, що хруцьовські реформи в управлінні економікою (промисловістю, сільським господарством, у соціальному законодавстві) сприяли (або заважали) економічному розвитку України». Оберіть власний варіант тези і підготуйте обґрунтування.

Мовленнєву. «Збираючись конкурувати із західним світом і поставивши в 1957 р. перед країною завдання за 20 років наздогнати і перегнати США за всіма показниками суспільного виробництва, М. Хрущов та його однодумці не усвідомлювали, що рухаються у зовсім інший бік. У той час як промислово розвинені країни, зокрема США, нарощуючи індустріальний потенціал, розвивали ресурсозберігаючі технології, Радянський Союз прагнув їх перегнати за видобутком сировини» (В. Баран, О. Бойко, С. Кульчицький, Б. Лановик, історики). Сформулюйте власне розуміння впливу НТР на розвиток економіки УРСР та інших країн. Оцініть співвідношення впровадження здобутків НТР і темпів розвитку різних галузей промисловості в УРСР.

§ 13. Опозиційний рух в Україні

1. Шістдесятництво

У 1950–1960-ті рр. в Україні на зміну збройним формам боротьби з радянською системою приходять мирні, несилкові. Це час, коли заявили про себе *шістдесятники* – представники молодого покоління літераторів і митців, які виступали за оновлення тодішнього суспільства, своєю твор-

чістю протестували проти панівної задушливої атмосфери, боролися за справжні культурні цінності, національну свободу, людську гідність.

Шістдесятництво – це літературно-мистецька та суспільно-політична течія серед української творчої еліти наприкінці 1950-х – на початку 1970-х рр.

Покоління шістдесятників, сформоване під впливом XX з'їзду КПРС, не було прямим противником режиму, однак сформувало альтернативний тоталітарному інтелектуально-духовний простір. Творчість шістдесятників викликала численні обговорення на сторінках радянської преси та внутрішні літературно-мистецькі дискусії в середовищі творчих спілок. Суспільно-політична діяльність молодого покоління інтелігенції здійснювалася через активну громадську діяльність. Шістдесятники гуртувалися навколо неформальних об'єднань.

Неформальні об'єднання шістдесятників

Організація	Царина інтересів	Члени організації
Клуб творчої молоді «Сучасник» (1960, Київ)	культура	Л. Танюк (голова), І. Драч, І. Світличний, В. Стус, А. Горська, Л. Костенко та ін.
Клуб «Пролісок» (1962, Львів)	культура, політика	М. Косів (голова), М. Горинь, Б. Горинь, І. Калинець, І. Стасів-Калинець та ін.

? Чому молодь прагнула створення об'єднань за межами офіційної ідеології?

У клубі «Сучасник» проходили творчі вечори, виступали з лекціями Є. Сверстюк, І. Світличний, М. Брайчевський. Проводилися вечори пам'яті Л. Курбаса, М. Куліша, В. Маяковського, І. Франка.

У 1962–1963 рр. А. Горська, В. Симоненко і Л. Танюк відкрили місця поховання розстріляних НКВС на Лук'янівському і Васильківському цвинтарях, у Биківні, про що заявили до міської ради. Після цього В. Симоненка жорстоко побили, унаслідок чого він помер у 1963 р.

Через активну громадську діяльність молоді на тлі поступового згорання демократичних перетворень розпочалася боротьба з інакомисленням. Професійні літературно-мистецтвознавчі дискусії трансформувалися в партійну критику, ідейно-виховну роботу, почалися переслідування: звільнення з роботи, заборона друкувати твори, арешти та ув'язнення. У 1964 р. клуб «Сучасник» було розпущено. У цих умовах діяльність шістдесятників набула характеру дисидентства.

Навчальний проект **«В безсмерті холодно. І холодно в житті. О Боже мій! Де дітися поету?!»**. Творчість шістдесятників як закономірна реакція на виклики часу.

1. Знайдіть у мережі Інтернет і перегляньте документальний фільм «Шістдесятники» або ознайомтесь з іншими джерелами. 2. Використовуючи інформацію з уроків української лі-

1 – В. Зарецький. Алла Горська.
2 – А. Горська. Василь Симоненко

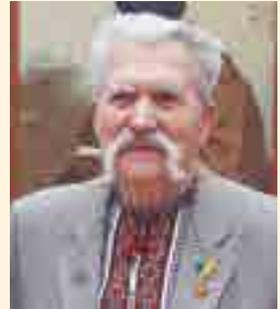
тератури, підготуйте характеристику громадської (мистецької) діяльності одного з представників творчої інтелігенції (на вибір). 3. Прослухавши підготовлені виступи, візьміть участь у дискусії «Чи є творчість шістдесятників закономірною реакцією на виклики часу?».

2. Національно-визвольний рух: підпільні групи та організації

У середині 1950-х рр. в українському русі опору намітилися принципові зміни. Переконавшись у безперспективності збройних методів опору, опозиція вдалася до інших форм боротьби, спрямованої на здобуття державної незалежності України мирним правовим шляхом. У другій половині 1950-х рр. в Україні виникла низка осередків і груп антирадянського спрямування: «Союз борців за звільнення України» (м. Шахтарськ Донецької обл.), «Українська націоналістична організація ім. С. Бандери» (с. Купич-Воля Львівської обл.), «Український національний комітет» (Львівська обл.), «Українська національна партія» (с. Золотники Тернопільської обл.), «Українське національно-демократичне об'єднання» (с. Спас і с. Погорілець Івано-Франківської обл.), «Український національний фронт» (Львівська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Донецька обл.), «Українська робітничо-селянська спілка» (Львівська обл.), «Вісник свободи України» (м. Херсон) та ін. Проте будь-яку діяльність означених груп влада однозначно розцінювала як злочинну.

Левко Лук'яненко (1927–2018) – правозахисник, політичний і державний діяч. У 1958 р. направлений на роботу до Західної України, працював пропагандистом. Під впливом побаченого в Західній Україні та його критичного осмислення змінив своє ставлення до політики партії. У 1959 р. разом з однодумцями став організатором *Української робітничо-селянської спілки* (УРСС). Л. Лук'яненко – автор програми спілки, у якій обґрунтував необхідність боротьби за самостійність України мирними засобами на основі Конституції УРСР і СРСР, а також норм міжнародного права. 1960 р. його обрано головою УРСС.

Левко Лук'яненко

У 1961 р. УРСС було викрито. За рішенням Львівського обласного суду її членів засуджено до тривалих термінів ув'язнення, від 10 до 15 років, за ст. 56 Кримінального кодексу УРСР «Зрада Батьківщини».

Мовою джерел

У проекті програми УРСС [Української робітничо-селянської спілки] необхідність виходу України зі складу УРСР аргументували тим, що «повоєнне життя ще і ще раз переконує українських робітників, селян та інтелігенцію, що Союз РСР, як колишня Російська імперія, не може дати українському народові щастя. Щастя народу полягає у матеріальній забезпеченості і політичній свободі громадян. У складі Союзу Україна не має ні того, ні іншого. Українська економіка по старому лишається колоніальною, понад 40-мільйонний український народ не має жодних політичних свобод».

? Висловте своє ставлення до документа. Чому влада розцінювала його зміст як загрозу?

Відповіддю партійно-державного керівництва на активізацію опозиційного руху стали політичні репресії, під реалізацію яких було підведено законодавче підґрунтя: 25 грудня 1958 р. ухвалено Закон СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», згодом уведено в кримінальні кодекси союзних республік статті: «Антирадянська агітація і пропаганда» (ст. 62 Кримінального кодексу УРСР). У 1954–1959 рр. правоохоронними органами Української РСР було ліквідовано 183 націоналістичні та інші антирадянські організації та групи, репресовано більше як 1800 громадян.

? Сформулюйте висновок про ставлення радянської влади до опозиційного руху. Які, на вашу думку, причини такої реакції?

В основі українського національно-визвольного руху виокремлюють три основні течії: націонал-комуністичну, націоналістичну (стояла на позиціях антикомунізму і виходила з обґрунтування необхідності власного, самобутнього шляху розвитку України) і загальнодемократичну (допускала можливість розв'язання нагальних питань українського народу через проведення різних демократичних реформ). Слід констатувати певну умовність такого розподілу, оскільки на практиці не існувало викристалізованих програм, які б чітко розмежовували їх між собою.

О. Бажан, історик

? Сформулюйте висновок про наявність (або відсутність) спільних ідей у національно-визвольному русі. Про що свідчила, на вашу думку, означена ситуація? Назвіть течії національно-визвольного руху та напрями діяльності.

3. Зародження дисидентського руху в УРСР

Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. невдоволення радянською системою проявляли представники численних професійних груп: інженери, лікарі, учителі, журналісти, робітники, науковці, літератори, студенти, митці, священнослужителі, селяни та ін. Протестні прояви реалізовувалися в різних сферах суспільного життя: культурній, релігійній, соціально-економічній, національній. Здебільшого вони мали анонімний характер, здійснювалися у вигляді розповсюдження листівок, національної символіки та ін.

Практично по всій Західній Україні були поширені катакомбні церкви і навіть катакомбні монастирі УГКЦ. Так, наприклад, навесні 1960 року було виявлено три жіночі катакомбні монастирі. Греко-католицький рух на Західній Україні був масовим. Населення чинило опір руйнації, розграбуванню храмів, використанню церковних приміщень як господарських складів та іншим проявам вандалізму радянської влади. Віруючі влаштували страйки, викидали з храмів те, що там складувала влада, займали закриті церкви тощо. Були спроби захищати права віруючих шляхом петицій, відкритих листів, звернень. 15 листопада 1958 року священник катакомбної греко-католицької церкви Григорій Будзінський звернувся до Генерального Прокурора СРСР із протестом проти переслідувань його за релігійною ознакою.

Б. Захаров, правозахисник

? Які форми протесту використовувало населення для захисту свого права на віру?

З культурництва, шістдесятництва, опозиційної підпільної діяльності поступово формувався й набирив сили окремих напрям опозиційного руху. Людей, які заявляли про незгоду з радянською системою та намір боротися з нею легальними методами, стали називати *дисидентами*.

Причини появи дисидентського руху та опозиційних настроїв:

- поразка національно-визвольної боротьби 1940–1950-х рр. у Західній Україні;
- згортання процесу десталінізації радянського суспільства;
- бездержавний статус України;
- утиски національного культурно-духовного життя;

- порушення конституційних норм щодо свободи совісті й віросповідань;
- істотні прорахунки в галузі соціально-економічної політики КПРС, зростання розриву між рівнем життя в країнах Європи і СРСР;
- світові процеси деколонізації 1950–1960-х рр.;
- антитоталітарні виступи в країнах народної демократії (Польщі, Угорщині, НДР, Чехословаччині);
- активізація міжнародного правозахисного руху.

Під «дисидентством» слід розуміти сукупність філософських, економічних, політичних, релігійних та культурних течій, які повністю або частково протистоять офіційним доктринам в усіх сферах матеріального та духовного життя суспільства. У процесі свого подальшого розвитку дисидентство, виходячи з конкретних умов, все активніше впливає на суспільну свідомість, поширюється на різні соціальні верстви, служить основою для формування опозиційних рухів.

О. Бажан, історик

? Чи замислювалися ви, як знайти своє місце в суспільстві, якщо не маєш можливості вільно висловлювати свої думки і зазнаєш утисків за свої переконання? Як ви оцінюєте позицію людей, що наважуються протистояти системі? Чому виникають ситуації, у яких більшість не готова сприйняти іншу, відмінну від декларованої державою, систему цінностей?

4. Антирадянські виступи 1960-х рр.

Причини нестабільності в суспільстві

- непослідовність влади у впровадженні демократичних принципів у політичну систему, культуру, стиль життя радянського суспільства
- відсутність сталих позитивних результатів у реформуванні економіки
- падіння рівня життя, виникнення продовольчих труднощів в окремих регіонах країни, аж до формування залежності СРСР від зовнішніх поставок зернових культур
- відсутність гнучкості в зовнішній політиці СРСР: нарощування військового потенціалу; застосування силових методів у 1956 р. в Угорщині
- грубість і безцеремонність у спробах керівництва держави взяти під свій жорсткий контроль усі без винятку сфери духовного життя суспільства
- насильницька русифікація національних республік, штучне звуження сфери вживання національних мов, ігнорування багатотисячолітніх традицій народів, які входили до складу Радянського Союзу

? Сформулюйте висновок про ситуацію в радянському суспільстві, що склалася в першій половині 1960-х рр.

На тлі зростаючих труднощів у радянській економіці причини для невдоволення мали практично всі групи населення, передусім – робітники, яким не подобалося зростання цін, зменшення та погіршення продовольчого забезпечення, відсутність споживчих товарів, результати реформування системи оплати праці, перегляд норм і розцінок на виробничі операції.

Мовою джерел

1. Прошу Вас переконливо, як батько трьох дітей, допомогіть нашому горю. З року в рік погіршується становище з постачанням населення м. Дніпропетровська молоком, м'ясом і особливо маслом. Ми

дожили до того, що біля молочних, м'ясних магазинів займаємо чергу з 3 години ночі. Наші діти цілими тижнями не бачать молока. Прошу, допоможіть нам з постачанням молочних і м'ясних продуктів (Булгаков, робітник заводу ім. К. Лібкнехта, м. Дніпропетровськ); 2. Ми вже другий рік страждаємо без продовольства. Особливо це становище погіршилося із серпня цього року [1963]. Ковбаси в магазинах немає, масла вершкового не бачимо, хліб – той продають з перебоями. Ми один одному задаємо питання – як це так, що за виробництвом м'яса, молока й масла СРСР доганяє Америку, а в магазинах продуктів недостатньо (Група робітників м. Дзержинськ).

З листів до органів влади з монографії «Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба» (2015)

? Про що, на вашу думку, свідчать звернення громадян в органи влади?

У зведеннях Комітету державної безпеки при Раді Міністрів СРСР є чимало свідчень щодо виявів відкритого невдоволення населення в різних регіонах СРСР, зокрема в Україні. Найбільшу їхню кількість зареєстровано в 1962–1964 рр.

Приховані форми протесту: розповсюдження різного роду листівок, насамперед політичного характеру, з погрозами фізичної розправи на адресу партійного й радянського активу, створення підпільних організацій і груп. Населення висловлювало невдоволення владою, виборчою системою; скаржилось на складне матеріальне становище, на відсутність у магазинах продуктів; виступало проти зменшення зарплати, підвищення цін на продукти, надання допомоги іншим країнам, вивозу хліба за кордон. У листівках лунали заклики до страйків, мітингів, відмови від роботи та участі в голосуванні за висунутих кандидатів; заклики до повстання; траплялися заклики до створення самостійної України.

Кожний випадок «нездорових проявів» серед населення Української РСР фіксувався органами держбезпеки. У період з 1962 по 1964 р. загалом розповсюджено у 489 випадках 6929 листівок. 80 % осіб, які виготовляли та розповсюджували листівки, складала молодь.

? Чому, на вашу думку, саме молодь наважувалася на опозиційні виступи проти системи? Як ви вважаєте, чи розцінювала молодь свою діяльність як ворожу до влади? Чому?

Публічне заперечення наявних у країні порядків також було однією з форм антирадянських виступів. Наведемо приклади публічних мирних протестів: вантажники Іллічівського порту (Одеська обл.) ухвалили рішення не розвантажувати іноземні пароплави (1962); 130 шахтарів Східного гірничо-збагачувального комбінату з добування уранової руди в м. Жовті Води (Дніпропетровська обл.) на знак протесту проти грубого ставлення й неухважності адміністрації до питань побуту, організації праці, порушення правил техніки безпеки протягом трьох годин не виходили із шахти (червень 1963 р.); портові вантажники Миколаївського порту відмовилися відвантажувати борошно на Кубу через те, що в той самий час у м. Миколаєві були великі перебої з постачанням хліба. На вантаження кинули військові підрозділи (вересень 1963 р.). Подібні виступи відбувалися в Краматорську, Черкасах, Харкові, Києві, Донецьку, Жданові (нині Маріуполь) тощо.

Упродовж 1961–1964 рр. нараховано 87 випадків групових відмов від роботи в різних галузях народного господарства: 1961 р. – 8; 1962 р. – 8; 1963 р. – 54; 1964 р. – 17.

Інструкції на випадок масових безладів, розроблені силовими міністерствами, дозволили правлячому режиму заблокувати вільну політичну діяльність громадян, придушити страйковий рух у республіці.

Аби приховати, применшити антисуспільні прояви та настрої на тлі економічних «звершень» в Україні 1959–1960-х років, влада здійснювала такі кроки: 1) приховувала такі факти від громадськості; 2) карала підозрюваних за статтями Кримінального кодексу («антирадянська пропаганда та агітація», «розповсюдження даних, які паплюжили радянський лад»); 3) для формування потрібного громадського бачення тих чи інших фактів переконувала засобами ідеологічного впливу; 4) інформаційні повідомлення свідомо «перекручували» дійсні факти в бік применшення наслідків та завданої шкоди.

В. Швидкий, історик

❓ Як саме, на вашу думку, впливала на суспільство така діяльність влади?

Формуємо компетентності

Просторову. Ознайомтеся з інформацією щодо підпільних груп та організацій, які представляли опозиційний рух в Україні. Зверніть увагу на ареали діяльності цих об'єднань і сформулюйте висновок про географію поширення опозиційного руху в Україні.

Хронологічну. Установіть хронологічну послідовність проявів опору радянській системі, які відбувалися в УРСР у період хрущовської відлиги.

Інформаційну. Знайдіть у тексті параграфа та систематизуйте у формі таблиці інформацію про опозиційну діяльність населення. Рубрики сформулюйте самостійно.

Логічну. Складіть політичний портрет Л. Лук'яненка.

Аксіологічну. 1. «Дисидентство існувало й існує в кожній країні, але, на відміну від демократичних країн, у тоталітарних воно існує поза законом, тобто не має ні фактичного, ні юридичного права на існування та суспільне самовизнання» (Ю. Литвин, член Української Гельсінської групи). Прокоментуйте це твердження. Як слід розцінювати діяльність дисидентів в Україні: з позиції влади? Суспільства? Ваших особистих переконань? Свою точку зору аргументуйте. 2. Напишіть есе «Відлига: зміни в суспільно-політичних настроях населення в Україні».

Мовленнєву. Які події привели до формування в суспільстві опозиційних радянській владі настроїв?

§ 14. Зміни в культурному житті

1. Науково-технічна революція: внесок українців

Основні напрями наукової діяльності вчених:

- дослідження в галузі пріоритетних напрямів народного господарства. Створення устаткування для автоматизації та модернізації базових галузей важкої промисловості, хімічної та газової промисловості. Одним з перших перетворився на потужний науково-технічний комплекс Інститут електрозварювання АН УРСР, який у 1953 р. очолив Б. Патон – учений у галузі електрозварювання, металургії і технології металів, академік АН УРСР, президент АН УРСР (з 1962 р.);
- наукові розробки в галузі кібернетики (зокрема, створення ЕОМ для управління виробничим процесом). Здійснювалися на базі Обчислювального центру (1957 р. – створено, 1962 р. – реорганізовано в Інститут кібернетики АН УРСР). Очолив його В. Глушков (1923–1982) – учений у галузі математики, кібернетики, обчислювальної техніки та систем

керування, академік АН УРСР, віцепрезидент АН УРСР;

- розвиток ядерної енергетики за кількома напрямками одночасно: металургія, фізика надвисоких енергій, фізика середніх енергій, фізика наднизьких температур (Харківський фізико-технічний інститут АН УРСР). В Інституті фізики АН УРСР в 1960 р. створено ядерний реактор;
- ракетно-космічні дослідження налагоджено в м. Дніпропетровськ (нині – м. Дніпро) на базі серійного ракетного заводу. 6 березня 1962 р. запущено перший супутник серії «Космос», вироблений у Дніпропетровську. З 1965 р. почалося міжнародне співробітництво за програмами «Космос», «Інтеркосмос». 12 квітня 1961 р. здійснив перший космічний політ пілотований корабель «Восток» з льотчиком-космонавтом Юрієм Гагаріним на борту.

12 квітня 1961 р. (на передньому плані) Ю. Гагарін та керівник ракетного центру С. Корольов перед першим космічним польотом

Визначними досягненнями позначилася наукова діяльність відомого українського конструктора А. Люльки. Він створив авіаційні двигуни, які дозволяли перевищити швидкість звуку.

1. Знайдіть у мережі Інтернет додаткові матеріали (фільми, документи) про видатних українських учених-винахідників і, скориставшись ними, підготуйте навчальний проект «Внесок українців в освоєння космічного простору».
2. «Україна відіграла провідну роль у становленні радянської космічної галузі». (І. Маск, винахідник). Підтвердьте думку фактами.

Сергій Корольов (1907–1966) – український учений у галузі механіки та процесів керування, конструктор ракетно-космічних систем, один з основоположників практичної космонавтики, академік АН СРСР. Розробив ідею міжконтинентальної багатоступінчастої балістичної ракети та втілював її в життя: у серпні 1957 р. було здійснено перший успішний політ такої ракети. У 1959–1966 рр. 15 перших міжпланетних зондів, створених під керівництвом С. Корольова, відправили до Місяця, Венери та Марса.

Сергій Корольов

Михайло Янгель (1911–1971) – український учений-механік, конструктор ракетно-космічних комплексів. Дійсний член АН УРСР та АН СРСР. Фундатор нового напрямку в ракетній техніці, заснованого на використанні висококиплячих компонентів палива й автономної системи керування. Ракета Янгеля Р-16 склала основу Ракетних військ стратегічного призначення.

Михайло Янгель

Космічна галузь – перспективний напрям найближчого майбутнього. Професії майбутнього: проектувальник життєвого циклу космічних устаткувань, менеджер космотуризму, космогеолог, інженер-космодорожник та ін.

2. Процеси зросійщення та реформа освіти

Лібералізація та демократизація радянського суспільства супроводжувалася послідовною ідеологізацією, суттю якої був курс «на зближення і злиття націй». Нове бачення місця України в СРСР і в українсько-російських відносинах знайшло своє відображення у двох знакових подіях 1954 р.: святкуванні 300-річчя Переяславської ради та передачі Кримської області до складу УРСР. Також здійснювалася кампанія з формування нової концепції історії України. Суть її зводилася до таких антинаукових положень: «Російський, український і білоруський народи походять від єдиного кореня – давньоруської народності», «борючись за національне визволення, український народ прагнув до возз'єднання з російським народом» та ін. На практиці українську історію було знеособлено та дегероїзовано, сотні українців визнано «зрадниками», інших – забуто.

Занепокоєння щодо утисків української мови в УРСР висловлювали представники різних верств і груп суспільства. Проте звернення громадськості ігнорувалися.

Зросійщення (русифікація) – це сукупність дій та умов, спрямованих на зміцнення російської національно-політичної переваги в республіках, що входять до складу Росії, чи перебувають у сфері її впливу, за допомогою переходу чи переведення осіб неросійської національності на російську мову й російську культуру та їхньої подальшої асиміляції.

Інструментами поширення російського впливу були школа, ВНЗ, армія, церква, міжреспубліканські обміни спеціалістами. Одним з важливих інструментів зросійщення став Закон УРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР» (квітень 1959 р.). Відповідно до статті 9, мову навчання в школі для своїх дітей обирали батьки; вивчення однієї з мов народів СРСР, якою не проводилося викладання в певній школі, здійснювалося за бажанням батьків і учнів при наявності відповідної кількості дітей. У результаті «рівноправність мов» на практиці завжди призводила до безперечної переваги й посилення російської мови.

У 1959–1965 рр. в Україні майже на 2 тис. скоротилася кількість українських шкіл.

Мовою джерел

Чому все-таки батьки-українці підчас свідомо стають на шлях каліцтва мови своїх дітей?.. Суть не в тім, що батьки зневажають свою мову. Та... кожен батько плекає надію, що його дитина виявить здібності та проторить собі шлях у життя саме через науку. А українська школа якраз і стає тут на заваді. Юнак, що виховувався в українській родині і закінчив українську школу, прагне вступити до інституту. Але в більшості інститутів і технікумів навчання проводиться російською мовою. Ясно, що цей юнак не може конкурувати з тими, хто вчився в російських школах, чи росіянами. Тому батьки-українці і прагнуть будь-що віддати дитину до російської школи.

*З листа дописувача з м. Сніжне Донецької обл.
до редакції газети «Радянська Україна» (1958 р.)*

? Які проблеми турбують автора листа? Чому в УРСР склалася така ситуація з вивченням української мови?

3. Особливості розвитку культури

Відносна лібералізація радянського суспільства сприяла поживленню літературно-мистецького життя. Цей процес зачепив представників різних поколінь. Умовно можна виокремити кілька основних напрямів діяльності інтелігенції: від творчої, професійної реалізації до активної участі в громадському житті, дисидентській діяльності.

Інтелігенція активно відгукнулася на процеси десталінізації:

- виступала з ініціативами реабілітації та амністії українських митців, які потрапили в жорна сталінської каральної системи (повернення із забуття багатьох імен супроводжувалося активною популяризацією їхньої творчої спадщини серед громадськості);
- брала участь у реорганізації сфери культури (Академія будівництва і архітектури, Українська академія сільськогосподарських наук, Спілка журналістів України, Спілка кінематографістів України);
- на захист української мови виступили М. Рильський, М. Бажан, С. Крижанівський, Н. Рибак.

Поштовхом до вільного творчого пошуку стала публікація в червні 1955 р. в «Літературній газеті» статті О. Довженка «Мистецтво живопису і сучасність», у якій містився заклик «розширювати творчі межі соціалістичного реалізму».

Новими мотивами наповнили свої твори відомі прозаїки і поети: Б. Антоненко-Давидович «За ширмою», Л. Первомайський «Дикий мед», Г. Тютюнник «Вир», О. Гончар «Людина і зброя», М. Стельмах «Кров людська – не водиця», «Хліб і сіль», В. Сосюра «Розстріляне безсмертя», «Мазепа», «Третя Рота», М. Бажан «Політ крізь бурю», М. Рильський «Далекі небосхили», «Голосіївська осінь», «Зимові записи» та ін.

Активно проявили себе молоді митці. Літературно-мистецький зміст їхньої творчості характеризується такими ознаками, як творча розкутість, духовний демократизм, етичний максималізм, нонконформізм¹, прагнення до експерименту.

Літературні здобутки шістдесятників – це твори поетів і прозаїків М. Вінграновського, Є. Гуцала, І. Драча, Л. Костенко, Б. Олійника, Д. Павличка, В. Симоненка, В. Стуса, Г. Тютюнника, В. Шевчука та ін.

Ліна Костенко (народилася 1930 р.) – поетеса, культуролог, громадська діячка. Її твори у збірках «Проміння землі» (1958), «Вітрила» (1959), «Мандрівки серця» (1961) одразу ж привернули увагу й читачів, і влади. Під час розпочатої погромної ідеологічної кампанії – так званої боротьби з абстракціонізмом² і формалізмом – поетесу звинуватили в «ідейній нечіткості», у 1962 р. на її твори поширилася багаторічна (15 років) негласна, але жорстка заборона. Підготовлені до друку збірки «Зоряний інтеграл» та «Княжа гора» зняли з виробництва.

Ліна Костенко

¹ **Нонконформізм** – незгода, неприйняття або критичне сприйняття норм, цінностей, цілей, панівних у конкретній групі в конкретному суспільстві.

² **Абстракціонізм** – напрям у мистецтві, образність якого ґрунтується на кольорі, лінії, формі та текстурі, а не на мотивах, запозичених з навколишньої реальності.

Ідеї національного відродження значною мірою визначили в Україні своєрідність культури та мистецтва цього часу [другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр.]. І тут чи не головною темою стояло «повернення», «відкриття заново» на десятиліття викреслених радянською ідеологією цінностей, традицій, творів, імен. Актуальним... залишався інтерес до народної творчості як царини збереження національного духу, естетики, життєвої сили, дорадянської художньої спадщини.

Г. Скляренко, дослідниця мистецтвознавства

? Пригадайте події, що впливали на культурно-мистецький розвиток України в попередні десятиліття та в середині 1950-х рр. Поміркуйте, які процеси описує дослідниця. Використовуйте у своїх висновках терміни *десталінізація, лібералізація, відлига*.

Нові можливості створювати творчі проекти, не обтяжені жорсткими межами соцреалізму, активно використовували художники, музиканти, діячі театру та кіно.

Мистецька художня спадщина періоду хрущовської відлиги нараховує чималі доробок (живопис, графіка, вітражі та ін.). Її збагатили як відомі на той час митці – Т. Яблонська, М. Божій, М. Дерегус, В. Касіян, К. Трохименко, так і молодь – В. Зарецький, В. Кушнір, І. Марчук, Г. Якутович.

*Т. Яблонська.
Весілля (1964)*

*А. Горська, О. Заливаха, Л. Семікіна, Г. Севрук,
Г. Зубченко. Вітраж «Шевченко. Мати» (1964)*

? Ознайомтеся з творами художників. Висловте власне враження про наявність (або відсутність) ідей національного відродження у їхній творчості.

У цей період створено скульптурні твори: монументи офіційно-пропагандистського характеру, пам'ятники-символи на честь історичних подій державного значення, пам'ятники відомим діячам культури й мистецтва. Серед їхніх авторів – скульптори М. Вронський, О. Ковальов, В. Борисенко, В. Бородай та ін.

? Чому в радянській державі приділялася велика увага розвитку монументального мистецтва? Наведіть приклади місцевих зразків монументального мистецтва радянського часу.

*Пам'ятник Тарасу Шевченку (1964), м. Москва.
Скульптори: М. Грицюк, Ю. Синькевич, А. Фуженко*

У жанрі класичної музики плідно працювали К. Данькевич, С. Людкевич, Г. Майборода, П. Майборода, Л. Ревуцький та ін. Привертала увагу творчість композиторів-пісенників О. Білаша, А. Філіпенка, І. Шамо.

1. Знайдіть у мережі Інтернет відео- або аудіосюжети з виконавцями, які були популярними в період, що вивчається. Наприклад, «Дмитро Гнатюк. Пісня про рушник». 2. Обміняйтеся інформацією про авторів і виконавців, які привернули вашу увагу. Під час виконання завдання скористайтеся спогадами старших родичів.

У провідних театрах працювали митці світового рівня: режисери – Г. Юра, М. Крушельницький, В. Скляренко; актори – Н. Ужвій, В. Добровольський, А. Бучма та ін.

Кількість постійних театрів в Україні коливалася на рівні 80–60 з тенденцією до зменшення. У великих містах працювало декілька театрів, але майже половина міст обласного підпорядкування не мала постійної театральної трупи.

На відміну від театрального мистецтва, яке залишалося елітарним, кінотеатри відвідували всі.

В. Литвин, історик

? Прокоментуйте інформацію з рубрик щодо розвитку театрального мистецтва та кіно. Сформулюйте висновок про можливості доступу до мистецьких здобутків різних груп суспільства.

Розвиток кіномистецтва був пов'язаний з діяльністю трьох кіностудій – у Києві, Одесі та Ялті, що за рік у сумі продукували півтора-два десятки художніх фільмів. Досягненням тогочасного кіномистецтва став фільм С. Параджанова «Тіні забутих предків».

Сергій Параджанов (1924–1990) – кінорежисер, сценарист, художник. 1964 р. екранізував повість М. Коцюбинського «Тіні забутих предків». Цей фільм отримав 39 міжнародних нагород, 28 призів на кінофестивалях у 21 країні світу. За свої погляди та висловлювання про відсутність свободи в радянському суспільстві митець зазнав жорстоких переслідувань.

Сергій Параджанов

Кінорежисура. Кіно – специфічний вид мистецтва, у якому задіяно багато видів творчості та професій. Режисер – це особа, що стоїть біля пульта, іншими словами – це диригент. Оптимальний варіант освіти для режисера – театральний заклад вищої освіти за відповідною спеціальністю. Режисерові потрібні талант, багата фантазія, оригінальне творче мислення, величезна ерудиція, організаторські здібності.

4. Антирелігійна кампанія

У жовтні 1961 р. на XXII з'їзді КПРС офіційно проголосили курс на побудову комуністичного суспільства. Основні напрями виховання людини комуністичного суспільства ставили за мету звільнити її «від всякої утопії», зокрема й від «релігійної», оскільки комунізм і релігія ідеологічно несумісні.

Атеїзм – це світогляд, який характеризується відсутністю віри в існування будь-яких богів, духів, інших надприродних істот тощо.

Наступ на релігію легітимізувався низкою постанов КПРС, КПУ та Ради Міністрів СРСР, що визначали форми й методи проведення кампанії

масової атеїзації населення. Упродовж року було здійснено перереєстрацію релігійних громад і ротацію штату священників, а також зняття з реєстрації значної кількості релігійних громад і закриття культових споруд. Такі дії влади формували негативне ставлення до радянської системи та її політики в питанні релігії; сильний вплив релігії зберігався на рівні сімейних традицій.

Незважаючи на колосальний тиск держави, церква не відмирала. Тим більше не відмирили релігійні почуття населення. Скоріше навпаки, переслідування духовенства призводили до зростання релігійності населення.

В. Литвин, історик

? Прокоментуйте ситуацію, що склалася в релігійній сфері.

5. Розвиток спорту

У СРСР приділяли велику увагу спорту, адже ця галузь мала формувати імідж найсильнішої держави у світі. На міжнародних аренах радянські спортсмени дуже часто здобували призові місця. Після дебютної для СРСР Олімпіади в Гельсінкі (1952) радянські спортсмени стали регулярно брати участь у таких змаганнях. Упевнено на міжнародній арені домінувала спортивна гімнастика. Здобутки радянської держави у спорті пов'язано, зокрема, з іменами українських гімнастів Л. Латиніної, В. Чукарина, Б. Шахліна, важкоатлета Л. Жаботинського та ін.

Використовуючи додаткові джерела інформації, зокрема Інтернет, дізнайтеся імена українських призерів Олімпійських ігор у Гельсінкі (1952), Мельбурні (1956), Римі (1960), Токіо (1964) та ін.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Розташуйте події у хронологічній послідовності: закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР»; старт антирелігійної кампанії; перший політ людини в космос; прем'єра фільму «Тіні забутих предків».

Інформаційну. 1. Назвіть професії таких осіб: В. Глушков, А. Горська, І. Драч, Л. Костенко, С. Корольов, С. Параджанов, І. Світличний, Л. Танюк, В. Стус. 2. Сформулюйте висновок про внесок цих осіб до скарбниці культурної спадщини України.

Аксіологічну. У центральному органі КПРС журналі «Комуніст» пропагувалася ідея, що «...на вищих щаблях розвитку комуністичного суспільства неминує зникнення національних відмінностей і злиття націй. Майбутнє злиття націй передбачає створення єдиної мови для всіх народів». Які процеси в радянському суспільстві характеризує наведена теза? Оцініть з позицій сьогодення, чи вдалося партійно-державному керівництву СРСР виконати поставлені в період хрущовської відлиги завдання щодо злиття націй. Чи мають, на вашу думку, події тих років вплив на сьогодення? Відповідь обґрунтуйте.

Логічну. 1. Поміркуйте, у якому форматі реалізовувався доступ представників різних груп радянського суспільства до творчих здобутків інтелігенції. 2. Чи впливали, на вашу думку, спортивні досягнення українців на авторитет України в СРСР та у світі? Відповідь обґрунтуйте.

Мовленнєву. Які внутрішньополітичні події та процеси в державі спричинили зміни в розвитку культури, освіти, науки? Наведіть приклади.

Розділ 3

Україна в період загострення кризи радянської системи

§ 15. Економіка та суспільно-політичне життя в добу застою

1. Економічна ситуація в УРСР

Економічна ситуація в СРСР, що склалася в першій половині 1960-х рр., змусила керівництво радянської держави вдатися до пошуку шляхів подолання негативних тенденцій в економіці. Вихід із кризи запропонував на сторінках газети «Правда» (1961) економіст Є. Ліберман. Суть трансформацій полягала в тому, що за фасадом часткової лібералізації та демократизації господарської системи вживали заходів щодо повернення до централізованого управління економікою (було ліквідовано раднаргоспи та створено 9 нових загальносоюзних і 11 союзних республіканських міністерств СРСР).

До відання союзно-республіканських міністерств перейшло 6 тис. підприємств і організацій, до відання республіканських – 587 підприємств.

Завдання «косигінської» реформи 1965 р. (за ім'ям голови Ради Міністрів СРСР О. Косигіна)	вдосконалити планування, підвищити його науковий рівень і забезпечити поєднання з науково-технічним прогресом
	частково змінити організаційну структуру управління: організувати поєднання централізованого керівництва з господарською самостійністю та ініціативою підприємств
	посилити матеріальне стимулювання й роль прибутку в підвищенні матеріальної зацікавленості підприємств
	зміцнити й організувати розвиток господарського розрахунку

Мовою джерел

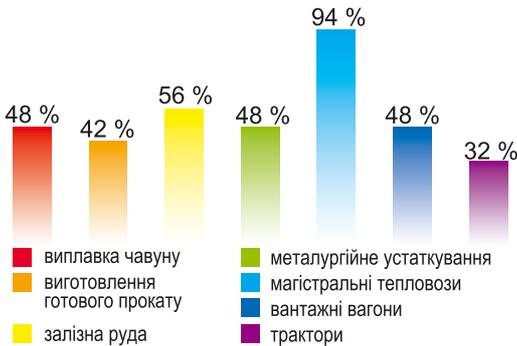
П. Шелест згадував про перебіг засідання Президії ЦК КПРС (10–12 червня 1965 р.), на якому розглядалося питання щодо організації управління промисловістю: «Великі напади були на систему раднаргоспів: нібито через них у нас досить млява економіка країни. Усе це

було натянuto і не відповідало дійсності, просто необхідно применшити роль раднаргоспів, щоб розпочати нову реорганізацію, створення міністерств».

*Зі спогадів і щоденникових записів П. Шелеста,
Першого секретаря ЦК КПУ (1963–1972)*

❓ Чому, на вашу думку, автор був незадоволений нововведеннями? Що вони означали для України?

Питома вага УРСР у господарстві СРСР за окремими видами продукції

Результати впровадження реформи для економіки України були суперечливими. Нововведення стимулювали прискорення розвитку господарства УРСР та сприяли певному економічному підйому. В Україні протягом 1966–1970 рр. основні виробничі фонди та обсяги промислового виробництва зросли в 1,5 раза, а національний дохід – на 30 %. Промисловість республіки освоїла випуск 440 зразків нової техніки й матеріалів. З виробництва було знято 1115 найменувань застарілої техніки. На підприємствах України в 1966–1970 рр. вводилися в дію автоматизовані виробництва, автоматичні, напівавтоматичні та механізовані лінії. Завершилося спорудження найбільших у Європі Придніпровської, Зміївської, Бурштинської, Старобешівської та Луганської ТЕС. Позитивні зрушення стосувалися переважно важкої індустрії: металургії, енергетики, промислового машинобудування.

❓ Використовуючи карту 5 (с. 219), сформулюйте висновок про розвиток промисловості в Україні в середині 1980-х рр.

Реформа на певний час прискорила темпи росту у виробництві, робітники стали отримувати більше за свою працю, було здійснено спроби налагодити прямі зв'язки між місцями збуту товарів і виробництвом. Реформа сприяла певній стабілізації в галузі індустрії. Натомість виробництво предметів споживання й надалі істотно відставало: люди не могли придбати елементарні побутові речі. У побуті стало звичним слово «дефіцит».

Дефіцит – це перевищення попиту над пропозицією. Типове явище в умовах планової економіки.

На кінець 1960-х рр. стало очевидним, що процес створення елементів ринкових відносин у радянській економіці зазнав провалу.

Реформаторські заходи радянського керівництва, спрямовані на вдосконалення існуючої господарської системи, не зачіпали її основ (відносин власності, централізації управління виробництвом і споживанням тощо). До того ж реформа мала не комплексний характер, ніяким чином не впливала на структуру господарства та інвестиційну політику. Все це разом з небажанням керівництва країни відмовлятися від звичних командно-адміністративних методів господарювання і обумовило практичну відмову від подальшої реалізації реформи вже на початку 70-х років.

Н. Тимочко, дослідниця історії та теорії господарства

У 1970–1985 рр. негативні тенденції в економіці республіки наростали. Нарощування виробництва тривало лише в базових і сировинних галузях.

Застій – це один з останніх періодів існування радянської системи. Характеризується всеохопною системною кризою радянського ладу, що поширилася на всі сфери життя – політику, економіку, соціальні відносини, ідеологію, культуру, а також несприйняттям будь-яких спроб оновлення суспільства.

Серед причин повернення до старих методів управління економікою називають, зокрема, амбітну політику керівництва радянської держави щодо формування в СРСР надпотужного військового потенціалу. Стратегія розвитку ВПК в СРСР вимагала активної участі УРСР у формуванні військової галузі. Виробництво зброї, ракетних комплексів, військові полігони, концентрація боєприпасів, хімічної зброї масового знищення, зосередження в галузі найкваліфікованіших робітників, інженерно-технічних працівників, науковців, можливості використання кращої сировини й матеріалів, упровадження здобутків НТР – це далеко не повна характеристика ознак пріоритетної в СРСР галузі, для розвитку якої, зокрема в Україні, було задіяно основний промисловий потенціал.

З приблизно 100 млн працюючих в СРСР 30–40 млн було зайнято в галузях промисловості, орієнтованих на зміцнення військової потуги країни.

Радянська економіка розвивалася екстенсивним шляхом. Будувалося чимало підприємств, до виробництва залучалися нові робочі руки, але не надавалося належної уваги модернізації виробництва, вдосконаленню форм і методів організації праці, раціональному використанню сировини, палива, робочої сили тощо. Подальше збереження командно-адміністративної системи управління спричинялося й зовнішніми чинниками: з початком світової енергетичної кризи (1973) у світі відбулося різке зростання цін на нафту, що дозволило СРСР отримати доступ до нафтодоларів. Проте життєвий рівень населення залишався істотно нижчим, ніж у більшості розвинених капіталістичних країн. Це викликало процеси фізичної та соціальної деградації, наростання таких негативних явищ, як спекуляція, алкоголізм тощо.

Спекуляція – це явище радянського соціально-економічного життя, різновид економічної діяльності, що ґрунтується на використанні різниці цін у часі й передбачає купівлю будь-якого товару для перепродажу його в подальшому за вищою ціною.

Труднощі спостерігалися і в спробах впровадити ефективні програми для поліпшення становища в сільському господарстві.

Мовою джерел

Підхід до вирішення важливих питань розвитку народного господарства, і особливо сільського господарства, проявлявся в грубому порушенні принципів планування, в адмініструванні і ігноруванні об'єктивних законів економічного розвитку і непродуманих багатьох перебудовах...

*З промови П. Шелеста, Першого секретаря ЦК КПУ
(1963–1972) (24 березня 1965 р.)*

? Як (позитивно, негативно), на вашу думку, автор оцінює економічну політику радянської влади в попередні роки? Відповідь обґрунтуйте.

Майже так, як у приказці:
«Поки в баби поспіють книші, у діда
не стане душі»

– Трудова дисципліна в нас на висоті.
Дивіться, як вони терпляче чекають
кінця робочого дня.

Як в одному відомстві штати
упорядковували

...І за борт її жбурляє...

❓ Які негативні явища соціально-економічного життя висміюють на сторінках журналу «Перець» (1967–1972)?

У другій половині 1960-х рр. в аграрному секторі почалися чергові нововведення: *по-перше*, відмінили обмеження щодо розвитку особистих підсобних господарств, зокрема тих, що стосувалися утримування тварин; *по-друге*, створили нову концепцію розвитку сільського господарства (березень 1965 р.), відповідно до якої передбачалося:

- установити реальні плани заготівлі, підвищити закупівельні ціни з таким розрахунком, щоб довести їх до рівня, за якого колгоспи та радгоспи не зазнавали б збитків у разі продажу продукції державі;
- упорядкувати ціни на сільськогосподарську техніку і запчастини; збільшити державні асигнування на підвищення технічного рівня сільського господарства, на виробництво сільськогосподарських машин і добрив;
- вжити заходів для матеріальної зацікавленості колгоспників, увести в колгоспах гарантовану оплату праці;
- підвищити врожайність шляхом здійснення меліорації земель та впровадження наукових досягнень і передового досвіду.

В Україні за 1966–1970 рр. кількість тракторів збільшилася на 22 %, комбайнів – на 42 %, а застосування мінеральних добрив зросло майже вдвічі.

Ужиті заходи дали певний поштовх розвитку сільського господарства, щоправда, нетривалий і обмежений, бо характер виробничих відносин не змінився. Незважаючи на численні обіцянки й запевнення, «перелому» в аграрній політиці не сталося. Заради справедливості зазначимо, що Україна в цілому задовольняла власні потреби в продовольчій продукції.

На рубежі 1970–1980-х рр. в УРСР вироблялося 60 % союзного обсягу цукру, 44 % – соняшнику, 36 % – плодів і ягід, 30 % – овочів, понад 27 % – плодоовочевих консервів, значна частина зерна. Також вироблялося 23 % союзного обсягу м'яса, 26 % – тваринного масла, майже 20 % – сиру та бринзи тощо.

Запроваджувалися зміни до способів управління сільськогосподарською галуззю. Так, на початку 1980-х рр. зроблено спробу інтегрувати сільське господарство та переробну промисловість – утворено агропромисловий комплекс (АПК). Зазнавала певних змін і структура сільського господарства: колгоспи й радгоспи залишалися основною ланкою, а з кінця 1970-х рр. вживали заходів щодо стимулювання розвитку особистих підсобних господарств, створювали підсобні господарства при підприємствах.

Загалом більшість програм розвитку села та його соціальної перебудови виявилися не реалізованими: фінансування соціальної інфраструктури здійснювалося за залишковим принципом; виконання багатьох соціальних програм було перекладено на плечі колгоспів. Розрив у соціально-побутових умовах мешканців міста й села став ще більшим. За кількісними та якісними показниками житлово-побутових умов, медичного, торговельного, побутового обслуговування, організації дозвілля, благоустрою село значно відставало від міста.

Продовольча програма. На початку 1980-х рр. кризова ситуація в сільському господарстві загострилася. З метою збільшення виробництва сільськогосподарської продукції навесні 1982 р. пленум ЦК КПРС ухвалив Продовольчу програму СРСР на період до 1990 р. Згідно з нею передбачалося застосувати комплекс економічних, виробничих, організаційних, наукових, технічних і соціальних заходів для збалансування розвитку АПК, удосконалення управління, інтенсифікації господарства. Вирішальна роль у реалізації програми відводилася колгоспам і радгоспам, з цього ж – не заперечували, а навіть вітали діяльність, спрямовану на розвиток підсобних господарств, які давали понад третину сільськогосподарської продукції.

Від України вимагали виконання планів в 11 п'ятиріччі: досягти виробництва зерна 51–52 млн т, цукрових буряків – 57 млн т, м'яса – 3,9–4,1 млн т, молока – 22,5–23 млн т.

Однак плани Продовольчої програми виконати не вдалося. Ситуація із забезпечення населення продовольством погіршувалася.

Хід виконання Продовольчої програми переконливо демонструє кардинальне розходження між проголошеними гаслами і реальними діями на всіх рівнях, неспроможність старої системи влади вирішувати назрілі питання. Як показує історичний досвід, ніяка, навіть значна, кількість рішень і директив жодним чином не здатна вплинути на рівень забезпеченості населення країни продовольством, поки ігноруються закони економіки і поки політика, а не здоровий глузд і зацікавленість визначають напрями вирішення даної проблеми.

Н. Барановська, історикиня

Сформулюйте висновок про причини зриву Продовольчої програми.

2. Зміни в системі влади

Процес згортання реформаторської діяльності та повернення до традиційних для адміністративно-командної системи важелів свідчив про чергову зміну політичного курсу. Перехід від реформаторства до консерватизму – це водночас наслідок перестановок, що відбулися в партійному керівництві СРСР. У 1964 р. на посаді Першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова змінив Л. Брежнєв (з 1966 до 1982 р. – Генеральний секретар ЦК КПРС).

Знайдіть у мережі Інтернет і перегляньте документальний фільм «Брежнєв. Диктатори». Оберіть інформацію, яка ілюструє епоху правління Л. Брежнєва.

У цей період керівництву УРСР довелося зіткнутися з тенденціями централізації влади й зосередження її в руках союзної партійно-державної номенклатури.

Мовою джерел

Моя записка [про записку П. Шелеста щодо зовнішньополітичних питань, що обговорювалася на нараді в ЦК КПРС 2 вересня 1965 р.] стала приводом для того, щоб організувати критику не тільки мене і Підгорного, але й вилити цебур бруду на партійну організацію України та її кадри... На цьому засіданні деякі оратори договорилися до того, що в Україні дуже шанують Т. Г. Шевченка, що він серед народу, особливо серед молоді, є кумиром і що це є не що інше, як прояв націоналізму, крамола... що в Україні занадто багато розмовляють українською і що навіть вивіски на магазинах і назви вулиць написані українською мовою... що, мовляв, в Україні у керівництві ЦК, апараті і обкомах партії немає росіян. Усе це було брежнєв, розгулом шовіністичних пристрастей.

*Зі спогадів і щоденникових записів П. Шелеста,
Першого секретаря ЦК КПУ (1963–1972)*

❓ Яку позицію, на вашу думку, займала партійно-радянська номенклатура щодо України? Які мотиви спонукали Л. Брежнєва вже в перші роки свого правління цькувати українське партійне керівництво?

Петро Шелест (1908–1996) – інженер (закінчив Маріупольський металургійний інститут), керівник підприємств у Києві та Ленінграді (нині – Санкт-Петербург), партійний і державний діяч УРСР та СРСР: Перший секретар ЦК КПУ (1963–1972), член Політбюро ЦК КПРС (1966–1972). П. Шелест був досвідчений господарник, захищав економічні інтереси УРСР, домагався більших інвестицій в економіку України, відстоював принцип економічного паритету, за яким Україна мала отримувати від СРСР стільки, скільки сама вкладала в розвиток країни.

Петро Шелест

Інженерні професії. Особа, що професійно займається інженерією, тобто на основі поєднання прикладних наукових знань, математики та винахідництва знаходить нові рішення технічних проблем. Види професій найближчого майбутнього, яких потребує, наприклад, металургійна галузь: супервайзер устаткування, еко-рециклер у металургії, конструктор нових металів, проектувальник устаткування порошкової металургії.

П. Ю. Шелест був репрезентантом місцевої еліти, яка наголошувала на радянському українському, а не на загальнорадянському суверенитеті. Звичайно, він не був «націоналістом», що йому потім, як відомо, закидали, а сповідував ту «поділену лояльність», ту нову (хоч і радянську) українську ідентичність, яку свого часу сповідували «націонал-комуністи».

Ю. Шаповал, історик

❓ Як дослідник кваліфікує світоглядні орієнтири П. Шелеста?

Розвинений соціалізм – це ідеологема, яку було запроваджено в життя з метою подолання руйнівного впливу нереалізованого програмного завдання з побудови матеріально-технічної бази комунізму в СРСР до 1980 р.

Концепція розвинутого соціалізму набула офіційного закріплення у преамбулі Конституції СРСР 1977 р. На законодавчому рівні визначалося, що в радянській країні побудовано соціалістичне суспільство і означений період є етапом на шляху до комунізму.

Міні-кейс «Конституція УРСР 1978 р.»

20 квітня 1978 р. Верховною Радою УРСР ухвалено Конституцію (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки.

❓ Яку інформацію можна отримати з ілюстрації журналу «Перець»? Як співвідноситься інформація з ілюстрації зі змістом рубрики «Енциклопедія»?

Обкладинка журналу «Перець» (1977)

Мовою джерел

...Радянська влада звільнила народи Росії від соціального і національного гноблення, гарантувала їм рівність і право на вільне самовизначення.

В результаті творчої діяльності трудящих, керованих Комуністичною партією, у нашій країні побудоване розвинуте соціалістичне суспільство – суспільство справжньої свободи людей праці, у якому створені могутні продуктивні сили, утвердились зрілі соціалістичні суспільні відносини, неухильно підвищуються добробут і культура народу, зміцнюється непорушний союз робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції, склалася нова історична спільність людей – радянський народ. Завдяки послідовному проведенню ленінської національної політики і побудові соціалізму в СРСР вперше в історії успішно розв'язане національне питання.

Великий Жовтень ознаменував корінний поворот і в долі українського народу. Ставши на шлях соціалістичної революції, робітники і селяни України при братерській допомозі російського пролетаріату повалили експлуататорський лад, розгромили буржуазно-націоналістичну контрреволюцію, вперше в історії створили свою державу – Українську Радянську Соціалістичну Республіку.

З Преамбули Конституції УРСР 1978 р.

❓ 1. Схарактеризуйте документ. Визначте рівень значущості цього документа для держави та суспільства на момент його ухвалення. Які ідеологічні штампи в ньому

використано? 2. Проаналізуйте зміст уривка на його відповідність історичній правді. Які маніпуляції зі змістом історичних фактів використовувала радянська влада? З якою метою це було зроблено? 3. Візьміть участь у дискусії «Державний механізм захисту радянських громадян: декларації і практика».

Форми взаємовідносин суспільства та влади	не керована владою громадська діяльність поборників ідеї національного відродження і як наслідок політичні репресії й переслідування інакходумців
	висловлення вільнодумною інтелігенцією своєї громадянської позиції, що не відповідала офіційним ідеологічним канонам СРСР, і як протидія активна профілактична робота з тими, хто підтримував незгодних і співчував їм
	розвиток дисидентської комунікації та активна контрпропаганда в офіційних радянських ЗМІ, які було переповнено гаслами, спрямованими проти «буржуазної ідеології» та «українського буржуазного націоналізму»
	стихійні виступи трудящих з економічних мотивів та організовані з ініціативи партійного керівництва різноманітні мітинги солідарності
	підтримка незгодних владою зібрань представників релігійних громад і боротьба з релігійними культурами
	розгортання правозахисного руху й знешкодження його представників шляхом різного роду дискредитації та ув'язнення
	публічні виступи на захист української мови та посилення зросійщення

❓ Як, на вашу думку, форми взаємовідносин суспільства та влади співвідносилися з основними положеннями концепції розвиненого соціалізму?

Системне впровадження в життя ідей розвиненого соціалізму відбувалося в період, коли УРСР керував В. Щербицький, прихильник радянської системи управління з її централізацією, плановими засадами, екстенсивними шляхами розвитку.

Володимир Щербицький (1918–1990) – інженер-механік (навчався в Дніпропетровському хіміко-технологічному інституті), працював на партійній роботі (на Дніпродзержинському коксохімічному заводі, у Дніпродзержинському міськомі, Дніпропетровському обкомі, ЦК КПУ, ЦК КПРС); очолював Раду Міністрів УРСР (1961–1963, 1965–1972). Протягом 1972–1989 рр. – Перший секретар ЦК КП України. З його ім'ям пов'язане посилення зросійщення України та розгром українського дисидентства.

Володимир Щербицький

1. Знайдіть у мережі Інтернет і перегляньте документальні фільми «Петро Шелест та його епоха / Пишемо історію», «Історична правда. Володимир Щербицький». 2. Складіть політичний портрет одного з представників українського партійно-державного керівництва (на вибір). 3. Сформулюйте власну оцінку їхньої діяльності: використайте варіативну систему оцінювання: «Я вважаю, що діяльність... була позитивною (негативною, не привносила ніяких змін)...». 4. Сформулюйте висновок про можливості реалізації особистості в умовах командно-адміністративної системи.

Формуємо компетентності

Логічну. Пригадайте суть ознак командно-адміністративної системи: керівництво комуністичної партії всіма господарськими процесами; державна, а по суті номенклатурна, власність на всі ресурси; відмова від приватної ініціативи; централізований спосіб визначення цілей і командні методи управління; директивно-плановий характер функціонування системи; централізований розподіл усіх ресурсів, що стосувалося не лише забезпечення виробничих процесів, але й споживання населення; екстенсивний характер виробництва; широке використання примусу.

1. Як командно-адміністративне управління впливало на розвиток економіки країни? 2. Яких змін зазнала система в період хрущовської відлиги? 3. Які цілі переслідували реформування в середині 1960-х рр.? Чи вдалося досягнути запланованих результатів? 4. Які характеристики розвитку економіки в 1970-ті – у першій половині 1980-х рр.?

Інформаційну. Оберіть з тексту параграфа основні характеристики економічного розвитку УРСР в період застою. Сформулюйте висновок про стан розвитку економіки в УРСР.

Просторову. Порівняйте відмінності стратегій економічного розвитку країн і визначте місце України в цих процесах. Сформулюйте висновок про залежність спаду в промисловій галузі УРСР від стратегій розвитку, обраних радянським керівництвом.

Країни	Наслідки світової енергетичної кризи 1973 р.
СРСР	збільшив продаж сировини
розвинені країни світу	зосередили зусилля на розвитку енергозберігальних та інноваційних технологій

Логічну. Пригадайте з уроків всесвітньої історії події, що відбувалися в інших країнах у 1960–1980-ті рр. Які з них впливали на ситуацію в Україні і яким чином?

Аксіологічну. В історіографії період правління Л. Брежнєва має багато назв: *криза політичної системи; застій; неосталінізм¹; період побудови розвиненого соціалізму*. Яка з назв, на вашу думку, є найбільш об'єктивною? Відповідь обґрунтуйте. Запропонуйте власну назву для визначення періоду. Аргументуйте.

Мовленнєву. Опишіть економічну ситуацію в УРСР: використайте в розповіді поняття: *«косигінська» реформа, дефіцит, застій, системна криза, Продовольча програма*.

§ 16. Динаміка етносоціальних змін

1. Зміни в соціальній структурі населення

Суспільно-політичні та економічні трансформації в УРСР, що відбулися в повоєнні десятиліття, спричинили зміни в соціальній і національній структурі населення УРСР.

Соціальна структура населення – це система різноманітних видів спільностей – класових, майнових, професійних і стійких та впорядкованих зв'язків між ними.

Від 1959 до 1989 р. загальна чисельність мешканців УРСР збільшилася із 41 млн до 51 млн осіб. Натомість показники темпів приросту населення

¹**Неосталінізм** – сталінізм, пристосований до сучасних умов. Цим терміном характеризують авторитарний режим в СРСР кінця 1960-х – середини 1980-х рр.

фіксували спад: у 1971–1975 рр. приріст складав близько 0,7 %; у 1976–1980 рр. – 0,4 %; у 1981–1985 рр. – 0,3 %. УРСР за природним приростом населення посідала 12-те місце серед 15 республік СРСР. В окремих областях зафіксовано процес депопуляції (перевищення смертності над народжуваністю).

Депопуляція відбувалася в сільській місцевості Полтавської (з 1969 р.), Сумської і Чернігівської (з 1970 р.), Кіровоградської (з 1972 р.) областей.

В. Степанов. Одна дитина – добре, дві – краще! (1968)

? Про що, на вашу думку, інформує соціальний плакат? Які процеси в радянському суспільстві спонукали владу до означених у плакаті закликів?

Зміни у віковій структурі населення позначено такими характеристиками: 1) зменшувалася кількість молоді, особливо в сільській місцевості; 2) спостерігалися процеси загального старіння соціуму: у селах збільшувалася кількість людей похилого віку (1959 р. – 15 %; середина 1970-х рр. – 23 %).

Відбулися істотні трансформації в територіальній структурі. Україна стала міською нацією: у 1965 р. чисельність міського населення складала 51 %, у 1965 р. – 65 %. Основну роль у формуванні міського населення УРСР відігравали міграційні процеси, які мали як стихійний характер, так і державно-стимулювальний.

? Використовуючи карти 4, 5 (с. 218, 219), порівняйте зміни у складі міського / сільського населення в області, де ви проживаєте. У яких областях України зафіксовано найвищий рівень урбанізації? Чому?

У кількісних показниках втрати сільського населення в 1959–1977 рр. становили 3,3 млн осіб. Це відбулося через зниження природного приросту, адміністративно-територіальні перетворення, міграцію до міст, організовані переселення селян із західних і східних областей у південні райони республіки та на цілині землі Казахстану.

Реалізація радянським урядом плану побудови безкласового суспільства шляхом встановлення соціальної однорідності (вирівнювання освітнього рівня, уніфікація розмірів середньої заробітної плати суспільних груп тощо) виявилася недостатньо ефективною.

Американський дослідник А. Інкелес спробував схарактеризувати радянське суспільство крізь призму його соціального устрою. Автор нарахував у радянському суспільстві 10 соціальних груп. До інтелігенції зарахував такі підгрупи: 1) правляча еліта (вищі партійні чиновники, урядовці, провідні вчені, окремі артисти та письменники), 2) вища інтелігенція (середня ланка вищезгаданих категорій, провідні технічні спеціалісти), 3) звичайна інтелігенція (більшість професійних груп, чиновники, управлінці малих підприємств, молодші військові офіцери тощо), 4) службовці. Робітничий клас складався з: 5) робітничої «аристократії» (робітники вищої кваліфікації), 6) середніх робітників, 7) малозабезпечених робітників, 8) робітників концентраційних таборів. Селяни теж мали свої відмінності: 9) багаті селяни та 10) звичайні селяни.

? Який підхід застосовано у пропонованому поділі радянського суспільства на групи? Які суспільні групи перебували на верхніх щаблях, а які – на нижніх? До якої з груп зараховано радянську номенклатуру?

Міграція	2/3 переміщень у республіці – набір робітників для промисловості та будівництва
	значний відсоток – переїзд молоді до міста на навчання, з наступним влаштуванням на роботу
	найвища плинність населення: Дніпропетровська, Донецька, Луганська області; значний рух – Київ, Львівська, Одеська, Харківська, Кримська області
	міграційні втрати республіки: обмін населенням із Західносибірським і Далекосхідним економічними регіонами
	найбільш мобільні групи: переважно неодружені чоловіки, із середньою спеціальною та загальною середньою освітою; жінки-мігрантки: у разі пошуку роботи за спеціальністю та у зв'язку з одруженням
	основний напрям географічної мобільності – міста: 33 % прибулих у міста були із сільської місцевості; решта – переїжджали з міста до міста, у село поверталася незначна частка

? Сформулюйте висновок про міграційні процеси в республіці. Наведіть приклади, як міграції впливали на зміни в соціальному статусі населення.

І. Задорожний. Мої земляки (1963–1965)

? Які групи населення сільського соціуму представив художник на репродукції картини? Чи є відмінності в соціальному статусі зображених осіб? Які гендерні, вікові, професійні характеристики сільського соціуму?

Упродовж другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. відбулися зміни в *соціальній структурі українського села*. Зменшилася кількість колгоспників у зв'язку з переходом частини населення в інші групи, що пов'язано: ● з реорганізацією колгоспного виробництва в радгоспне (колгоспники автоматично ставали робітниками); ● міграціями та змінами в розвитку інфраструктури (зменшення чисельності колгоспників призводило до зростання чисельності чоловіків-робітників та жінок-службовців).

Основні причини відтоку із села: важкі умови праці, її сезонний характер, ненормований робочий день, незабезпеченість облаштованим житлом, велика різниця в оплаті праці працівників промисловості та сільського

господарства, відставання в торговому, медичному, культурно-побутовому обслуговуванні та благоустрої сільських населених пунктів.

Розвиток промисловості в 1950–1960-х рр. спричинив зростання чисельності *робітників*. Цей процес продовжувався і в наступні десятиліття.

Складаючи соціальний портрет робітників, слід урахувати низку факторів. Поповнення рядів робітників відбувалося кількома шляхами: після навчання в системі ФЗН (молодь), за оргнаборами (найчастіше неодружені чоловіки); у результаті штучного перетворення колгоспів у радгоспи. Зміна статусу не означала отримання рівноцінних умов праці та її оплати. Одні робітники працювали в аграрному секторі економіки, інші – у промисловості. На соціальний статус впливали наявність у робітників кваліфікації та напрями його спеціалізації. Наявність рівноцінних умов також залежала від потреб і можливостей підприємств впроваджувати здобутки НТР. Оскільки більшість галузей розвивалася екстенсивним шляхом, збільшення продукції залежало від збільшення чисельності трудового ресурсу.

На прикладі робітничих професій можемо спостерігати таке явище, як фемінізація певних професій. Означену градацію варто враховувати, тому що жінок часто задіявали в тих галузях, де оплата праці була нижчою. До того ж чоловіки мали широкий доступ до сфери управління підприємствами (відсоток жінок у цій сфері був дуже низький).

Мізерні заходи з техніки безпеки та охорони здоров'я, за відсутності комплексного впровадження розробок з екологічного захисту, негативно позначалися на здоров'ї робітників. Промислові регіони швидкими темпами перетворювалися на зони екологічного лиха.

Зрівнялівка в оплаті праці була слабким стимулом для поліпшення ефективності праці робітників. Для виправлення ситуації використовували такі методи: партійні осередки підприємств активно залучали робітників до громадсько-політичної роботи, контролювали проведення соцзмагань, ініціювали приєднання до руху винахідників і раціоналізаторів.

За всіх суперечностей системи соціальний статус робітника був привабливий для населення. Мінімальний розмір пенсії робітника наприкінці 1970-х рр. був майже удвічі більший від середньої пенсії колгоспника. Матеріальна винагорода праці теж була в рази вищою. Робітники мали доступ до різноманітної інфраструктури міста та часто працювали на підприємствах, які надавали своїм працівникам різного роду соціальні послуги.

Приєднання до прошарку *інтелігенції* відбувалося кількома способами. По-перше, формувалися спадкові династії (лікарів, учителів, артистів тощо), по-друге, збільшувалася питома вага тих осіб, які мали вищу чи середню спеціальну освіту. Вища освіта була гарантом матеріальної забезпеченості та соціальної позиції: показники по середній спеціальній освіті – гендерно нейтральні, у вищій – відчувалася чоловіча прерогатива. На 1 тис. осіб вищу освіту мали 47 чоловіків і 34 жінки. Отримання вищої освіти дозволяло молодим людям із селянських, робітничих родин вливатися до лав інтелігенції. На молодь, виховану на ідеях «загальнонародної держави», покладалося завдання в такому самому дусі формувати світогляд наступних поколінь. Проте тій частині інтелігенції, яка проявляла незгоду з офіційною доктриною партії, зокрема в питанні асиміляції, зросійщення України, порушенні прав і свобод громадян, довелося зазнати дискредитації, ув'язнень, ідеологічного тиску.

Особливий привілейований статус мала **радянська номенклатура**. Характерною ознакою управлінців державно-партійних органів була станова замкненість, що призвело до утворення міцних номенклатурних груп. Соціальний престиж партійно-радянської номенклатури визначався близькістю до влади та системи розподілу дефіцитних товарів і підкріплювався матеріальними статками.

Незважаючи на декларовані емансипаторські проекти, радянська влада не намагалась послідовно втілювати в життя принципи ґендерної рівності. Жінка, жіноча праця – усе це було ресурсом, який влада використовувала по-різному в різні періоди історії. Більш того, влада ніколи не була насправді зацікавленою в залученні жінок до політики. Депутатки, стахановки, директорки тільки прикрашали фасади і слугували візерунками на будівлі «нового суспільства». Влада, що створила умови для працевлаштування жінок, насправді вирішувала власні проблеми. Контракт «матері, що працює» не змінював патріархальності радянської держави... жінки ставали тими самими людьми, яким були делеговані функції організації повсякдення. У цьому «делегуванні» дивним чином поєднувались як традиційні практики (жінка – «берегиня домашнього вогнища»), так і практики радянської квазіемансипації (жінка – постачальниця, годувальниця тощо).

О. Стяжкіна, історикиня

Висловте власне розуміння місця жінки в радянському суспільстві. Чи можна говорити про наявність ґендерної рівності?

1. Знайдіть у мережі Інтернет проект «Сильні українки» та ознайомтеся з біографіями жінок, що змінювали світ навколо себе. 2. Напишіть есе про жінок – ваших землячок, які гідні того, щоб їх пам'ятали. Критерії вибору можуть бути різними: родина / громада / робочий колектив / країна / діаспора / світ. 3. Зробіть висновок про те, які особисті риси притаманні людям, що змінюють світ.

2. Зміни в національній структурі

За складом мешканців УРСР була багатонаціональною республікою, у якій основу всіх суспільних верств населення складали українці. Абсолютна чисельність переважання українців простежувалася на всій території України, за винятком Криму. Найвищі показники відносної чисельності українців були в західному регіоні.

Упродовж 1960–1980-х рр. відбувалися зміни, що позначилися на структурі населення республіки. Партійно-радянське керівництво, реалізуючи низку економічних проектів (індустріалізація, урбанізація, міграції), цілеспрямовано використовувало їхні можливості для здійснення етнодемографічних змін у республіці.

Мільйони українців, які виїхали за межі республіки на постійну або тимчасову роботу, русифікувалися. Мільйони росіян, які приїжджали в Україну, полегшували компартії зросійщення республіки. Асиміляційний тиск на українців набув масштабності й став всепроникним у 1960–1980-ті рр.

Перебування росіян в Україні не складало для них якихось проблем. Вони завжди залишалися «першими серед рівних», відчуваючи себе не національністю, національною меншиною, а нацією, носіями високої історичної місії. У силу свого домінуючого становища у них не було відчуття іншонаціонального середовища. Для них взагалі була характерна слабка адаптація до мови і культури національної більшості. Та в дійсності вона була й не потрібною: національно-російська двомовність (як перехідний етап до російської одномовності), престижність «російської» освіти, переваги у всіх сферах російської мови знімали проблему знання української.

В. Даниленко, історик

Формуємо компетентності

Хронологічну. Синхронізуйте економічну політику радянської держави та демографічні зміни у структурі суспільства.

Просторову. Ознайомтеся з картою 3 (с. 217). Сформулюйте висновок про наслідки для України радянської політики зросійщення. Схарактеризуйте динаміку за роками, порівняйте її в різних областях.

Логічну. Чим відрізняється поділ на соціальні групи в радянські часи від сучасної структури українського суспільства? До якої групи належите ви? Схарактеризуйте групу, до якої належали ваші однолітки у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр.

Аксіологічну. «Поява на Україні великих мас російського населення (відставні офіцери, відставні працівники КГБ та інші привілейовані категорії громадян), які селяться в містах і захоплюють усі вигідні посади, роботи і професії, призводить до того, що корінне українське населення відтискається на низькооплачувані роботи чорноробів, санітарів, двірників, грузчиків, будівельних та сільгоспробітників. Таке безцеремонне заселення відвічних українських земель не обіцяє нічого, крім національної ворожнечі» (С. Караванський, *дисидент*, 1967). Сформулюйте висновок: «Я схилиюся до думки, що в період другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. в Українській РСР відбувалися штучні (або природні) процеси зросійщення населення». Аргументуйте.

Мовленнєву. Назвіть, на які групи поділялося українське радянське суспільство в 1960–1980-х рр. Схарактеризуйте одну з груп (на вибір). Для ілюстрації розповіді дізнайтеся про життя в радянський час у близьких чи знайомих.

§ 17. Посилення інтелектуальної опозиції радянській системі

1. Дисидентський рух: течії, форми та методи боротьби

В українському дисидентському русі виокремлюють три течії: *національно-визвольну, релігійну, правозахисну*.

Представники *українського національно-визвольного руху (національно орієнтоване дисидентство)* засуджували шовінізм, імперську політику центру, зросійщення, виступали на захист прав і свобод усіх народів та за їхню співпрацю в боротьбі за умови життя, гідні цивілізованого світу, створення суверенної української держави. Форми громадського протесту:

- інтелектуальний опір через створення та поширення за допомогою самвидаву оригінальних публіцистичних, прозових, поетичних творів, у яких рішуче викривалися серйозні вади радянського суспільства;
- нерегламентовані культурні ініціативи (подвижницька діяльність Л. Яценка, І. Гончара, А. Горської та ін., розбудова невідконтрольованих органам влади неофіційних музеїв, неформальних об'єднань);
- створення організаційних структур для боротьби з існуючим державним і суспільним ладом.

Основною ідеєю *релігійного дисидентства* було прагнення вірян реалізувати право на свободу совісті. Виникло у відповідь на антицерковну кампанію другої половини 1950-х – початку 1960-х рр., що супроводжувалася форсованим подоланням релігійності, адміністративним втручанням у діяльність релігійних організацій. Форми діяльності:

- утворення серед представників РПЦ течій, спрямованих проти Московської патріархії та державних органів;
- спроба створити єдину незалежну Українську церкву;
- створення різноманітних церковних комітетів;
- правозахисна діяльність священників, протести вірян проти масового закриття церков і монастирів, нищення святих місць тощо;
- рух за відновлення УГКЦ (функціонування незареєстрованих релігійних громад).

Правозахисне дисидентство виникло на ґрунті національно-визвольного руху та опозиційної комуністичній ідеології інакодумства, поставленого тоталітарною державою поза законом, з метою захисту права людини (Л. Лук'яненко, М. Руденко, О. Бердник, І. Кандиба та ін.)

Окреме місце в літописі опозиційного руху в Україні посідають **рухи національних меншин**:

- **кримськотатарський** – боротьба кримських татар за повернення на історичну батьківщину. Форми прояву: акції, спрямовані на збереження самобутності, мови, культури, масові втечі із спецпоселень, порушення режиму їхнього функціонування та ін.;
- **єврейський** – представлений двома основними течіями: «еміграційників» і «культурників».

1. Знайдіть у мережі Інтернет матеріали віртуального музею «Дисидентський рух в Україні» та ознайомтеся з ними або перегляньте відеофільм «Олег Бажан про дисидентський рух 1960–1980-х рр. в Україні» (на вибір). 2. Використайте інформацію з названих джерел для підготовки навчального проекту «**Права людини в СРСР: декларації та реальність**».

2. Активізація дисидентського руху

Із середини 1960-х і впродовж 1970-х рр. розгортається другий етап дисидентського руху в Українській РСР. Дисиденти зосереджують увагу передусім на захисті прав і свобод громадян, гарантованих Конституціями СРСР та УРСР. Розвиток правозахисного руху в УРСР був спричинений політикою радянської влади, яка спрямовувалася на згортання процесу десталінізації та супроводжувалася утисками інакодумців.

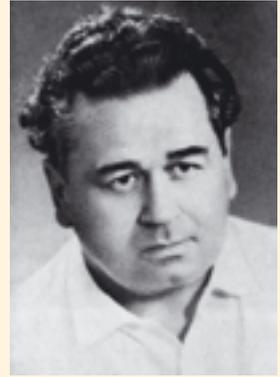
Найбільш резонансною справою дисидентів після мітингу протесту проти переслідувань владою української інтелігенції (4 вересня 1965 р.) під час прем'єри фільму «Тіні забутих предків» стала демонстрація правозахисників під час судового процесу над інакодумцями М. Горинем, Б. Горинем, М. Зваричевською, М. Осадчим (13–18 квітня 1966 р. в м. Львів). На підтримку підсудних виступили І. Драч, Л. Костенко, М. Холодний, І. Вільде, Р. Братунь, Р. Іваничук, Р. Лубківський, І. Дзюба, В. Чорновіл та інші представники наукової і творчої інтелігенції.

Упродовж другої половини 1960-х рр. правозахисний рух розвивався у вигляді індивідуальних і колективних звернень громадян (петиційних кампаній) на адресу вищого політичного керівництва, правоохоронних органів з метою захисту свободи слова та переконань, висловлення протесту проти політичних переслідувань.

У «Листі 78-ми» (листопад 1965 р.) кінорежисер С. Параджанов, авіаконструктор О. Антонов, композитори В. Кирейко, П. Майборода та ін. вимагали від ЦК КПРС та ЦК КПУ забезпечити дотримання «ленінських принципів соціалістичної демократії» та відкритого публічного розгляду кримінальних справ, порушених проти інакодумців.

Платон Майборода (1918–1989) – композитор, народний артист, музично-громадський діяч. Співпрацював з поетами А. Малишком (пісню «Рідна мати моя» перекладено 18 мовами), М. Рильським, В. Сосюрою, М. Стельмахом, В. Бичком, Д. Луценком, В. Симоненком, писав твори на поезії Т. Шевченка й Лесі Українки. П. Майборода створив музику до 15 вистав Київського, Вінницького та Запорізького драматичних театрів.

Платон Майборода

Композитор / композиторка. Створює музику до кінофільмів, спектаклів, для колективів та індивідуальних виконавців. Вільно орієнтується в музичних стилях і володіє музичними інструментами. Обирайте цю професію тільки в тому разі, якщо ви не можете жити без музики і саме до неї відчуваєте покликання.

Знайдіть у мережі Інтернет і перегляньте фільм «Епоха Платона Майбороди». Як ви гадаєте, чому твори композитора увійшли до золоті скарбниці української музики?

На сторінках документальної машинописної книжки «Правосуддя чи рецидиви терору?» (1966) та документальної збірки «Лихо з розуму: портрети двадцяти “злочинців”» (1967) В. Чорновіл намагався розкрити протиправний механізм політичних репресій, розповісти про долю своїх товаришів, які за власні погляди опинилися у в'язницях і таборах.

У «Листі 139» (березень 1968 р.) представники творчої та наукової інтелігенції у стриманих формулюваннях висловили стурбованість придушенням з боку владних структур громадської активності та соціальної критики в українському суспільстві.

Наприкінці 1960-х – у 1970-х рр. увагу українських правозахисників привертала проблеми, пов'язані зі свободою еміграції, становищем політичних в'язнів у СРСР, боротьбою «репресованих народів» за свої права, гонінням на вірян.

Безперспективність петиційних кампаній, репресивні дії владного режиму проти учасників руху спричинили використання інших форм протесту: мітинги в Києві, особливо з приводу відзначення чергової річниці перепоховання праху Т. Шевченка в Україні 22 травня; акти самоспалення, які здійснили В. Макух, О. Гірник, М. Береславський; формування громадських організацій.

У травні 1969 р. в Москві з ініціативи П. Якіра та В. Красіна виникла «Ініціативна група із захисту прав людини в СРСР», до її складу увійшли правозахисники з України Г. Алтунян, Л. Плющ та активіст кримськотатарського національного руху М. Джемилев.

У грудні 1971 р. у Львові з'явився «Громадський комітет на захист Н. Строкатої». Його учасники В. Чорновіл, І. Калинець, В. Стус та ін. домагалися звільнення Н. Строкатої та справедливого судового процесу над ув'язненим правозахисником С. Караванським, її чоловіком.

1974 р. в Москві створено радянську секцію «Міжнародної амністії» (серед учасників – український письменник М. Руденко).

Невдовзі після підписання СРСР Заключного акта Наради з безпеки і співробітництва в Європі (Гельсінкі; серпень 1975 р.) у СРСР почав розгортатися гельсінський рух. В Україні його було представлено діяльністю *Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод* (1976).

1978 р. гірничий технік В. Клебанов з м. Макіївка для захисту соціально-економічних прав трудящих заснував «Вільну профспілку».

У 1982 р. виникла «Ініціативна група захисту прав віруючих і Церкви», яка спрямувала свою діяльність на легалізацію забороненої в СРСР УГКЦ.

Союзне та республіканське керівництво офіційно не визнавало наявності в країні опозиції режимові та характеризувало активістів-правозахисників не як опозиціонерів, а як «відщепенців», «кримінальних злочинців». Одним з інструментів влади в боротьбі з опозиційним рухом була судова психіатрія. Протистояти злочинам каральної психіатрії наважилися лікарі-правозахисники, зокрема киянин С. Глузман (провів заочну судово-психіатричну експертизу відомого правозахисника П. Григоренка, направленою за ухвалою суду 1970 р. на примусове лікування) та харків'янин А. Корягін (у праці «Пацієнти мимоволі» розкрив механізм використання психіатрії в боротьбі з інакодумством).

За даними прокурора УРСР Ф. Глуха, серед притягнутих до кримінальної відповідальності за проведення антирадянської агітації та пропаганди від 1967 р. до червня 1971 р. налічувалося 27 робітників, 30 службовців, 2 колгоспники, 3 учні, 9 непрацюючих, 16 ув'язнених (усього 87 осіб).

В Україні у другій половині 1950-х – у 1980-ті рр. існувала та протидіяла тоталітарному режиму реальна опозиція, яка здійснювала велику різнопланову діяльність, спрямовану на демократизацію всіх сторін суспільного життя, піднесення державотворчих процесів, формування політичної і правової культури у співвітчизників.

О. Бажан, історик

❓ Наведіть приклади для підтвердження висновків дослідника.

3. Іван Дзюба

Іван Дзюба (народився 1931 р.) – літературознавець, письменник, громадський і політичний діяч. Працював у різних видавництвах. 1972 р. заарештований і засуджений на п'ять років позбавлення волі за «антирадянську діяльність», звільнений через півтора року, реабілітований 1991 р. Обстоював право української літератури на вільну думку і власний естетичний пошук. Багато зробив для відновлення та утвердження української державності.

У вересні–грудні 1965 р. І. Дзюба написав працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Спираючись на ґрунтовний фактологічний матеріал, автор викрив політику придушення національно-культурних інтересів українського народу, показав утиски його в економічній, політичній, культурній, мовній та інших сферах. Праця І. Дзюби мала три адресати: компартія, російська та російськомовна інтелігенція в Україні й поза Україною та молодь, яка потребувала розуміння ситуації, щоб обрати форму дії (підпілля чи легальний опір).

Іван Дзюба

Мовою джерел

Не секрет, що протягом останніх років в Україні щораз більше людей – особливо в середовищі молоді, як студентської, наукової і творчої, так частенько вже й робітничої – приходять до висновку..., що фактичне національно-політичне становище України не відповідає

її формально-конституційному державному становищу як Української Радянської Соціалістичної Республіки в Союзі інших соціалістичних республік, що стан української культури й мови викликає глибоку тривогу і т. д. Натомість їм відповіли терором, спочатку моральним, а тепер уже й фізичним. За останні два-три роки можна нарахувати не один десяток випадків репресій на цьому ґрунті. Десятки людей були покарані зняттям з роботи, виключенням з вузів, партійними та комсомольськими стягненнями тощо за участь чи причетність до тих чи інших справ, що довільно і по-зловорожому кваліфікувалися як «націоналізм».

З листа І. Дзюби на ім'я Першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста та Голови Ради Міністрів УРСР В. Щербицького

? Яку головну ідею, на вашу думку, намагався донести автор листа? На яку реакцію представників радянської влади він розраховував? Порівняйте ідеологічні орієнтири української радянської номенклатури й творчої інтелігенції.

Мовою джерел

Я тоді вважав, що нам потрібно отак відверто, чесно, сміливо, мужньо сказати, що ми вимагаємо того і того, на це ми маємо право за Конституцією і на ньому ми повинні стояти.

З інтерв'ю І. Дзюби

? Наскільки виправданою та ефективною, на вашу думку, була форма боротьби, яку пропонував І. Дзюба своїм прикладом? Обґрунтуйте.

4. Михайло Брайчевський

Михайло Брайчевський

Михайло Брайчевський (1924–2001) – історик, археолог, історіософ, поет, прозаїк. Автор близько 500 наукових праць. Наукові інтереси – зародження та становлення східного слов'янства, Київської Русі-України та козацьких часів. 1948 р. закінчив Київський університет. 1955 р. захистив кандидатську дисертацію.

Досліджував пам'ятки різних епох від античності до пізнього Середньовіччя, був активним учасником польових археологічних досліджень.

З 1960 р. співробітник Інституту історії АН України. Був одним з ініціаторів створення в 1966 р. Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. У 1968 та 1972 рр. звільнявся з академічних Інститутів історії та археології за громадську діяльність та поширення самвидавом статті «Приєднання чи воз'єднання?» (1966). Упродовж 1972–1978 рр. не працював за фахом, на друк і цитування згаданої праці було накладено заборону.

Кожна з надрукованих праць автора ставала помітною віхою в історичній науці. Найважливіші з них: «Коли і як виник Київ» (1963), «Біля джерел слов'янської державності» (1964), «Походження Русі» (1968), «Утвердження християнства на Русі» (1988), «Конспект історії України» (1998), «Походження слов'янської писемності» (1998).

«Приєднання чи возз'єднання?» – це ґрунтовне дослідження, у якому вчений показав тенденційність радянської концепції, що заперечувала са-мостійність історичного розвитку українського народу. М. Брайчевський запропонував такі висновки про наслідки Переяславської ради 1654 р. для України:

Мовою джерел

1. Феодальні порядки були реставровані в повній мірі і в най-жорстокіших формах повного і завершеного кріпосництва, що межувало з рабовласництвом. Усі соціально-економічні здобутки національно-визвольної війни були остаточно зведені нанівець.

2. Мануфактурне виробництво підупало; позбавлені самоврядування міста переживали занепад соціально-економічного життя.

3. Політична автономія України була ліквідована остаточно повністю в другій половині XVIII ст.

4. Значний крок назад зроблено в сфері культурного життя.

5. Українська мова була заборонена ще на початку XVIII с. спеціальним указом Петра I, виданим у 1720 р., «дабы никакой розни и особого наречия не было».

Все це, звичайно, було наслідком не «возз'єднання двох братніх народів», а класового зговору з російським царизмом української шляхти і старшини, яка заради своїх класових інтересів зрадила свою національність, інтереси своєї країни, свого народу.

З праці М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?»

? 1. Оцініть текст документа з позиції представників різних груп українського суспільства. 2. Чому це дослідження було заборонене для публікації в офіційних рес-публіканських виданнях? Висновок аргументуйте.

Формуємо компетентності

Мовленнєву. Опишіть цілі та форми боротьби, які застосовували представники різних течій дисидентського руху.

Хронологічну. Складіть хронологію правозахисної діяльності дисидентів в УРСР.

Просторову. Досліджуючи архівні документи, історик О. Бажан підсумував: «Кримінальні справи, що знаходяться на зберіганні в архівах обласних управлінь СБУ, віддзеркалюють “географію” опозиційного руху. Своєрідними центрами інакомислення в 1970–1982-х рр. були Київ та Київська область, Дніпропетровська, Івано-Франківська, Луганська, Тернопільська, Одеська, Харківська, Донецька області». 1. Використовуючи карту 5 (с. 219), висловте власне розуміння географії дисидентського руху. 2. На якому етапі і в якому форматі дисиденти вийшли за межі означеного ареалу?

Логічну. Аксиологічну. Проект (міні-кейс) «Студії боротьби за незалежність: від зброї до слова». 1. Розв'яжіть історичну задачу. Яке з тверджень, на вашу думку, правильне і чому?

1) Діяльність дисидентів є важливою складовою українського визвольного руху в боротьбі за незалежність України. 2) Діяльність дисидентів не мала істотного впливу на процес здобуття Україною незалежності.

2. Сформулюйте висновок про причини трансформації українського визвольного руху від формату збройної боротьби до легітимної громадсько-політичної діяльності. Порівняйте рушійні сили обох процесів.

Інформаційну. Висловте аргументовані судження щодо творчої та громадської діяльності І. Дзюби і М. Брайчевського.

§ 18. Діяльність Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ)

1. Виникнення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ)

У серпні 1975 р. уряди 35 держав Європи і Північної Америки, у тому числі і уряд СРСР, підписали Гельсінські угоди, що були покликані закріпити нові відносини в Європі, існуючі кордони та забезпечити виконання в кожній з них високих принципів демократії і прав людини.

9 листопада 1976 р. група дисидентів у Києві об'єдналася в Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод. Мета заснування правозахисної неформальної групи – стежити за здійсненням Гельсінських угод на території України, збирати й поширювати інформацію про порушення Гельсінських угод, змагатися за окрему, самостійну участь України в Гельсінських нарадах і в Гельсінському процесі. Учасники УГГ визначали, що головний мотив їхньої діяльності не політичний, а гуманітарно-правовий.

Члени-засновники УГГ: письменник М. Руденко (голова), письменник-фантаст О. Бердник, правозахисники та колишні політв'язні Л. Лук'яненко, О. Мешко, П. Григоренко, І. Кандиба, мікробіолог Н. Строката, інженер М. Маринович, історик М. Матусевич, учитель О. Тихий. У наступні роки склад учасників УГГ поповнювався.

Члени-засновники УГГ

? Ідентифікуйте членів УГГ. Проаналізуйте соціальний і професійний склад групи.

Члени УГГ в умовах переслідувань і стеження виступили з новою концепцією майбутньої України, підготували й оприлюднили документи – декларації, меморандуми, заяви, листи. Майже всі документи було передано на Захід і опубліковано у видавництві «Смолоскип». До кінця 1980 р. УГГ оприлюднила 30 меморандумів, декларацій, маніфестів, звернень та інформаційних бюлетенів (видавалися з 1978 р.).

З грудня 1976 р. почалися обшуки та допити членів УГГ. У 1978–1980-х рр. було репресовано майже всіх членів-засновників групи, але на

Їхнє місце йшли нові й нові люди. Вступ у групу в кожному випадку був свідомим актом хоробрості й жертвності: адже новоприйнятий тримався на волі нерідко лічені тижні чи місяці. 24 члени групи із 41 було засуджено у зв'язку із членством у ній. Вони відбули в таборах, в'язницях, на примусовому лікуванні, на засланні понад 170 років.

До складу УГГ входили люди різних політичних переконань, але всі вони стояли на виразних українських національних позиціях: докладали зусиль, щоб донести світу інформацію про те, як порушуються права людини в Україні. У цьому їм допомагали вашингтонський Комітет Гельсінських гарантій для України, видавництво «Смолоскип», Світовий конгрес вільних українців, комітети оборони українських політв'язнів. Члени УГГ ніколи не оголошували саморозпуску, вели боротьбу в найскладніших умовах.

Вони [члени УГГ] починають випускати інформаційні бюлетені та меморандуми УГГ і розповсюджують, – зрозуміло, що дуже маленьким накладом – кілька десятків екземплярів. Згодом ці ж бюлетені перетворилися в «тамвидав» – самвидав, що пішов на Захід і друкувався там у значно комфортніших умовах, а потім повертався в СРСР. Коли Українську Гельсінську групу повністю зруйнували, знов-таки виник вакуум, оскільки всі, хто міг бути активними самовидавцями, уже сиділи у в'язницях.

В. Кіпіані, журналіст та історик

❓ Про які форми боротьби розповідає дослідник? Висловіть своє ставлення до діяльності дисидентів. Чи була вона, на вашу думку, результативною?

2. Самвидав

Самвидав – це невідконтрольний державі засіб поширення позацензурної літератури: заборонених художніх, філософських, суспільно-політичних творів вітчизняних і зарубіжних авторів, передруків релігійних (богослужбових) книг, українських дореволюційних та еміграційних видань; заяв, петицій, клопотань, листів учасників національно-визвольного руху в Україні в 1960–1980-ті рр.

Самвидав фактично був інструментом дисидентської комунікації. Його популярність свідчила, що громадськість потребувала альтернативних медіа.

Самвидавна література 1960-х рр. створювалася в кустарний спосіб: твори переписувалися під копірку, фотокопіювалися, розмножувалися на друкарських машинках. Готові примірники передавалися через знайомих, однодумців, поштою, шляхом анонімного розповсюдження. Ці видання давали громадськості можливість ознайомитися з відмінними від офіційної ідеології поглядами, що пропонувалися у формі оригінальних прозових, публіцистичних, поетичних творів, у яких викривалися деформації радянського суспільства.

Історію розвитку самвидаву поділяють на три етапи:

1) «літературний» – поширення літературних творів і літературно-критичних статей, які з різних причин було неможливо опублікувати в Україні (початок 1960-х рр.). Серед матеріалів – позацензурна поезія шістдесятників В. Симоненка, Л. Костенко, М. Вінграновського, В. Стуса та ін.;

2) «анонімний» – поява політичних статей, розповсюдження анонімної «викривальної» публіцистики (1963–1968). Зокрема, статті «Стан і завдання українського визвольного руху», «Українська освіта в шовіністичному зашморзі», «Уроки історії» та ін.;

3) «авторський» – оприлюднення документів програмного політичного характеру, суспільно важливих текстів з авторськими підписами (друга

половина 1960-х – 1980-ті рр.). У цей період поширювали праці В. Черновола «Лихо з розуму», «Правосуддя чи рецидиви терору?», А. Авторханова «Технологія влади», М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», памфлети В. Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії», Є. Сверстюка «З приводу процесу над Погружальським», випуски московського опозиційного журналу «Хроника текущих событий» та ін.

1965-й рік. Західна Україна в умовах підпілля, в «криївці», починає виходити самвидав – його видають уже не повстанці, а молоді люди, по суті, – діти покоління, яке воювало за Україну. І вони починають створювати журнал «Воля і Батьківщина», який протримався аж 16 номерів. Для умов підпілля це нереально величезна періодичність, тому що більшість самвидавців навіть у більш благополучні часи мали набагато менше життя: три, два, п'ять, десять номерів... Поступово дійшли до людей, які друкували це видання, як результат – вони отримали величезні терміни... Так була знищена група, яка називала себе «Український Національний Фронт».

В. Кіпіані, журналіст та історик

Головні теми, які порушували дописувачі самвидаву: національна політика в СРСР, проблема функціонування української мови та культури, прояви антирадянського опору, маловідома інформація про політв'язнів і порушення прав людини в УРСР.

Географія поширення самвидавньої літератури – Київ, Львів, Тернопіль, Харків, Черкаси. У виготовленні та тиражуванні позацензурної літератури брали участь Ю. Бадзьо, І. Світличний, А. Горська, І. Гель, Б. Горинь, М. Горинь, М. Косів, Є. Кузнецова, В. Лісовий, М. Масютко, Є. Пронюк, В. Овсієнко, С. Шабатура та ін.

Існував церковний самвидав – поширювався серед вірян незареєстрованих і заборонених владою конфесій (євангелістських християн-баптистів, п'ятидесятників, адвентистів сьомого дня, єговістів, греко-католиків).

На кінець 1976 р. в Україні було видано понад 3 тис. документів самвидавньої літератури як українських, так і російських дисидентів.

3. «Український вісник». «Смолоскип»

«Український вісник» – самвидавний періодичний літературно-публіцистичний і правозахисний журнал, створений з ініціативи В. Черновола. Перший випуск вийшов у січні 1970 р. У розповсюдженні журналу брала активну участь велика кількість дисидентів. Також видання передавалося за кордон. Матеріали з «Українського вісника» були одним із джерел інформації на «Радіо Свобода» (США). Дисидентська тема була популярною та мала попит серед слухацької аудиторії. Саме за допомогою «Радіо Свобода» тексти часопису отримали найбільшу аудиторію.

Мовою джерел

«Український вісник» – містить без узагальнень інформацію про порушення свободи слова й інших демократичних свобод, гарантованих Конституцією, про судові та позасудові репресії на Україні, про порушення національної суверенності (факти шовінізму й українофобії), про спроби дезінформувати громадськість, про становище українських політв'язнів по тюрмах і таборах, про різні акції протесту.

*Із «Завдання Українського вісника»
(Український вісник. – Вип. 1. – 1970. – С. 11).*

Журнал друкував тексти відомих людей, заборонені радянською цензурою, публіцистичні твори, у яких порушувалися суспільно-політичні проблеми українського суспільства, наводилися конкретні приклади переслідувань інакодумців з боку влади, багато з яких сьогодні вивчають на уроках української літератури.

Мовою джерел

На п'ятому числі «Український вісник» обірвався – його зупинили в середині 1971 року, бо пішли чутки про те, що ось-ось почнуться арешти, і сам Нікітченко мав розмову з Іваном Світличним і сказав: «Доки ви не були організовані, ми вас терпіли. Відтак, коли у вас з'явився журнал, ми вас терпіти не будемо». Вирішено було зупинити видання «Українського вісника», однак уже було пізно.

Зі спогадів В. Овсієнка, українського громадського діяча, члена УГ

12 січня 1972 р. заарештували всіх відомих дисидентів: у Києві – І. Світличного, Є. Сверстюка, В. Стуса, Л. Плюща, З. Антонюка, трохи пізніше – І. Дзюбу та ін.; у Львові – В. Чорновола, М. Осадчого, І. Геля, С. Шабатуру, І. Стасів-Калинець, трохи пізніше – І. Калинця та ін. Наступна хвиля арештів прокотилася у квітні–травні 1972 р. По всій Україні кілька сотень людей було затримано, вигнано з роботи, з вишів.

Видавництво «Смолоскип» імені В. Симоненка – літературне видавництво, засноване 1967 р. в м. Балтимор (США). Серед його перших видань: наукові та літературні твори учасників дисидентського руху 1960–1980-х рр. в Україні, твори репресованих українських письменників. Перша опублікована у видавництві книжка – праця О. Зінкевича «3 генерації новаторів: Світличний і Дзюба» (1968).

Осип Зінкевич (1925–2017) – хімік, журналіст, видавець. Опинившись після війни в еміграції, у 1954 р. в Парижі отримав освіту хіміка, після переїзду до США (1956) працював за професією. Разом з однодумцями заснував сторінку «Смолоскип» при тижневику «Українське слово» (Париж). У 1957–1980 рр. – член Об'єднання українських письменників в екзилі «Слово» та Спільноти журналістів в екзилі (США). З 1967 р. – засновник і голова правління видавництва «Смолоскип». 1991 р. О. Зінкевич повернувся в Україну. Видав понад 500 книжок, опікувався пам'яттю забутих та репресованих письменників і відкрив шлях у літературу сотням молодих митців.

Осип Зінкевич

Видавець – це особа або організація, що має право видавничої діяльності. Сьогодні видавнича справа об'єднує в собі розробку, підготовку та виробництво як класичних книжкових, газетно-журнальних видань, так і інтерактивних, мультимедійних, мережевих, інтернет-видань.

Завдяки видавництву «Смолоскип» громадськість мала змогу ознайомитися з працями представників «розстріляного відродження» М. Хвильового, Л. Курбаса; поезіями шістдесятників Л. Костенко, В. Голобородька, І. Калинця, Т. Мельничука; самвидавними випусками нелегального жур-

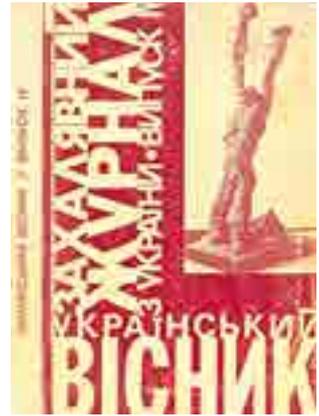
налу «Український вісник», інформаційними бюлетенями Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод та ін.

? Чому, на вашу думку, закордонне видання «Українського вісника» представлено такою назвою? Що символізує сюжет з обкладинки?

1974 р. створено відділ «Smoloskyp Publishers» для видання документів українського самвидаву іноземними мовами. 1992 р. видавництво перенесло свою діяльність в Україну.

1. Перейшовши за посиланням <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/691/file.pdf>, ознайомтеся з журналом «Український вісник. Вип. 6». 2. Знайдіть іншу інформацію про самвидавну літературу. 3. Заповніть таблицю «Український самвидав». Скористайтеся поділом на рубрики: теми / ідеї / автори. 4. Оцініть стан самвидавної комунікації в період загострення кризи радянської системи.

Обкладинка журналу «Український вісник»

4. В'ячеслав Чорновіл

Стаття про заклики В. Чорновола підтримати УГГ. «Свобода», Джерсі-Сіті – Нью-Йорк (9 березня 1980 р.)

? Ознайомтеся з документом (зміст, мова, рік). Сформулюйте висновок про громадсько-політичну діяльність В. Чорновола в період публікації статті.

тестом проти арештів української інтелігенції. У травні 1966 р. поширив документальну машинописну книжку «Правосуддя чи рецидиви терору?»; 1967 р. уклав документальну збірку «Лихо з розуму: портрети двадцяти «злочинців» – матеріали про репресованих у 1965–1966 рр. шістдесятників. У 1970 р. розпочав видавати «Український вісник».

Під час відбування покарання в мордовських таборах (1973–1978) був організатором акцій протесту, голодувань у боротьбі за стагус політичного в'язня. 1976 р. написав книжку «Хроніка таборових буднів»; у 1977–

В'ячеслав Чорновіл (1938–1999) – літературний критик, публіцист, журналіст, політичний і державний діяч. Один з лідерів українського правозахисного руху. Політв'язень (1967–1969, 1972–1978, 1980–1985).

1960 р. закінчив Київський університет з відзнакою. У 1960–1963 рр. працював на Львівській студії Українського телебачення. 1964 р. за конкурсом пройшов до аспірантури Київського педагогічного інституту, але його не допустили до навчання через політичні переконання. Із середини 1960-х рр. – активний учасник руху шістдесятників: автор, співредактор і розповсюджувач самвидаву; організатор та учасник багатьох літературно-мистецьких заходів, громадських акцій; активний учасник неформальних молодіжних об'єднань. 4 вересня 1965 р. В. Чорновіл разом з І. Дзюбою і В. Стусом виступив у кінотеатрі «Україна» на прем'єрі фільму С. Параджанова з про-

1978 рр. – брошуру про боротьбу за статус політичного в'язня в таборах «Тільки один рік». 1978 р. його прийнято до ПЕН-клубу. 22 травня 1979 р. став членом Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод. Зміг повернутися в Україну тільки у травні 1985 р. Зробив великий внесок в утвердження української незалежності.

Формуємо компетентності

Інформаційну. Навчальний проект «49 сміливців проти режиму (дослідження діяльності УГГ)». 1. Оберіть формат роботи: дослідження змісту документів УГГ / дослідження біографій членів УГГ. 2. Попрацюйте із джерелами: знайдіть у мережі Інтернет на сайті Diasporiana.org.ua інформацію про діяльність дисидентів, що публікувалася на сторінках видання «Смолоскип», або на сайті «Віртуальний музей: дисидентський рух в Україні» ознайомтеся з колекцією документів; можете також використовувати інші джерела. 3. Сформулюйте висновок про здобутки / втрати членів УГГ у сфері захисту прав людини в СРСР.

Хронологічну. Зіставте етапи розвитку самвидаву та внутрішньополітичні події в УРСР і СРСР.

Просторову. Використовуючи інформацію з тексту параграфа, зробіть узагальнення про географію поширення діяльності українських дисидентів у світі.

Аксіологічну. «Явочним порядком була відкинута цензура. Журналістика, публіцистика стали найповажнішою політичною силою, на задвірки відкинувши вкрай задогматизовану, відірвану від життя науку, затьмаривши навіть найсміливіші і найяскравіші романи та кінофільми. Публіцистика стала справді царівною у суспільній думці» (В. Здоровега, журналіст, про дисидентський самвидав у 1970-ті рр.). Поміркуйте, чому автор дає таку високу оцінку самвидаву 1970-х рр. Відповідь обґрунтуйте.

Логічну. Схарактеризуйте діяльність В. Чорновола.

Мовленнєву. Розкажіть, як склалася подальша доля засновників УГГ.

§ 19. Кримськотатарський національний рух

1. Становлення кримськотатарського національного руху

Серед опозиційних течій і рухів повоєнного періоду в СРСР помітне місце посідав кримськотатарський національний рух – самовіддана і послідовна боротьба народу за повернення на історичну батьківщину, збереження самобутньої культури, реалізацію прав і свобод, гарантованих йому міжнародними актами, декларованих союзною та українською республіканською конституціями.

У другій половині ХХ ст. розгортання кримськотатарського національного руху було відповіддю на депортацію 1944 р.

Відразу після депортації починає організовуватися рух за повернення до Криму. Перші протестні кроки представників депортованого народу проявлялися в таких формах, як масові втечі з місць поселення, порушення встановленого режиму. Проте такі дії жорстко каралися. Перші організовані акції руху почалися у другій половині 1950-х рр. як наслідок лібералізації радянського суспільства в період хрущовської відлиги. В історії розвитку кримськотатарського руху умовно розрізняють три періоди.

Р. Емінов. Між минулим і майбутнім (1994)

❓ Що зображено на репродукції картини Р. Емінова «Між минулим і майбутнім»? Які почуття хотів передати художник? У чому полягає суть назви картини?

Перший період – *становлення руху* (1956–1964). Основними формами протестної діяльності були колективні листи колишніх партійних працівників Криму, фронтовиків у ЦК партії. Дописувачі вимагали повернення кримських татар на батьківщину, їхньої реабілітації та відновлення кримської автономії в статусі 1921 р. У відповідь влада посилила роз'яснювальну роботу серед кримських татар про те, що зняття режиму спецпоселень не дає їм права на повернення до Криму чи відшкодування збитків.

Ще однією формою протесту була петиційна діяльність. Колективні звернення до органів влади підписували тисячі кримських татар. Для збору підписів організовувалися ініціативні групи, які доставляли звернення в Москву та звітували про результати своєї роботи. З 1964 р. у Москві діяло постійне кримськотатарське представництво.

Зустріч представників кримськотатарського народу з двічі Героєм Радянського Союзу Амет-Ханом Султаном 15 травня 1966 р. м. Москва

❓ З якою метою збиралися люди, зображені на фотографії? Чому їхня діяльність була важливою складовою кримськотатарського національного руху?

На початку 1960-х рр. до кримськотатарського національного руху активно долучається нове покоління. У грудні 1961 – січні 1962 р. у Ташкенті виник гурток студентської та робітничої молоді, який з перших кроків своєї діяльності ставив завдання поширення знань про історію та культуру свого народу. У той самий час у молодіжній аудиторії виникла ідея створення «Союзу кримськотатарської молоді за повернення на Батьківщину». «Союзу» так і не вдалося повною мірою розгорнути свою діяльність. У квітні 1962 р. активних учасників організації було заарештовано.

Другий період – *період найвищого піднесення руху* – припадає на другу половину 1960-х рр. Створена в попередні роки єдина система координаційних центрів у місцях депортації сприяла широкому розмаху петиційної кампанії. У 1965–1967 рр. зареєстровано понад 53 тис. листів, телеграм, петиційних звернень.

Інформація про всі протестні акції, мітинги, петиційні звернення, листи видавалася у спеціальних збірниках – «Інформаціях». За відсутності можливості читати невідцензурну пресу «Інформації» були єдиним джерелом правди. Основні напрями діяльності провідників кримськотатарського народу в цей період:

- підкреслене намагання діяти в межах закону;
- агітація за повернення до Криму та відновлення Кримської АРСР;
- збір коштів для роботи й допомоги засудженим та їхнім сім'ям;
- збір інформації про участь співвітчизників у Другій світовій війні;
- проведення маївок, мітингів, демонстрацій, приурочених до важливих подій в історії кримських татар;
- співпраця з правозахисним рухом у СРСР і правозахисниками з-за кордону;
- участь у заснуванні Ініціативної групи із захисту прав людини (1969).

За інформацією Комітету держбезпеки при РМ СРСР, у другій половині 1960-х рр. у кримськотатарському національному русі простежувалося дві течії – *поміркована*, яка мала на меті розв'язання проблем у межах радянських законів шляхом проведення петиційних кампаній, та більш *радикальна*, що обґрунтовувала необхідність залучення до вирішення кримськотатарського питання міжнародних організацій, зокрема ООН.

Одним з успіхів політичних акцій кримських татар називають Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму» (5 вересня 1967 р.).

Мовою джерел

Після звільнення в 1944 р. Криму від фашистської окупації факти активного співробітництва з німецькими загарбниками певної частини татар, які проживали в Криму, були необґрунтовано віднесені до всього татарського населення Криму. Ці огульні обвинувачення відносно всіх громадян татарської національності... має бути знято... Президія Верховної Ради СРСР постановляє: 1. Скасувати відповідні рішення державних органів у частині, що містила огульні обвинувачення відносно громадян татарської національності, які проживали в Криму. 2. Відзначити, що татари, які раніше проживали в Криму, вкоринилися на території Узбецької та інших союзних республік.

З Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму» (5 вересня 1967 р.)

❓ Яка основна мета указу? Якій меті служила теза про те, що кримські татари нібито вкоринилися на нинішній території проживання?

Влада чинила опір самовільному поверненню кримських татар на Батьківщину. Контроль за поверненням здійснювали в різний спосіб:

- відмовляли в реєстрації в Криму, що унеможливлювало проживання та працевлаштування (виселяли навіть з уже придбаного житла);
- залучали до «органборів» кримських татар, які не брали активної участі в національному русі;
- переслідували активістів.

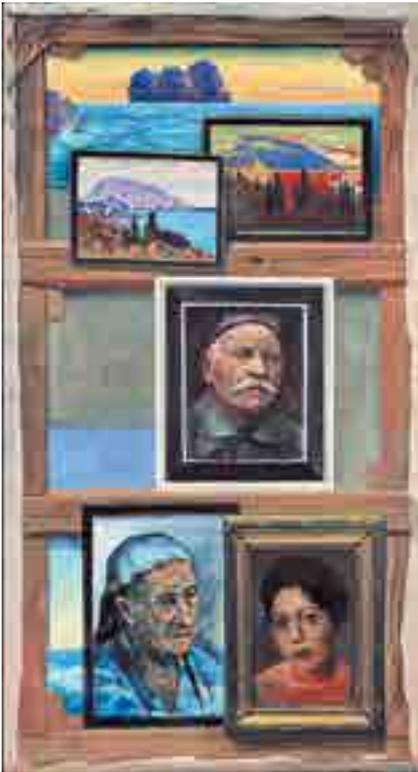
21 квітня 1968 р. кримські татари м. Чирчик Ташкентської області вирішили відсвяткувати національне свято «Дервіза». Цього дня в міському парку лунала національна музика і кримськотатарські пісні. Люди, що мирно гуляли, зазнали нападу солдатів і міліції. Близько 300 осіб заарештували, 10 – віддали під суд (цей процес пізніше назвуть «процесом десяти»).

Мовою джерел

Це була спроба влади вселити кримським татарам думку про те, що будь-який вияв ними своєї національної самобутності, вияв любові до звичаїв і традицій своєї Батьківщини – Криму – будуть суворо припинятися.

Політична оцінка подій у м. Чирчик з «Інформації» № 82

❓ Чи погоджуєтеся з трактуванням подій у м. Чирчик, висловленим на сторінках «Інформації»?

Р. Емінов. Ностальгія 3 (2001)

Третій період – *криза руху кримськотатарського народу*. З 1970 р. петиційна кампанія згортається; відбуваються масові арешти лідерів кримськотатарського руху; спостерігається фінансове виснаження (татари, що намагалися виїхати в Крим, певний час отримували підтримку своїх співвітчизників з місць попереднього проживання).

Для того щоб не допустити повернення кримських татар на півострів, упродовж 1970-х рр. влада вдавалася до різноманітних дій: від визнання недійсними угод на придбання будинків, виселення за межі Кримської області сімей кримських татар до фабрикації кримінальних справ за «порушення паспортного режиму», «дрібне хуліганство», «опір працівникам міліції», а в деяких випадках і за «особливо небезпечні державні злочини».

У червні 1978 р. на знак протесту проти переслідувань кримських татар у Криму вдався до самоспалення Муса Мамут, якому представники силових структур області погрожували повторним притягненням до суду за «порушення паспортного режиму».

Відомо, що в 1973–1994 рр. кримські татари зазнали відвертого знущання та жорстоких переслідувань з боку влади за те, що самочинно поверталися до Криму. Проте ці перешкоди не зупиняли спроб де-факто закріпитися в Криму. З 1967 до 1979 р. прописатися в області змогли 15 тисяч осіб. Ті, хто не зміг, оселялися неподалік – на Херсонщині, у Запоріжжі, на Кубані.

У різні роки активну роль у діяльності та підтримці кримськотатарського руху відігравали С. Амет-Хан, А. Решидов, С. Сейтвелієв, У. Абдураманов, Р. Джемілеєв, Р. Мустафаєв, М. Халілов, Б. Османов, М. Селімов, А. Джеппаров, А. Аблаєв, М. Джемілеєв, Ю. Османов, А. Сейтмуратова, С. Меметов, П. Григоренко, А. Сахаров, А. Марченко, А. Костерін, Л. Алексєєва, Г. Алтунян, Р. Чубаров та ін.

Проблема порушення прав і свобод кримських татар, насильно депортованих з історичної батьківщини, постійно перебувала в полі зору активних учасників українського та російського правозахисних рухів.

Петро Григоренко (1907–1987) – військовий діяч, генерал-майор, активний учасник дисидентського руху 1960–1980-х рр., правозахисник. 1961 р. звільнений з роботи за політичні переконання. Заарештований у 1964 р., за сфабрикованим діагнозом відправлений на примусове лікування. 1965 р. установив зв'язки з російськими дисидентами та українською опозицією, став послідовним захисником прав кримських татар (брав участь у низці масових протестних акцій).

1969 р. вдруге заарештований за спробу законними засобами допомогти кримським татарам відновити свої законні права («процес десяти»). Лист-протест владі на захист П. Григоренка підписали 55 громадських діячів і правозахисників. Після звільнення відновив опозиційну діяльність. 1978 р. його позбавили громадянства СРСР. Представляв Гельсінський рух за кордоном.

Петро Григоренко

2. Мустафа Джемілеєв

Активізація кримськотатарського національного руху в 1970–1980-х рр. нерозривно пов'язана з масовими міжнародними кампаніями на підтримку одного з його лідерів – Мустафи Джемілеєва.

Мустафа Джемілеєв (народився 1943 р.) – громадський і політичний діяч, лідер національного руху кримськотатарського народу. Почесний доктор права Сельджуцького університету (Туреччина). 1944 р. його із сім'єю було депортовано до Узбекистану. Від 1961 р. – учасник національного руху кримських татар за повернення на батьківщину, співзасновник Спілки кримськотатарської молоді. 1965 р. М. Джемілеєва виключили з Ташкентського інституту інженерів іригації та механізації сільського господарства. 12 травня 1966 р. його ув'язнили на 1,5 року за участь у національному русі та відмову служити в Радянській армії. Учасник правозахисного руху в СРСР.

3 вересня 1969 р. М. Джемілеєва заарештовано за критику радянської влади та осуд військової інтервенції країн Варшавського блоку в Чехословаччину. Був ще кілька разів засуджений (усього відбув 15 років

Мустафа Джемілеєв

ув'язнення). 24 грудня 1986 р. під час восьмого судового процесу під тиском міжнародної громадськості та за особистим клопотанням Президента США Р. Рейгана М. Джемільєва звільнили.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Складіть хронологію основних подій кримськотатарського національного руху.

Просторову. Використовуючи карту 1 (с. 216), сформулюйте головну ідею кримськотатарського національного руху.

Інформаційну. Наведіть приклади боротьби кримськотатарського народу за повернення на історичну батьківщину в 1960–1980-х рр.

Аксіологічну. Сформулюйте згоду із твердженням «Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про громадян татарської національності, які проживали в Криму” (5 вересня 1967 р.) скасовував звинувачення в зраді кримських татар, проте реабілітація була не повною» або заперечення цього твердження.

Логічну. Схарактеризуйте діяльність М. Джемільєва.

Мовленнєву. Використовуючи інформацію з тексту параграфа, фотографію та репродукції картин Р. Емінова «Між минулим і майбутнім» (с. 102), «Ностальгія 3» (с. 104), складіть розповідь про долю кримськотатарського народу у другій половині ХХ ст.

§ 20. Відродження історичної пам'яті українства

1. Відродження пам'яті про Голодомор

У СРСР інформацію про Голодомор 1932–1933 рр. було засекречено та заборонено. Навіть у період десталінізації партійно-державне керівництво не визнало існування терору голодом у колективізованому селі.

Історик В. В'ятрович називає 10 засобів, використовуваних владою для приховання правди про трагедію 1932–1933 рр.: 1) обмеження пересування людей, а отже, й інформації; 2) жорстка цензура – від газет до приватних листів; 3) дезінформація про ситуацію в Україні в голодні роки; 4) замовлення матеріалів у закордонних ЗМІ; 5) дискредитація тих свідків, хто розповідав про Голодомор за кордоном; 6) організація турне впливових іноземців до «процвітаючої» України; 7) кримінальне покарання громадян СРСР за згадки про голод; 8) приховування, нищення та фальсифікація первинних джерел: актів громадянського стану, даних перепису, архівних записів; 9) обмеження доступу до даних; 10) залучення на свій бік впливових західних діячів.

Усупереч цензурі, в Україні згадки про голод почали з'являтися на сторінках художніх, публіцистичних, мемуарних творів у 1960-х рр. Серед авторів, що наважилися згадувати про заборонене, І. Стаднюк, М. Стельмах, Є. Сверстюк, М. Руденко, В. Чорновіл, М. Осадчий, П. Григоренко.

Значним внеском у відновлення пам'яті про Голодомор в Україні в 1932–1933-х рр. була діяльність української діаспори. Українці – очевидці трагічних подій узагальнили відомі їм факти в документальних виданнях: «Чорні справи Кремля: Біла книга» (Детройт, Торонто, 1953, 1955); «Голод 1933 року в Україні: свідчення про винищення Москвою українського селянства» (Нью-Йорк, 1963). Уперше голод в Україні назвав геноцидом американський правник Р. Лемкін у 1953 р.

У 1960–1970-х рр. представники української діаспори використовували річниці Голодомору не лише для увічнення пам'яті, а й як інструмент поширення серед громадськості інформації про сталінські злочини:

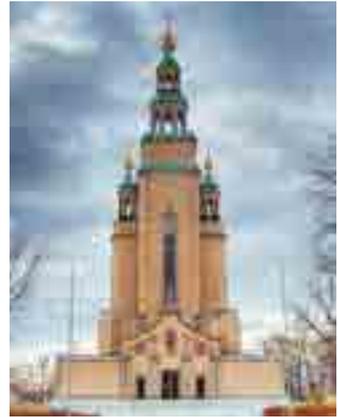
проводили жалобні церемонії в українських церквах; уроки пам'яті та вшанування жертв у школах, де навчалися діти вихідців з України; спорудили собор Святого Андрія Первозваного на Цвинтарі Святого Андрія у м. Саут-Баунд-Брук (США).

? Висловте своє ставлення до вшанування пам'яті жертв голоду в Україні 1932–1933 рр. українською діаспорою.

Діяльність української діаспори з поширення інформації про Голодомор набула найбільшого розмаху під час підготовки та відзначення 50-ї річниці трагедії:

- встановлювали меморіали поблизу місць компактного проживання українців (більшість знаків встановлено в Австралії, Канаді й США; у Європі – пам'ятку на вшанування жертв Голодомору встановила в Лондоні українська громада Великої Британії);
- здійснювали наукові дослідження і поширювали їх серед громадськості;
- сприяли створенню Комісії Конгресу США з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні.

Значна роль у подоланні стереотипів належала вченим Р. Конквесту і Дж. Мейсу.

Собор Святого Андрія Первозваного, м. Саут-Баунд-Брук, штат Нью-Джерсі, США

Роберт Конквест (1917–2015) – британський та американський учений-історик, політолог, письменник, поет, літературознавець, мистецтвознавець. Автор книги «Жнива скорботи» (1986) – ґрунтовної наукової праці про Голодомор. За результатами свого дослідження автор дійшов висновку, що населення радянської України стало жертвою страхітливого експерименту – «терору голодом».

Джеймс Ернест Мейс (1952–2004) – історик України, політолог, громадський діяч. 1984 р. – директор проекту «Усна історія українського голодомору». 1986–1990 рр. – науковий керівник Комісії з дослідження голоду 1932–1933 рр. в Україні при Конгресі й уряді США. Автор «Репорту Конгресові США Комісії з дослідження голоду в Україні» (1988) та упорядник «Збірника усних свідчень Комісії з дослідження голоду в Україні» (1990). З 1993 р. Дж. Мейс жив в Україні.

Мовою джерел

Джеймс Мейс свідчить, що після публікації у 1983 р. його дисертації про голод 1932–1933 рр. в Україні проросійські «радянологи» звинуватили його в тому, що він захищає фашистів і колабораціоністів, що голод був викликаний об'єктивними причинами, а репресії – масовою істерією, а не спрямованою політикою.

? Чому, на вашу думку, проросійські «радянологи» дали негативну оцінку науковій праці Дж. Мейса про голод 1932–1933 рр. в Україні?

По всіх штатах, де проживала велика кількість українців, АГРУ (організація «Американці в обороні людських прав в Україні») організувала акцію «Коріння трави»: до конгресменів, голів комісій і підкомісій Конгресу, голови Палати представників О'Нілла і президента США Р. Рейгана почали надходити десятки тисяч індивідуальних і колективних петицій.

В. Зарецький. Голодомор
(1989)

Комісія Конгресу США, спираючись на дані свідків Голодомору, назвала голод 1932–1933 рр. в Україні геноцидом. Це визначення підтвердила й Міжнародна комісія з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні, яку ініціював Світовий конгрес вільних українців. «Комісія вважає виправданою свою думку про те, що геноцид проти українського народу мав місце і суперечив діючим у той час нормам міжнародного права» (листопад 1989 р.).

Потужний сплеск закордонних ініціатив урешті-решт і в українському суспільстві спричинив відновлення історичної пам'яті про трагічні події 1932–1933 рр.: 1986 р. на з'їзді письменників І. Драч уперше публічно вжив визначення «Голодомор»; 1987 р. Перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький, ознайомившись із розвідкою про голод історика С. Кульчицького, поняття «продовольчі труднощі» замінив

фразою «навіть голод у деяких районах» України; 1987 р. українські журналісти подружжя Маняк почали збирати свідчення про події 1932–1933 рр.

❓ Поміркуйте, що спонукало художника В. Зарецького написати картину «Голодомор» саме в кінці 1980-х рр., а не в попередні десятиліття.

Володимир Маняк (1934–1992), **Лідія Коваленко-Маняк** (1936–1993) – відомі українські громадсько-політичні діячі, публіцисти, журналісти. Першопроходці у вивченні забороненої в часи тоталітаризму теми Голодомору 1932–1933 рр. в УСРР. Починаючи з 1987 р. розшукували архівні документи, записували свідчення очевидців. За чотири роки зібрали тисячі свідчень. 1992 р. – ініціювали створення Асоціації дослідників Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в Україні (нині – Асоціація дослідників голодоморів в Україні). У перший рік діяльності Асоціація мала 37 осередків в областях і об'єднувала понад 700 осіб.

Знайдіть у мережі Інтернет на сайті Українського інституту національної пам'яті матеріал «Люди правди». «Люди правди» – інформація про тих, хто не боявся говорити та писати про Голодомор навіть у часи, коли це могло коштувати життя. Що нового ви дізналися? Розкажіть про свої враження.

Голодомор – не історична минувшина, а глибока демографічна і духовна рана, яка нестерпним боєм пронизує пам'ять його очевидців і жертв. Українців позбавляли Батьківщини, мови, винищували родовід, обкрадали духовно, морили голодом і примушували мовчати.

В. Марочко, історик

❓ Прокоментуйте думку історика. Обґрунтуйте свою позицію.

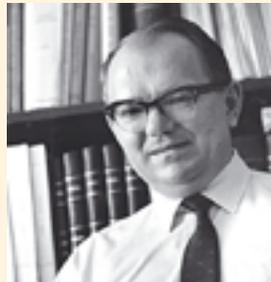
2. Дослідження історії України в діаспорі

У 1960–1980-х рр. завдяки зусиллям української діаспори дослідження в галузі історії України почали здійснюватися в кількох університетах Північної Америки: з 1968 р. – на кафедрі історії України в Гарвардському університеті (м. Кембридж, США); з 1973 р. – в Українському науковому інституті Гарвардського університету; з 1976 р. – у Канадському інституті українських студій при Альбертському університеті (м. Едмонтон, Канада).

Дослідження з української тематики в цих університетах здійснювалися під керівництвом О. Прицака (США), І. Лисяка-Рудницького. У повоєнні десятиріччя в північноамериканських університетах сформувалося покоління спеціалістів з історії України: М. Богачевська-Хомяк, Л. Винар, І.-С. Коропецький, Б. Кравченко, Дж. Мейс, Р. Сербин, Ф. Сисин, О. Субтельний, Р. Шпорлюк, І.-П. Химка та ін.

Омелян Прицак (1919–2006) – фахівець у галузі сходознавства, мовознавець, редактор, іноземний член НАН України (1990). Керував кафедрами у Вашингтонському (до 1964 р.) і Гарвардському (1964–1989) університетах (США). Запропонував і реалізував концепцію створення трьох українознавчих кафедр – історії, літератури і мовознавства, створив Український науковий інститут при Гарвардському університеті і був його директором (до 1989 р.). Після переїзду в Україну в 1991–1999 рр. – директор Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України. Автор понад 800 наукових праць, серед яких багатотомні «Походження Русі» і «Походження хозар».

Омелян Прицак

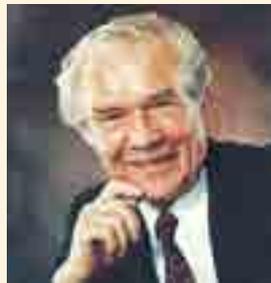
Роман Шпорлюк (народився 1933 р.) – історик, публіцист, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка, Української вільної академії наук, іноземний член НАН України (2009). У 1965–1991 рр. – професор Університету штату Мічиган (Енн-Арбор, США), з 1986 р. – директор Центру російських і східноєвропейських студій цього університету. Наукові інтереси – проблеми національних відносин в СРСР і країнах СНД. Історію України висвітлює у тісному взаємозв'язку з історіями сусідніх центрально- і східноєвропейських націй як складову спільних чи подібних для регіону процесів і тенденцій. Особливу увагу дослідник приділяє історії взаємин і взаємних впливів України, Росії та Польщі.

Роман Шпорлюк

Петро Яцик (1921–2001) – українсько-канадський меценат, культурний і громадський діяч. Один з фундаторів Інституту українських студій Гарвардського університету (США), засновник Центру досліджень історії України ім. П. Яцика при Альбертському університеті (Канада), Освітньої фундації ім. П. Яцика, Українського лекторію у Школі славістики та східноєвропейських студій при Лондонському університеті, документаційного центру в бібліотеці ім. Дж. П. Робертса при Торонтському університеті.

Петро Яцик

Завдяки 750 тис. доларів, які вніс П. Яцик, відкрито спеціальний український відділ в Інституті ім. Гаррімана при Колумбійському університеті. За його фінансової підтримки реалізовано низку важливих академічних проєктів: перекладено англійською мовою та видано «Історію України-Руси» М. Грушевського; започатковано «Енциклопедію українознавства». Від 1991 р. регулярно відвідував Україну, надавав матеріальну підтримку багатьом науковим, освітнім і культурно-громадським проєктам.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Складіть хронологію основних подій, які відбувалися за участі української діаспори задля відродження України.

Просторову. З якими містами та країнами пов'язана найактивніша діяльність української діаспори? Наведіть приклади.

Логічну. 1. 5 липня 1983 р. Посольство СРСР висловило офіційний протест у зв'язку з планами спорудити пам'ятник жертвам Голодомору в Едмонтоні (Канада). «Ця акція... – підкреслювалося в ноті, – має на меті зіпсувати історичну правду про колективізацію сільського господарства в СРСР, розпалити ворожнечу щодо радянського народу». 2. 10 жовтня 1983 р. у виступі на сесії Генасамблеї ООН у Нью-Йорку історик І. Хміль заявив, що інформація про голод 1932–1933 рр. є вигадкою українських буржуазних націоналістів, які служили Гітлеру, а потім утекли до США. Прокоментуйте наведені приклади. Під час відповіді врахуйте, які події в цей час відбувалися в діаспорі.

Інформаційну. Схарактеризуйте внесок у відродження України таких осіб: Р. Конквеста, Дж. Мейса, О. Прицака, П. Яцика, Р. Шпорлюка.

Аксіологічну. Сформулюйте відповідь на запитання: «Якщо б можна було зобразити історичну пам'ять українства у вигляді якогось кольорового тла, то, напевно, на позначці 1933 ми б побачили чорне урвище. Про це всі знали, і всі мовчали... Я не кажу про офіційну пропаганду – там все зрозуміло. Але от у Великій Україні, у сім'ях про війну згадували багато і часто, про голод нечасто, притлумлено, з якимось глибоко і глибоко прихованим острахом. Чому, як Ви вважаєте?» (В. Єленський, журналіст). Візьміть участь у дискусії.

Мовленнєву. Яких заходів вживали представники української діаспори для збереження пам'яті про Голодомор в Україні в 1932–1933 рр. та інформування про трагедію світової громадськості?

§ 21. Розвиток культури

1. Освіта і наука

Процеси, що відбувалися в економіці, впливали на розвиток освітньої галузі. Оскільки країна потребувала кваліфікованої робочої сили, було приділено значну увагу підготовці трудового ресурсу. Крім того, освіта була важливою ланкою ідеологічної системи.

У другій половині 1960-х – 1970-х рр. продовжилося реформування системи освіти: з 1966 р. введено обов'язкову 10-річну освіту, з 1969 р. посилено централізацію управління освітою (Міністерство освіти СРСР перебрало на себе низку повноважень республіканського міністерства), з 1968 р. політизовано навчально-виховний процес шляхом відновлення військової підготовки у вишах, з 1972 р. – обов'язкову початкову військову підготовку введено в середніх школах УРСР.

Кількісними показниками характеризувалися зміни у сфері вищої освіти: з'явилися нові виші – Донецький (1964), Сімферопольський (1972), Запорізький (1985) університети, згодом Прикарпатський і Волинський університети; створено мережу загальнотехнічних і загальнонаукових факультетів при великих промислових підприємствах.

Кількість спеціалістів з вищою освітою в Україні з 1964 по 1985 р. зросла з 2,3 млн до 7,3 млн.

Провідним науковим центром була Академія наук УРСР. Її наукові установи розподілялися за секціями: фізико-технічні та математичні науки, хіміко-технологічні та біохімічні науки, суспільні науки. АН УРСР очолював видатний учений Б. Патон.

Зміст і характер наукових досліджень у республіці можна окреслити такими рисами:

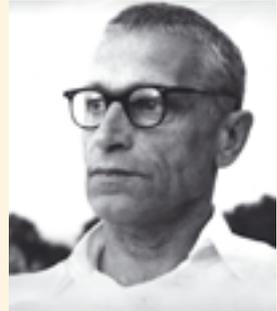
- осередками потужних наукових досліджень були Інститут електрозварювання АН УРСР, Інститут кібернетики АН УРСР, Інститут надтвердих матеріалів АН УРСР;
- пріоритетом для розвитку і відповідно капіталовкладень були ВПК та сфера глобальних наукових досліджень (космізація);
- держава виявляла істотну зацікавленість до проектів, що здійснювалися в галузі хімії, хімічної технології, біохімії, фізіології та теоретичної медицини, загальної біології;
- суспільні науки були повністю підпорядковані ідеологічному диктату: застосування класового підходу, тотальна критика «шкідливих, ворожих соціалізму буржуазно-націоналістичних поглядів і концепцій».

Реалізація наукових досліджень сприяла зміцненню науки з виробництвом, проте багато наукових розробок не було впроваджено у виробництво.

Збільшувалася кількість дослідників, зростав їхній науковий потенціал, але водночас відбувалася й втрата фахівців через ідеологічні чистки та політичні переслідування.

Микола Амосов (1913–2002) – хірург, один з основоположників легеневої і серцевої хірургії в Україні та СРСР, біокібернетик і письменник, академік АН УРСР. З 1983 р. – засновник і керівник Інституту серцево-судинної хірургії. Розробив нові методи хірургічного лікування захворювань легенів, серця, питання штучного кровообігу, фізіології серця, регулювання функцій внутрішніх органів, медичної та біологічної кібернетики. Сконструював кілька унікальних медичних приладів. Уперше у світі запровадив протитромбічні протези серцевих клапанів, розробив апарати штучного кровообігу, уперше в СРСР виконав протезування мітрального клапана. Автор понад 600 наукових праць.

Микола Амосов

Олег Антонов (1906–1984) – авіаконструктор, академік АН УРСР. У 1960–1970-х рр. під його керівництвом розроблено й запущено у виробництво перший у світі широкофюзеляжний транспортний літак для далеких повітряних перевезень важких великогабаритних вантажів і техніки АН-22 («Антей»). Остання розробка вченого – найбільший у світі 4-моторний транспортний літак АН-124 «Руслан». Поєднавав науково-конструкторську діяльність з громадсько-політичною.

Олег Антонов

2. Опозиційні течії в культурі

У 1960–1980-ті рр. держава продовжувала контролювати всі сфери суспільного, національного й культурного життя в Україні. Зміст діяльності творчої інтелігенції значною мірою визначався численними партійними постановами: «Про літературно-художню критику» (1972), «Про заходи по дальшому розвитку кінематографії» (1972), «Про народні художні промисли» (1974), «Про роботу з творчою молоддю» (1976) та ін.

Під особливим наглядом влади перебувала національно-культурна сфера; переслідувалася будь-яка вільна думка, що не відповідала офіційній ідеології. Літературно-художня творчість і далі не виходила за межі соціалістичного реалізму. Багато талановитих українців виїздили до метрополії та сприяли там розвиткові російської науки, освіти й культури.

Усе українське розглядалося як провінційне і в територіальному, і в духовному вимірах, як фольклорна екзотика, варта лише побіжної уваги. Розмови про українську культуру велися в контексті культури «молодшої сестри». Партійно-державний вплив було спрямовано на те, щоб українська культура не розвивалася як повноцінна й самодостатня система, а культивувалася для «домашнього вжитку», тобто як етнографічне доповнення до «серйозної та розвиненої російськомовної культури».

У цих умовах на особливе визнання заслуговує творчість багатьох митців, які, продовжуючи працювати у форматі одержавленої культури, зуміли відтворити у своїх працях ідеї демократизму, гуманізму. Українська література поповнилася творами О. Гончара («Собор», «Циклон»), М. Стельмаха («Правда і кривда», «Чотири броди»), П. Загребельного («Диво», «Розгін»), В. Дрозда («Катастрофа»), І. Білика («Меч Арея») та ін.

Крім того, у діяльності української творчої інтелігенції проявлялися ознаки опору офіційному курсові у сфері культури. Митці намагалися зберегти національний зміст культури та право на свободу творчості. Опозиційність українських письменників і митців виявилася у двох напрямках: 1) була тісно пов'язана з політичним дисидентством: Г. Снегірьов написав повість «Набої для розстрілу (Ненько моя, ненько...», опублікована за кордоном, Є. Сверстюк – есе «Собор у риштованні»; 2) проявилася як мистецький нонконформізм: Л. Костенко – збірка «Над берегами вічної ріки», віршований роман «Маруся Чурай», збірка «Неповторність».

Специфіка українського нонконформістського мистецтва 1960–1980-х, як явища мистецького супротиву, полягає: у відродженні національної культури, зверненні до першооснов української ментальності, фольклорних традицій; у співставленні себе зі світовим мистецьким процесом; у зосередженості на професійних завданнях, де форма й зміст спрямовані на естетизацію мистецтва; у довірливому, інтимному зверненні до людини; у сакральності; у неприйнятті офіційної ідеології; у ідеалізмі, романтичності й емоційності; у пошуку правди й чесно́ї позиції.

Н. Горова, дослідниця мистецтва

? У чому проявлявся опір творчої інтелігенції радянській системі? Які ознаки нонконформізму в українській культурі 1960–1980-х рр. наводить дослідниця?

3. Здобутки українського мистецтва

1960–1980-ті рр. були періодом створення численних мистецьких творів різних жанрів. Новаторство було присутнє в кінематографії та музиці, образотворчому й театральному мистецтві. На різні роки припадав пік творчих досягнень таких митців, як М. Приймаченко, А. Горська, Т. Яблонська, Л. Семикіна, О. Заливаха, Г. Севрук, І. Кулик, А. Рибачук, В. Мельниченко та ін.

Марія Приймаченко (1909–1997) – українська художниця, представниця «наївного мистецтва», лауреат Золотої медалі Міжнародної виставки в Парижі (1937), лауреат Національної премії України ім. Тараса Шевченка (1966). 2009-й рік за рішенням ЮНЕСКО було визнано роком Марії Приймаченко. Художниця об'єднала у своїй творчості малюнок і живопис. Її сюжетні твори мають спільність з народними картинками; «Звірина серія» – витвір уяви. У картинах М. Приймаченко віддзеркалювалися події, сучасницею яких вона була, – дві війни, Голодомор, аварія на Чорнобильській АЕС.

*М. Приймаченко.
Гороховий звір (1971)*

Знайдіть у мережі Інтернет інформацію з теми «Український живопис: Марія Приймаченко» та ознайомтеся з творчістю художниці. Яке враження на вас справили її картини?

З'явилося чимало творів монументальної скульптури талановитих митців, серед яких – І. Гончар, В. Бородай.

? Пригадайте, які скульптури є у вашому населеному пункті. Яким подіям вони приурочені?

Скарбницю українського кіно поповнили талановиті кінострічки: «Камінний хрест» (режисер – Л. Осика), «Вечір на Івана Купала», «Білий птах з чорною ознакою» (режисер – Ю. Іллєнко) та ін.

Знайдіть у мережі Інтернет і перегляньте відео сюжет «Кінокультура: українське поетичне кіно». Що нового дізналися з історії українського кіномистецтва?

*Пам'ятник засновникам
Києва (1982), м. Київ.
Скульптор В. Бородай*

Розвиток українського театрального мистецтва в 1970–1980-х рр. тісно пов'язаний з іменами таких режисерів, як С. Сміян, А. Скибенко, О. Король, В. Афанасьєв, І. Равицький та ін. Високохудожні образи створювали на сцені видатні майстри – Н. Ужвій, В. Дальський, В. Добровольський, О. Кусенко, А. Роговцева; дарували слухачам і глядачам свій талант Д. Гнатюк, А. Солов'яненко, А. Мокренко, М. Кондратюк, Є. Мірошниченко; творили славу Україні майстри сцени та кіно І. Миколайчук, Б. Брондуков, В. Симчич та ін.

Іван Миколайчук (1941–1987) – актор, сценарист, режисер. Закінчив Київський інститут театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (1965). За своє життя зіграв 34 ролі, більшість з яких відображали любов до України та незламну волю українського народу. Колеги по знімальному майданчику називали його «народним» актором. Загальне визнання принесли ролі Тараса Шевченка у фільмі «Сон» та Івана Палійчука у фільмі «Тіні забутих предків».

Іван Миколайчук

Які фільми за участі І. Миколайчука вам відомі? Знайдіть у мережі Інтернет і перегляньте фільм «Обличчя української історії. Іван Миколайчук». Що нового ви дізналися?

Оригінальну пісенну та хорову музику створили українські композитори. Особливо плідно працювали Б. Лятошинський, П. Майборода, О. Білаш, К. Данькевич, К. Домінчен, С. Сабадаш. Людиною великого таланту й музичного чуття був Володимир Івасюк – молодий композитор, уродженець Буковини. Він мав хист і до музики, і до поезії: укладав віршовані тексти для своїх музичних творів. Його пісні «Я піду в далекі гори» (1968), «Червона рута» (1969), «Водограй» (1969) заспівали по всій Україні й далеко за її межами.

Знайдіть у мережі Інтернет і прослухайте пісню В. Івасюка «Я піду в далекі гори» у виконанні автора. Яке враження вона на вас справила?

Нових барв набула в 1970–1980-ті рр. музика Л. Дичко, І. Шамо, М. Скорика, Є. Станковича. Велику популярність мали виконавці масової естрадної пісні С. Ротару, В. Зінкевич, Н. Яремчук. Широковідомими в Україні та за її межами були вокально-хореографічні колективи: Державний український народний хор імені Г. Верьовки, академічна капела «Думка», Державний заслужений академічний ансамбль танцю УРСР імені П. Вірського.

4. Досягнення українських спортсменів

У Радянському Союзі традиційно надавали великого значення спорту. З 1969 р. почали функціонувати Всесоюзні федерації з усіх видів спорту, тобто республіканські команди були позбавлені самостійного членства в міжнародних спортивних організаціях. Тому українські спортсмени в період розквіту олімпійського руху в країні презентували на світовій арені лише СРСР.

Широко розвивався дитячий спорт, створювалися на напівпрофесійній основі дитячі та юнацькі спортивні школи. Усі заняття спортом на всіх рівнях були безоплатними, а стадіони, інвентар і форма безкоштовно надавалися державою.

Скарбниця українських спортивних досягнень у цей період збагатилася здобутками легкоатлетів: багаторазового світового рекордсмена в стрибках із жердиною С. Бубки та володаря світових рекордів із спортивної ходьби В. Голубничого; рекордсмена світу з метання молота Ю. Седих; багаторазового чемпіона Європи спринтера В. Борзова, а також досягненнями ватерполіста О. Баркалова; яхтсмена В. Манкіна; гандболістки З. Турчиної, багаторазового чемпіона світу і Європи борця вільного стилю С. Белоглазова. Усі вони неодноразово ставали призерами Олімпійських ігор.

13 разів чемпіоном СРСР ставала футбольна команда «Динамо» (Київ), гравці двічі завойовували Кубок володарів кубків європейських країн (у 1975 і 1986 рр.), у 1975 р. – Суперкубок Європи.

Знайдіть у мережі Інтернет офіційний сайт ФК «Динамо» Київ, перейдіть до рубрики Клуб / Історія / Віхи історії та ознайомтеся з історією ФК «Динамо» у фотографіях. Що нового ви дізналися?

5. Молодіжний неформальний рух в Україні

Молоді люди, не маючи достатніх можливостей для реалізації своїх потреб, інтересів у сфері спілкування, відпочинку через традиційні організації, шукали шляхи самореалізації, створюючи різні групи та об'єднання. Одним із способів самовираження в радянському суспільстві була участь у молодіжних неформальних організаціях. Ці нечисленні об'єднання стали своєрідним рухом протесту проти чинної системи. Залежно від ідейного спрямування та стилю поведінки в неформальних молодіжних об'єднаннях можна виокремити кілька груп.

Соціально-позитивні групи мали позитивну спрямованість та сприяли формуванню соціальної активності людей. У 1960-х рр. виник рух «комунарів». Його представниками були учні старших класів, молоді робітники. Обстоювали ідеї соціальної справедливості, закликали боротися з тими, хто заважав будівництву комуністичного ладу.

Асоціальні групи перебували осторонь від соціальних проблем, мали розважальну спрямованість. Захоплення молоді рок-музикою, яке на Заході почалося в 1960–1970-х рр., в Україні набуло значного поширення в 1970–1980-х рр.

Молодіжна субкультура *хіпі* заявила про себе на зламі 1960–1970-х рр., в Україні – з 1972 р. До цієї групи належали прихильники музичного стилю панк-рок. Хіпі дали поштовх молодіжному протестові та привнесли в сучасне суспільство ідеали толерантності й розкृतості.

Рух *панків* виник у 1964 р. у США, у 1970-х рр. набув популярності у Великій Британії, з другої половини 1970-х рр. з'явився в СРСР. Панк-рок був невід'ємною частиною цієї субкультури. У 1980-х рр. виникли рок-клуби, метал-клуби. Вони об'єднували молодих людей, які називали себе *металістами, бітломанами, панками* і збиралися, щоб послухати музику, подискутувати.

На початку 1980-х рр. у СРСР з'явилися *рокери* – прихильники швидкої їзди на мотоциклах. У кінці 1970-х – на початку 1980-х рр. набув розвитку рух *спортивних фанатів*.

Існували *антисоціальні групи*, які протиставляли себе нормам моралі – наркомани, алкоголіки, екстремістські елементи. У радянський час до останньої групи зараховували також об'єднання, які мали антикомуністичне спрямування та обстоювали право народів СРСР на самовизначення.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Порівняйте основні тенденції в культурному житті України періоду застою та періоду відлиги.

Інформаційну. Підготуйте розповідь за планом: 1) зміни в освіті; 2) досягнення в науці; 3) здобутки в літературі та мистецтві; 4) досягнення у спорті. Один з пунктів плану (на вибір) доповніть інформацією з додаткових джерел.

Логічну. 1. Схарактеризуйте наукову / творчу / громадську діяльність одного з представників творчої інтелігенції, згаданих у параграфі. 2. Оцініть внесок у світову культуру обраних митців. 3. Доповніть розповідь візуальним рядом.

Аксіологічну. 1. «Нонконформізм був явищем соціально-статусним, йому не відповідав певний стиль. Він складався перш за все з моральної позиції, тоді як естетичні вподобання авторів могли змінюватись, в залежності від часу та середовища, в достатньо широкому діапазоні модерністських течій» (Г. Више-славський, *мистецтвознавець*). Як ви розумієте подану характеристику нонконформізму? Наведіть приклади для підтвердження своєї думки.

2. «Навчання у вищій школі Радянського Союзу складалось із засвоєння великого обсягу теоретичних знань, залучення до наукової та громадсько-політичної діяльності. Тому перед комсомолом та керівництвом вишів постало завдання максимально заповнити вільний час студентів організованими формами відпочинку, що давало б можливість впливати на формування світогляду майбутніх фахівців. Однією з таких форм дозвілля були заняття фізкультурою та спортом» (А. Бадер, *історик*). Чи згодні ви з думкою автора про причини заохочення державою студентів до занять спортом? Запропонуйте своє судження.

Мовленнєву. Сформулюйте висновок про витоки появи неформальних молодіжних об'єднань в Україні та зазначте напрями їхньої діяльності.

§ 22. Практичне заняття 3. Повсякденне життя в місті та на селі

1. Які ознаки відрізняли місто від села?

Прочитайте текст.

Традиція представлення історії міст і сіл у нерозчленованій єдності міцно укорінена у вітчизняному історієписанні. Чимало прислужилося такому укоріненню вершинне досягнення українських краєзнавців – 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР». Хоч історія сіл була представлена в ній здебільшого лише фрагментарно, у суспільній свідомості арена розселення і поселень незмінно асоціювалася із місько-сільським континуумом. Але ж очевидно, що місто й село – відмінні поселенські структури, а їхній історичний досвід ... у порівняльному контексті майже неспівставний. Місто й село – це різні системи самоорганізації людських співтовариств, а конфігурації міського й сільського життя на всіх історичних етапах мали більше розбіжностей, ніж спільних рис. Міській субкультурі притаманний потяг до інновацій, сільській – авторитет традиції. А отже, постає необхідність пошуку часто невидимих, розмитих меж між містом і селом, з одного боку, і міською й сільською історією – з другого. При всій самоочевидності відмінностей між містом і селом провести чітку грань між цими двома поняттями часто буває непросто.

Я. Верменич, історикиня

1. Об'єднайтеся у групи та опрацюйте текст за методом «Надайте мені заключне слово». Оберіть з тексту найважливіший, на вашу думку, фрагмент і запишіть його на аркуші паперу. На зворотному боці запишіть коментарі: *Які думки викликає цей уривок? Чому це важливо? Що в ньому сумнівного?* 2. Вислухавши позиції всіх учасників, визначте основну думку автора в наведеному дослідженні. Аргументуйте.

2. Які відмінності в повсякденному побуті були притаманні жителям міст і сіл у 1960-х – першій половині 1980-х рр.?

1. Розгляньте фотографії (с. 116–117). Яку інформацію можна отримати з них? Як співвідноситься інформація з фотографій із змістом тексту Я. Верменич?

1

2

3

4

5

6

1 – Т. Яблонська «Life (Ancestor)» (1966). 2 – Інтер'єр сільського житлового приміщення с. Гологурів Київської обл. (1980-ті рр.). 3 – м. Українськ Донецької обл. (1965). 4 – с. Гологурів Київської обл. (1970-ті рр.). 5 – Перший дзвоник, м. Київ (1968). 6 – Останній дзвоник, с. Ковалівка Київської обл. (1970)

? За допомогою фотографій визначте спільне й відмінне в повсякденному житті містян і селян. Які деталі на зображеннях спонукали вас до висновків?

2. Використовуючи метод «Мозковий штурм», наведіть приклади спільних і відмінних рис у повсякденні мешканців міст і сіл. Скористайтеся інформацією, що міститься на сторінках попередніх параграфів; зверніться до старших родичів, переглянутих художніх фільмів, прочитаних творів. Зібрані ідеї згрупуйте, проаналізуйте, обговоріть у загальному колі.

3. Прочитайте уривки з дослідження «Повсякденне життя» у книжці «Економічна історія України».

Починаючи з 1970-х рр. одяг та їжа – ці базові потреби людини – перестали бути головною турботою радянських громадян... Свідомість радянської людини перелаштовувалася від бажання просто «жити» до потреби «жити добре». Чи не вперше соціум почали турбувати проблеми комфортного облаштування житла, модного одягу, харчових делікатесів, побутової техніки... Якщо ж порівнювати сім'ї за рівнем доходу та забезпеченістю їх побутовою технікою, то певним предметом розкоші залишалися холодильники та пілососи, причому кардинально відрізнялася їх кількість у робітників та службовців і колгоспників. На 100 сімей робітників і службовців з середньодушовим сукупним доходом менше 50 руб. холодильників було 37, пілососів – 8 (у колгоспників 3 та жодного відповідно), на 100 сімей робітників і службовців з доходом більше 100 руб. було 60 холодильників і 27 пілососів (у колгоспників 11 і 2)...

...З середини 1970-х рр. почали відчуватися перші перебої з постачанням м'яса та м'ясних виробів. Якісне і недороге м'ясо та ще й без черги – ідеал майже недосяжний у брежнєвську епоху. У закладах громадського харчування запроваджено «рибні дні», а державна торгівля м'ясом та ковбасними виробами у деяких містах здійснювалася лише вранці та ввечері. Створювалися спеціальні комісійні магазини для продажу м'яса, постійно вівся моніторинг цін на колгоспних ринках, про що надходили звіти в ЦК КПУ (при тому, попри підвищений попит, ціни протягом другої половини 1970-х – початку 1980-х рр. суттєво не різнилися). Населення, що мало присадибні ділянки, вирощувало худобу та птицю самостійно, при цьому для годівлі часто скуповуючи в магазинах дешеві хлібопродукти.

Н. Лаас, історикиня

? Об'єднайтеся у групи та підготуйте відповіді на запитання: 1. Які проблеми досліджує авторка: політичні, культурні, економічні, повсякденні? 2. Конкретизуйте, які явища періоду застою описано в тексті. 3. Порівняйте, чи відрізнялися повсякденні проблеми містян і селян.

4. Розгляньте карикатури з журналу «Перець» (1973, 1981).

– Дивіться, молоді спеціалісти із села тікають!
– Не панікуй, не панікуй! По наших дорогах вони далеко не втечуть.

– Треба, товариші, знайти нарешті справжні причини такої великої плинності кадрів на нашому заводі.

? Проаналізуйте зміст карикатур. До яких проблем привертає увагу автор? Чи є ці проблеми актуальними для міського / сільського повсякдення, чи вони універсальні? Чи можливо за допомогою цих візуальних зображень дійти висновків про відмінності становища різних соціальних груп радянського суспільства? Наведіть приклади.

3. Як змінювалося життя населення в період застою?

Прочитайте вибірку деяких фактів з дослідження добробуту українських громадян 1960–1980-х рр.

Зростав національний дохід, зростали й доходи населення. Якщо національний дохід зріс у 2,5 раза за період з 1965 по 1985 рік, то матеріальний добробут зріс у 1,85 раза. Так, якщо середня зарплата 1965 р. складала 93,9 крб., то у 1985 р. – 174 крб... населення заощадує гроші на придбання предметів тривалого користування, виконання побутових обрядів (наприклад, весілля), туристичні поїздки... У цей період були побудовані нові міста: Придніпровськ, Нововолинськ, Українка, Світловодськ, Червоноград, Вільногорськ, нові мікрорайони в столиці України та обласних центрах. За період з 1965 по 1985 р. було побудовано 376 854 тис. м² житла, нові помешкання отримали 33 млн чоловік... Швидкими темпами відбувалася газифікація міст та селищ України. У 1971 р. останнім з обласних центрів був газифікований Кіровоград... покращувалося транспортне сполучення та забезпечення населення зв'язком. Протягом 1964–1985 рр. тролейбусний рух було відкрито у 23 містах республіки, зокрема у 10 обласних центрах (Івано-Франківськ, Луцьк, Рівне, Тернопіль, Суми, Миколаїв, Черкаси, Чернігів тощо). У 1975 р. почала діяти перша лінія харківського метрополітену; у 1965–1985 рр. збудовано 21 станцію київського метро... У радянській державі медичне обслуговування було безкоштовним... мережа лікарських закладів в Україні була досить широкою. Кількість лікарів на тисячу жителів в країні була однією з найвищих у світі – на 10 тисяч населення припадало 41,4 лікаря (1985 р.)... радянські люди несли лікарям хабарі, оскільки знали, що без цього лікування може і не дати позитивних результатів... невпинно зростала мережа санаторіїв, будинків відпочинку, туристичних баз, пансіонатів...

І. Савицька, історикиня

? 1. Згрупуйте факти. Критерієм відбору оберіть наявність позитивних (або негативних) змін у соціально-економічному становищі громадян. Проаналізуйте, чи в рівних умовах доступу до добробуту перебували жителі міст і сіл.

Підсумки уроку. 1. Об'єднайтеся в кілька груп і складіть сінквейн (сенкан), вкладаючи в його зміст ваше розуміння періоду застою. 2. Обміняйтеся висновками та сформулюйте на їхній підставі узагальнену характеристику історичного періоду, що вивчається.

Розділ 4

Відновлення незалежності України

§ 23. Початок перебудови в СРСР

1. Передумови перебудови в СРСР

Перебудова – це політичні та економічні реформи, спрямовані на оновлення життя в СРСР, які здійснювалися після приходу до влади Михайла Горбачова (Генеральний секретар ЦК КПРС з 1985 по 1991 р.). Перебудова у своєму розвитку пройшла чотири етапи: березень 1985 р. – січень 1987 р. – під гаслом «більше соціалізму»; 1987–1988 рр. – основний лейтмотив – «більше демократії»; 1989–1990 рр. – розмежування та розкол у таборі провідників перебудови; 1991 р. – перемога радикал-реформізму, розпад СРСР.

У середині 1980-х рр. у СРСР керівництво держави вже не мало ефективних важелів для стримування кризових тенденцій в економічній сфері. Через вичерпання екстенсивних ресурсів за відсутності внутрішніх резервів для модернізації відбувалося призупинення економічного розвитку, падіння основних економічних показників, втрата економічних позицій СРСР на міжнародній арені, загострення соціально-економічних проблем. Поглиблення економічної кризи супроводжувалося наростанням кризових явищ у політичній та ідеологічній сферах.

Згідно з новим курсом, який проголосив М. Горбачов на квітневому пленумі ЦК КПРС (1985), передбачалося здійснити комплекс реформ для прискорення соціально-економічного розвитку країни, виведення економіки на новий технологічний рівень і досягнення нового якісного стану суспільства.

Кожна з проголошуваних складових «прискорення» підкріплювалася низкою заходів, які впроваджувалися випробуваними командно-адміністративними методами.

❓ Відображенням яких процесів у суспільстві є ця ілюстрація? Чому, на вашу думку, цей сюжет потрапив на сторінки журналу «Перець» (1986)?

*Крутії часу не гають, козирають:
– Слухаю!
І роботу заміняють
суперпоказухою.*

У трудових колективах розгорнули «соціалістичні змагання» за виконання та перевиконання планів з виготовлення продукції чи надання послуг. Працівники, діяльність яких було пов'язано з приватною ініціативою, опинилися в епіцентрі проведення кампанії боротьби з нетрудовими доходами.

Великий вплив як на суспільство, так і на стан економіки мала антиалкогольна кампанія. У перші роки скоротилося споживання алкоголю, знизився рівень злочинності, зросла продуктивність праці. Однак ці процеси мали й зворотний бік: було завдано величезних бюджетних збитків, підірвано виноробну промисловість (знищено тисячі гектарів виноградників); набули розмаху спекуляція, дефіцит, розвиток тіньової економіки; відбулося поширення самогоноваріння, наркоманії, токсикоманії.

Мовою джерел

Говорити про перебудову, так би мовити «по-українськи», заняття неконструктивне... Характер перебудовчих процесів у всіх регіонах країни загальний, тому він обумовлений єдиною теорією і політикою оновлення.

Зі спогадів В. Щербицького, Першого секретаря ЦК КПУ

? Що мав на увазі В. Щербицький, подібним чином оцінюючи процес перебудови в республіці?

2. Чорнобильська катастрофа

26 квітня 1986 р. о 1-й год 24 хв на енергоблоці № 4 Чорнобильської АЕС, однієї з найпотужніших у світі атомних електростанцій, відбулося два вибухи, що спричинили руйнування реактора на будівлі четвертого блока й викид великої кількості радіоактивних речовин у повітря. Радіоактивні викиди масово поширилися по території Білорусі, України, Росії, а також їх виявили на території Швеції, Норвегії, Польщі, Австрії, Швейцарії, Німеччини, Фінляндії, Великої Британії та інших держав.

Постраждало майже 5 млн осіб, забруднено радіоактивними нуклідами близько 5 тис. міст і селищ Білорусі, України та Росії. В Україні постраждало майже 7 % населення, 3,5 млн осіб отримали додаткове опромінення, серед них 1,3 млн дітей.

Найзабрудненішою виявилася територія навколо енергоблока та самої станції, так звана зона відчуження, з якої в 1986 р. евакуювали населення.

На початку XXI ст. медичне обстеження постраждалих людей показало, що серед них хворих близько 80 %, зокрема серед ліквідаторів 85 %, більше 82 тис. отримали інвалідність. Радіаційне забруднення призвело до збільшення онкологічних захворювань: після аварії зафіксовано зростання кількості хворих, особливо дітей дошкільного та шкільного віку.

З місць постійного проживання було евакуйовано та переселено понад 162 тис. осіб. Часткове переселення призвело до руйнації структури життєзабезпечення, обмеження ведення сільського господарства, втрати робочих місць, підвищення рівня безробіття, загострення інших соціальних проблем. Демографічні показники на територіях, що зазнали радіоактивного забруднення, погіршилися: народжуваність зменшувалася, а смертність зростала, працездатне населення виїжджало із цих територій.

Аварія порушила життєдіяльність та виробництво в багатьох регіонах України, Білорусі, Росії, призвела до зниження виробництва електроенергії, істотних збитків було завдано сільськогосподарським і промисловим

об'єктам, постраждали лісові масиви та водне господарство. У зв'язку з евакуацією населення із забруднених територій виникла потреба в будівництві додаткового житла.

У результаті аварії з'явилася категорія громадян, які отримали статус «постраждале населення». Держава взяла на себе на законодавчому рівні великий обсяг соціальних гарантій щодо різних категорій постраждалого населення.

Мовою джерел

Чорнобильська трагедія привернула увагу широких кіл громадськості України до екологічних проблем республіки, до стану її вод, землі та атмосфери. І ми раптом усвідомили, що живемо в гігантській душоубці, адже на території республіки, яка складає заледве 2,7 % від всієї площі СРСР, сконцентровано 1/4 всієї потужної промисловості країни. Причому найбільш небезпечних для її природи галузей: хімічної, металургічної, атомно-енергетичної. Це є наслідком не тільки значних природних ресурсів України, зокрема багатих її покладів корисних копалин, але й відсутності справжнього господаря на власній землі.

З Резолюції УАНТеІ (Української асоціації незалежної творчої інтелігенції) з приводу екологічного становища в Україні (січень 1989 р.)

? Сформулюйте власний висновок про ситуацію в Україні, що склалася після катастрофи на ЧАЕС. Що означає «відсутність справжнього господаря на власній землі»?

З конкурсу дитячого малюнка «Рятуючи світ – врятували тебе» (м. Кривий Ріг, 2017)

? Чому дорослі залучають дітей до висвітлення Чорнобильської трагедії через творчість? Яка, на вашу думку, мета проваджуваних заходів? Які сюжети трагічної події відтворено на малюнку?

3. Стан економіки

Численні невдачі в економічних перетвореннях, світова криза, Чорнобильська катастрофа змусили владу переглянути стратегію економічного розвитку держави та вдатися до радикальної реформи управління економікою. Нововведення передбачали: розширення самостійності підприємств на принципах госпрозрахунку і самофінансування; відродження приват-

ного сектору економіки; відмову від монополії зовнішньої торгівлі та інтеграцію у світовий ринок; скорочення кількості галузевих міністерств і відомств; визнання в сільському господарстві рівності п'яти основних форм господарювання (колгоспів, радгоспів, агрокомбінатів, орендних кооперативів, фермерських господарств).

З ухваленням Закону СРСР «Про державне підприємство» (1987) було розширено можливості виробників у різних сферах діяльності, започатковано запровадження орендних та акціонерних форм господарювання. Суть цих реформ полягала в поєднанні централізованого планування та певної господарської самостійності підприємств.

Унаслідок автономних дій і господарської самостійності підприємств, що переслідували тимчасові тактичні вигоди, розвалювалася вся планова система управління економіки і міжгосподарські зв'язки... відсутність на той час вільного ринку цін, товарів, робочої сили і грошей практично не дозволяла підприємствам використовувати нові можливості для ефективної господарської діяльності... оскільки підприємства залишалися державними, то їх початок не було в основному зацікавлене у довготривалому та ефективному розвитку своїх підприємств. Керівники та їх оточення стали просто наживатися будь-якими способами, навіть за рахунок повного розвалу своїх підприємств.

С. Набока, історик

? Чому, на вашу думку, реформування економіки виявилось неефективним?

Ще одним кроком до реформування економіки став офіційний дозвіл на приватну діяльність. У 1986 р. було ухвалено Закон СРСР «Про індивідуальну трудову діяльність», яким надавався дозвіл на індивідуальне підприємництво у сфері виробництва товарів широкого вжитку та побутового обслуговування. Наслідком стало стрімке формування підприємницького прошарку населення. Ще більше цей процес прискорився після ухвалення Закону СРСР «Про кооперацію в СРСР» (травень 1988 р.), що проголошував рівноправність державного та кооперативного секторів економіки.

В Україні в 1987 р. було створено близько 3 тис. кооперативів. На початку 1991 р. функціонували близько 35 тис. кооперативів.

Як показала практика проведення реформи, вона характеризувалася непослідовністю. Треба було не «вдосконалювати», а ламати командну економіку. Відірвана від ринку, вона не підлягала реформуванню. Економіка могла бути або директивною, або ринковою, окремі прояви ринкових відносин підривали план, і тільки.

В. Литвин, історик

? Чому, на вашу думку, реформатори не наважилися на такі кардинальні кроки, як відмова від директивної економіки?

4. Шахтарські страйки

Улітку 1989 р. на арену політичної боротьби в СРСР вийшов робітничий рух. В умовах гострої соціальної напруги особливо активно заявили про себе шахтарі. Їхні масові страйки охопили найважливіші вугледобувні регіони СРСР: Кузнецький басейн, Воркуту, в Україні – Донецький і Львівсько-Волинський басейни. Це сталося через погане забезпечення житлом, незадоволення оплатою праці та постачанням продовольства й предметів першої потреби, а також через погіршення екологічної обстановки.

Першими в Україні застрайкували 15 липня 1989 р. гірники шахти «Ясинуватська-Глибока» в Макіївці. Упродовж короткого часу шахтарський страйк охопив увесь Донбас. Його епіцентром став Донецьк.

19 липня 1989 р. припинили роботу працівники 67 шахт і низка шахтобудівних управлінь Донецької області, гірники шахт об'єднання «Павлоградвугілля» Дніпропетровської області та Червоноградської групи шахт («Укрзахідвугілля»). 22 липня страйкували 203 з 286 шахт. Роботу припинили майже півмільйона шахтарів України.

Страйкарі вимагали поліпшення умов життя і праці, підвищення заробітної плати, націоналізації майна КППС, деполітизації правоохоронних органів, ліквідації парткомів на підприємствах тощо. Зростання громадської активності спостерігалось також серед залізничників, металургів, будівельників, транспортників, працівників освіти, медицини.

У липні 1990 р. уперше на шахтарських мітингах пролунала вимога надати Україні суверенітет «без анексій і контрибуцій». У 1990 р. страйковий рух, представники якого висували політичні вимоги, охопив 360 підприємств країни.

У березні–квітні 1991 р. Україною прокотилася нова хвиля багатотисячних шахтарських страйків через невиконання владою економічних вимог страйкарів у минулі роки та подальше погіршення ситуації у вугільній галузі. Наслідками цих подій стало:

- поглиблення економічної кризи в країні: скорочувався вуглевидобуток, зупинялися енергоблоки, лихоманило металургійні заводи;
- становлення робітничих колективів повноправними учасниками політичного процесу;
- перетворення страйків робітників на серйозні виклики для влади.

Я думаю, одним з важливих уроків для нас стало усвідомлення того, що падіння Радянського Союзу у значній мірі було наслідком того страйку, бо шахтарі, поряд з донецькими металургами, були не лише основою двох найважливіших для СРСР галузей промисловості, але й до певного часу були привілейованим прошарком, такою собі «робітничою аристократією».

Д. Валковіц, історик

? Які ще рушійні сили майбутнього розвалу СРСР ви можете назвати?

5. Поглиблення соціальної кризи

Влада, розпочавши перебудову, швидко вичерпала кредит довіри населення. Непродуманість економічних реформ пришвидшила крах економічної системи й спричинила падіння рівня життя. Упродовж 1989 р. і наступних років з прилавків магазинів один за одним зникали промислові та продовольчі товари. Дефіцит став повсякденним явищем.

Мовою джерел

Становище справ в економіці республіки загострилося і продовжує погіршуватися: знижуються темпи виробництва важливих видів продукції, знижено видобуток вугілля, зменшилося виробництво товарів широкого вжитку... зберігається дефіцит більшості споживчих товарів, продовжують зростати ціни на колгоспних базарах. Через відсутність касової готівки є труднощі з виплатою заробітної плати. Багато промислових підприємств, особливо через відсутність сировини, зупинені.

*З оперативної обстановки в республіці в 1991 р.
(Центральний державний архів громадських об'єднань України)*

? Зробіть висновок про вплив описаної ситуації на повсякденне життя населення.

За соціологічним опитуванням кінця 1980-х рр., погіршення економічної ситуації в країні зазначили 85 % респондентів.

Спостерігалось стрімке розшарування та поляризація суспільства. Здебільшого погіршення відчули пенсіонери, колгоспники, робітники: за межею бідності опинилися близько 30 % сімей колгоспників, 55 % багатодітних сімей. Поліпшення відчули кооператори, керівники підприємств, окремі висококваліфіковані спеціалісти. Кризова ситуація на виробництві призвела до простоїв чи зупинки величезної кількості промислових підприємств. У 1990 р. ціни на речі першої потреби зросли у 8 разів, спостерігався тотальний дефіцит, наростання соціальних конфліктів.

Інфляція – це процес знецінення паперових грошей, падіння їхньої купівельної спроможності.

Переведення економіки до нових ринкових відносин шляхом знецінення готівки (січень 1991 р.) також завдало значного удару по рівню життя. Не всі громадяни виявилися рівними в реалізації власних можливостей. Зокрема, серед висококваліфікованих спеціалістів умови ринкової економіки як середовище для підприємливості розглядали не більше як 1 особа на 37.

Професія – приватний підприємець. 1. Знайдіть у мережі Інтернет і перегляньте фільм «Підприємництво без прикрас. Згадати все». Знайдіть у ньому відповідь на запитання: «Чому в період перебудови більшість радянських громадян виявилася не готовою до ринкової економіки?». 2. Долучіться самостійно до вивчення фінансової грамотності. Скористайтеся посиланням <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=4436538> або оберіть власні джерела. 3. Проведіть опитування серед знайомих старшого віку та дізнайтеся, чи володіють вони фінансовою грамотністю. Сформулюйте висновок про роль фінансової грамотності в повсякденному житті, проведіть паралелі між минулим і сьогоденням.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Визначте хронологічну послідовність подій: аварія на Чорнобильській АЕС, робітничі страйки, початок перебудови.

Просторову. Використовуючи карту 6 (с. 220), сформулюйте висновок про наслідки Чорнобильської аварії для України та сусідніх держав.

Інформаційну. 1. Схарактеризуйте зміст економічних перетворень у період перебудови. Застосуйте поняття: *системна криза*, *Чорнобильська катастрофа*, *інфляція*. 2. «Перебудова – не тільки звільнення від застійності та консерватизму попереднього періоду, виправлення допущених помилок, а й подолання історично обмежених рис суспільної організації і методів роботи, які зжили себе... Дві ключові проблеми розвитку суспільства визначають долю перебудови. Це демократизація всього суспільного життя і радикальна економічна реформа» (*М. Горбачов*). Які причини спонукали керівництво радянської держави до реформування?

Логічну. Які зміни відбувалися з різними суспільними групами в період перебудови? Які висновки про становище людей у цей період можна зробити?

Аксіологічну. 1. Сформулюйте висновок: «На мою думку, протиріччя перебудови проявлялися в...». 2. «Чорнобильська катастрофа 1986 р. стала приводом для потужної громадської критики соціалістичної системи, а також запустила такий значущий компонент перебудови, як «ініціатива знизу», що виявилось особливо ефективним у формуванні багатопартійності, реалізації гласності шляхом... розгортання на сторінках періодичних видань дискусій про вибір шляху суспільного розвитку, видання опозиційних журналів, участі в масових мітингах» (*В. Смолій, історик*). Сформулюйте своє розуміння впливу Чорнобильської аварії та її наслідків на формування громадської думки.

Мовленнєву. Які події відбувалися в Україні під час перебудови? Сформулюйте висновок про їхні наслідки для країни.

§ 24. Гласність і політичний плюралізм

1. Політика гласності

М. Горбачов ініціював в СРСР політику гласності, за допомогою якої передбачалося сформулювати зворотний зв'язок між владою й населенням та активізувати громадян на підтримку реформ.

Гласність – це внутрішня політика, що проводилася керівництвом СРСР у період перебудови. Її риси: відносна відкритість і правдивість у діяльності державних і громадських організацій; часткова свобода слова та інформації; створення умов для участі громадян у вирішенні внутрішньополітичних питань; урахування громадської думки; відмова від ідеологічного тиску на суспільство, переслідувань за переконання та висловлені думки й судження.

Мовою джерел

Гласність передбачає соціальну, правову і моральну відповідальність засобів масової інформації. Неодмінними вимогами в цій сфері повинні бути... компетентність, безумовна достовірність інформації.

*З резолюції XIX Всесоюзної конференції КПРС
«Про гласність» (1988)*

? У чому проявлялася новизна проголошеного курсу можливостей відкритого інформування суспільства? Порівняйте заявлені тези з подіями 1986 р. в Україні.

Незважаючи на заявлені зміни, у СРСР продовжував функціонувати головний цензурний літературний орган – Головне управління у справах літератури та видавництва і згодом створене на його базі Головне управління з охорони державних таємниць у пресі (1989–1991). Це означало, що влада не відмовлялася від впливу на зміст інформації, яку отримувало суспільство.

Утім нові можливості активно використовувала опозиційно налаштована громадськість. Її коло поповнювалося дисидентами, які тривалий час були ізольовані від суспільства і тепер поверталися в Україну з тюрем, таборів, заслання. Серед них були В. Чорновіл, М. Горинь, Л. Лук'яненко, які гуртували навколо себе однодумців.

Набув масовості рух за відновлення історичної правди (ліквідацію «білих плям»). Цей процес включав: повернення забутих імен і творців, уписування їх в історичний контекст, розкриття та вивчення раніше заборонених тем, плюралізм думок, нову інтерпретацію відомих фактів та ін. В українському суспільстві зростав інтерес до історії голоду 1932–1933 рр., масштабів і наслідків сталінських репресій, історії української державності, характеру українських національно-визвольних змагань, «українізації» 1920-х рр., діяльності ОУН і УПА.

З другої половини 1988 р. розпочалася реабілітація тих, хто був безпідставно засуджений у 1930–1940-х рр. і на початку 1950-х рр. На початок серпня 1989 р. було реабілітовано понад 59 тис. осіб.

Улітку 1988 р. на XIX конференції КПРС було порушено питання про необхідність реформування радянської політичної системи. Проголошувався курс на створення правової держави, розвиток парламентаризму, поглиблення демократичних перетворень. Новий політичний курс означав, що влада відмовлялася від диктатури партії, визнавала народ джерелом влади, а також верховенство закону та прав особистості, погоджувалася на пошук політичного консенсусу та висловлювала готовність до компромісів.

Політичний плюралізм – це характеристика політичної системи суспільства, за якої соціальні групи мають можливість висловлювати власні позиції через своїх представників у політичних і громадських організаціях. Плюралізм передбачає різні позиції, погляди, що відображають розмаїтість інтересів у суспільстві. Отже, виникає багатопартійність.

2. Активізація національно-демократичного руху

Зміна гасел у Москві ще не означала зміни політики на місцях, зокрема в Україні. На противагу новим суспільно-політичним тенденціям в Україні проводився жорсткий консервативний курс. Відсутність серйозних зрушень в економічному та соціальному житті, відставання від процесів перебудови, екологічна катастрофа, негативне ставлення КПУ до новостворених громадських організацій, учасники яких вказували на соціальні, екологічні проблеми, посилення русифікації, штучне обмеження доступу до інформації, що стосувалася сучасного й минулого України, – усе це сколихнуло українське суспільство.

Зародження масового громадсько-політичного руху починалося з появи численних неформальних груп, об'єднань, організацій, які виникали в Україні, як і повсюдно в СРСР, уже на початковому етапі перебудови.

Неформальні організації – це громадські організації, які виникали в умовах перебудовної лібералізації, тобто без попереднього розгляду цілей, програми, структури й кадрового складу в партійних комітетах і КДБ.

Неформальний рух у республіці нараховував значне коло прихильників та охоплював широку палітру соціальних інтересів. Найбільшу кількість становили культурно-історичні, суспільно-політичні, екологічні, спортивні самодіяльні групи, об'єднання та організації.

Якщо наприкінці 1988 р. кількість неформальних груп в Україні нараховувала кілька тисяч, то станом на червень 1989 р. – понад 47 тис.

Більшу можливість для реалізації інтересів і відстоювання своїх позицій отримували громадяни, діяльність яких не суперечила курсу КПРС на перебудову, законам і Конституції УРСР і спрямовувалася на підтримку перебудови. Проте ті групи, організації, об'єднання, у яких лунала відкрита критика влади, потрапляли під пильний нагляд з боку системи, а їхні учасники підлягали обов'язковій профілактиці та «виховному впливу» за «неправомірність їхньої поведінки».

Попри контроль в Україні сформувалася низка організацій і об'єднань, які стали провідниками у формуванні громадської думки щодо різноманітних аспектів життя суспільства:

Назва організації, дата заснування	Сфера інтересів
Український культурологічний клуб (1987)	культура, критика політики влади з національного питання
Товариство друзів Лева (1987)	просвітницька діяльність, з 1988 р. – інтерес до політичних проблем
Комітет захисту Української католицької церкви (1987)	відродження Української греко-католицької церкви
Асоціація «Зелений світ» (1987)	екологічна безпека

Назва організації, дата заснування	Сфера інтересів
Українська Гельсінська група, згодом Українська Гельсінська спілка (1987)	об'єднання самостійних правозахисних груп і формувань, єднання однодумців-патріотів, створення основи для опозиційної політичної партії, відновлення української державності («Декларація принципів» УГС)
Товариство рідної мови (1988)	відродження української мови
«Меморіал» імені Василя Стуса ¹ (1989)	історико-просвітницьке правозахисне добровільне товариство

Діяльність цих і багатьох інших організацій поступово виходила за межі нечисленних зібрань учасників і набувала дедалі більшого розголосу. Форми діяльності: від підготовки та розповсюдження позацензурної преси до відстоювання прав і свобод шляхом проведення мітингів, зборів, демонстрацій.

Мовою джерел

Ми назвали його [журнал «Український вісник»] органом українського національно-демократичного руху.. Ми не є органом жодної партії, жодної групи чи якоїсь там організації. Під «рухом» ми розуміємо найширшу гаму дії для національного відродження України, починаючи від найсмисливіших виступів там на захист якихось пам'яток культури, мовних проблем... і кінчаючи людьми, які ставлять питання про державне відокремлення України... Але якщо це робиться звичайно в демократичній формі, а не в якихось екстремістських чи насильницьких формах.

З розшифрованого запису інтерв'ю В. Чорновола та М. Гориня (вересень 1987 р.), наданого КДБ УРСР секретареві ЦК КПУ

? Чи є, на вашу думку, трактування В. Чорновола національно-демократичного руху вичерпним? Відповідь обґрунтуйте.

Наприкінці 1980-х рр. демократичні сили стали відкрито використовувати національну символіку. Символом українського національного опору радянській владі знову став синьо-жовтий прапор. В авангарді боротьби за докорінні зміни в суспільстві була українська інтелігенція, орієнтована на незалежність України.

3. Зміни в політичному керівництві УРСР

Перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький, який 17 років перебував на посаді, був непримиренним і жорстким у боротьбі з «українським націоналізмом». Нічого не змінилося в політиці КПУ й за керівництва В. Івашка (1989–1990). Партія не встигала за перебігом подій; її бюрократичний апарат демонстрував нездатність перебудовуватися разом з країною та вести політичну боротьбу в нових умовах.

Партійне керівництво не просто ігнорувало вимоги опозиційних сил, процеси демократизації, а найчастіше протистояло їм. Партія поступово перетворилася на гальмо перебудови, а потім і на її прямого ворога. Це

¹ «Меморіал» імені Василя Стуса – складова частина Всесоюзного добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал».

привело до протистояння між консерваторами та реформаторами всередині партії, ослаблення позицій партії в суспільстві, поглиблення загальної кризи. Партія почала розколюватися, спочатку ідейно, згодом організаційно. У травні 1990 р. прихильники оновлення політики в Україні об'єдналися в «Демократичну платформу».

За 1989 р. кількісний склад КПУ зменшився на 0,25 %, а за 1990 р. – на 10 %.

На початок 1990-х рр. партійні структури остаточно втратили вплив на розвиток ситуації в республіці. Політична ініціатива перейшла від ЦК КПУ до Верховної Ради УРСР.

4. Формування багатопартійної системи

Політична партія – це зареєстроване згідно із чинним законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню й вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах.

У процесі становлення української багатопартійності розрізняють два етапи.

І етап – допартійний (1988–1990 рр.): виникнення неформальних політизованих і політичних організацій, які стали основою легалізованої опозиції та своєю діяльністю підготували умови творення власне політичних партій.

Мовою джерел

У республіці в умовах поглиблення процесів демократизації і гласності виникла і функціонує значна кількість різного роду самодіяльних об'єднань, більшість з яких проводить позитивну роботу на підтримку перебудови. Разом з тим здійснюється контроль за ситуацією, що виникає в 21 з таких «неформальних» об'єднань з врахуванням даних про наявність в керівництві і активі осіб, екстремістсько налаштованих, засуджених в минулому за вчинення державних злочинів, виступаючих із закликами націоналістичного, політично-шкідливого характеру, провокуючі групові порушення громадського порядку.

З довідки КДБ УРСР секретареві ЦК КПУ Ю. Єльченку щодо неформальних громадських об'єднань, які діють на території УРСР (22 липня 1988 р.)

У листопаді 1988 р. у Спільці письменників України (СПУ) обговорювалася ідея створення Народного Фронту. Згодом з'явилася ідея Народного Руху. А вже 31 січня 1989 р. загальні збори СПУ схвалили проект програми *Народного Руху України (НРУ) за перебудову*. У вересні 1989 р. відбулися Установчі збори НРУ, на яких проголосили, що Рух виступає за «оновлене соціалістичне суспільство», створення Української держави та підписання союзного договору. Головою Руху було обрано І. Драча.

НРУ склався як широка коаліція національно-демократичних сил, об'єднавши представників усіх верств суспільства, які підтримали демократичні реформи, та став чинником їх консолідації, сформувався як сукупність течій і напрямків українського відродження, був інструментом становлення ідеологічного плюралізму, оскільки ставши єдиним громадсько-політичним рухом в УРСР, він забезпечив співіснування в межах власних структур політичних партій та організацій різного ідеологічного спрямування.

С. Бондаренко, історик

? Визначте роль НРУ в національно-демократичній перебудові України.

У жовтні 1989 р. заявила про себе нечисленна, але доволі радикальна організація – *Українська національна партія*. Її представники заперечували чинність Конституції та союзного договору 1922 р. і відкидали можливість реформування суспільства в межах соціалістичного вибору. Партія відстоювала право українського народу на незалежне державне існування й проголошувала своєю метою відновлення Української Народної Республіки в етнічних межах.

Швидко політизувалася Українська Гельсінська спілка. Якщо на початку вона висловлювалася за конфедерацію союзних республік з їхньою широкою самостійністю, то згодом заявила про необхідність виходу України зі складу СРСР і створення незалежної держави. На початку 1990 р. УГС нараховувала 1,5 тис. членів і мала відділення в усіх областях України.

II етап – етап початкової багатопартійності (1990 – серпень 1991 р.): формування нормативно-правової бази багатопартійності; поява парламентської опозиції; ініціювання представниками демократичного блоку важливих державних рішень; поява численних політичних партій.

Появі нових партій значною мірою сприяв Закон УРСР «Про зміни і доповнення Конституції (Основного закону) УРСР» (24 жовтня 1990 р.), яким було ліквідовано статтю Конституції УРСР про керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії. Також було закріплено право громадян об'єднуватися в політичні партії, інші громадські організації.

У 1989–1991 рр. в Україні з'явилося понад 20 партій та об'єднань із загальною кількістю членів близько 30 тис. осіб. У 1990 р. зареєстрували Українську республіканську партію; у 1991 р. легалізовано ще 11 партій.

Розвиток багатопартійності через призму механізму створення партій

1. *Формування політичних партій на базі політичних об'єднань.* У червні 1990 р. створено **Українську народно-демократичну партію** – на базі Української народно-демократичної ліги, що оформилася з Українського культурологічного клубу. У лютому 1990 р. зареєстровано як політичну організацію **НРУ за перебудову** (у 1993 р. оформився в партію). У квітні 1990 р. створено **Українську республіканську партію** – з Української Гельсінської спілки. У листопаді 1990 р. виникла **Ліберально-демократична партія України** – з Київської ліберально-демократичної спілки.
2. *Об'єднання неполітичного характеру.* У травні 1991 р. з'явилася **Партія зелених України** – із Всеукраїнської екологічної асоціації «Зелений світ».
3. *Створення через дезінтеграційні процеси у КПРС.* У червні 1990 р. виникла **Українська селянська демократична партія** – проявилася незгода окремих комуністів із цінностями та політикою компартії. У грудні 1990 р. створено **Партію демократичного відродження України** на базі Демократичної платформи КПРС.
4. *Цілеспрямована діяльність особистостей.* **Український християнський демократичний фронт** (П. Січко, В. Січко); **Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України»** (З. Красівський, І. Кандиба).
5. *Розмежування інтересів та розкол.* 25–27 травня 1990 р. на з'їзді соціал-демократів утворилися **Об'єднана соціал-демократична партія України** та **Соціал-демократична партія України**.

Перші українські партії виникли в містах Львів, Київ, Дніпропетровськ, Донецьк. Їхня ідеологічна палітра: націоналістична, демократична (демократи: християнські, народні, селянські, ліберальні, соціальні).

Положення програми перших партій були досить контрастним зрізом стану суспільства і людської свідомості періоду «пізнього комунізму». Партії виступали проти «тоталітаризму» як системи з усіма її атрибутами: монопольним всевладдям однієї партії, кастовими привілеями, гігантським репресивним апаратом, державним атеїзмом, проти «всеволоддя Москви» та русифікації, виснаження надр України й загалом ресурсів; вимагали... політичної незалежності України, політичних, економічних і соціальних змін.

М. Кармазіна, історикиня

❓ Чому партії цього періоду називають антисистемними?

1. Перейдіть за кодом чи посиланням <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-5425-1/978-966-02-5425-1.pdf> та ознайомтеся зі збіркою документів і матеріалів, що відтворюють суспільно-політичне життя в Україні наприкінці 1980-х рр. 2. Сформулюйте тему дослідження. Опрацюйте обрані матеріали, залучіть усні свідчення очевидців. 3. Підготуйте доповідь і запропонуйте однокласникам визначити її актуальність. 4. Подумайте, як можна популяризувати ваше дослідження серед громадськості.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Синхронізуйте процеси: політика гласності, зародження і активізація національно-демократичного руху, багатопартійність, криза компартійної системи.

Просторову. Використовуючи карту 6 (с. 220), проаналізуйте географію активізації національно-демократичного руху.

Інформаційну. 1. Поясніть значення понять: *гласність, політичний плюралізм, неформальні організації*. Наведіть приклади. 2. Проаналізуйте документ зі с. 128.

Аксіологічну. «Ці особи [дисиденти, що повернулись після ув'язнення], а також деякі їх однодумці... намагаються загострити увагу оточуючих на питаннях «чистоти мови», вивчення історії, збереження культурної спадщини. Вони намагаються використати громадські організації для прищеплення елементів «національної свідомості»... вважаємо за необхідне: приділити увагу зазначеному контингенту з метою зведення до мінімуму їх негативного впливу на оточення; організувати серію публікацій в обласній пресі з викриття українського буржуазного націоналізму» (3 доповідної записки Управління КДБ УРСР по Львівській області, 28 липня 1987 р.). Сформулюйте висновок про готовність (або неготовність) радянської системи станом на середину 1987 р. дотримуватися гласності та розвиватися в умовах політичного плюралізму.

Логічну. «Стаття 7. Політичні партії, громадські організації і рухи через своїх представників... беруть участь у розробці і здійсненні політики республіки, в управлінні державними і громадськими справами на основі їх програм і статутів, відповідно до Конституції України і чинних законів. Стаття 49. Громадяни України мають право об'єднуватись у політичні партії... що сприяють задоволенню їх законних інтересів» (Із Закону УРСР «Про зміни і доповнення Конституції (Основного закону) Української РСР»). Сформулюйте висновок: «Я вважаю, що передумовою / наслідком розвитку національно-демократичного руху були такі зміни до Конституції УРСР...». Відповідь обґрунтуйте.

Мовленнєву. Складіть розповідь про особливості формування багатопартійності в Україні. Скористайтеся планом: 1) наявність або відсутність традиції багатопартійності; 2) етапи формування багатопартійності; 3) механізми формування; 4) чисельність членів партій; 5) географія; 6) ідеологія; 7) характер і мета діяльності.

§ 25. Культурно-мистецьке життя як вираз суспільних настроїв

1. Оновлення культурної сфери

Боротьба за відродження української мови. Питаннями захисту української мови й утвердженням її як державної стали опікуватися неформальні організації. У 1988 р. було створено: у Львові – Товариство рідної мови імені Тараса Шевченка, у Полтаві – клуб «Рідне слово», у Дніпропетровську – Товариство ім. Дмитра Яворницького, при Спілці письменників України – Клуб шанувальників української мови та ін. У лютому 1989 р. представники різних регіонів провели установчу конференцію республіканського Товариства української мови імені Тараса Шевченка (ТУМ). ТУМ проводило масштабні акції на захист української мови, виступало за розширення україномовного простору, висувало вимоги щодо конституційного захисту української мови.

У 1990 р. ТУМ налічувало понад 100 тис. осіб.

Мовою джерел

Стаття 2. Відповідно до Конституції Української РСР державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є українська мова.

Стаття 4. Мовами міжнаціонального спілкування в Українській РСР є українська, російська та інші мови. Українська РСР забезпечує вільне користування російською мовою як мовою міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР.

Із Закону УРСР «Про мови в Українській РСР» (жовтень 1989 р.)

? Чому, на вашу думку, ухвалення цього закону було важливим для українського суспільства?

Важливою складовою життя суспільства була діяльність із *легалізації українського минулого* (історії, літератури, культури). Цим займалися неформальні організації: Український культурологічний клуб, Товариство Лева, клуб «Спадщина» при Будинку вчених АН УРСР, студентське об'єднання «Громада» Київського державного університету ім. Т. Шевченка, товариство «Меморіал».

Демократизація та оновлення культурної сфери через публічний інформаційний простір. Наприкінці 1980-х рр. у республіці з'явилася велика кількість рукописних, машинописних і навіть комп'ютерних ЗМІ. Почали друкуватися перші незалежні газети: «Орієнтир», «Голос відродження». У 1990 р. опозиція мала вже майже 200 видань.

Зміни охопили також радіо й телебачення. Явищем національно-культурного й громадського життя стали публічні дебати із загальнонаціональних проблем.

Значний резонанс в Україні мав *літературний доробок* творчої інтелігенції. Зокрема, інтерес викликали нові твори відомих українських письменників: «Сім» Б. Олійника, «Чорнобильська мадонна» І. Драча, публіцистика І. Дзюби, «Чорнобиль» Ю. Щербака, «Марія з полином у кінці століття» В. Яворівського, «Сад нетанучих скульптур» Л. Костенко, «Боги на продаж», «Попіл Клааса», «Тридцять», «Містечкові історії» А. Дімарова, «В-ван!» П. Загребельного, «Яса» Ю. Мушкетика та ін. Привер-

нули увагу й видані через 20 років «Собор» О. Гончара, «Журавлиний крик» Р. Іваничука та ін.

Справжньою легендою незалежної української культури кінця 1980-х – початку 1990-х рр. стала творча діяльність літературного гурту «Бу-Ба-Бу» («Бурлеск-Балаган-Буфонада»), який створили у Львові 1985 р. поети Ю. Андрухович, В. Неборак та О. Ірванець.

Юрій Андрухович (народився 1960 р.) – український поет, прозаїк, есеїст, редактор, перекладач, громадський діяч. Закінчив редакторське відділення Українського поліграфічного інституту у Львові (1982) та Вищі літературні курси при Літературному інституті ім. М. Горького в Москві (1991). Працював журналістом, очолював відділ поезії Івано-Франківського часопису «Перевал» (1991–1995). Віце-президент Асоціації українських письменників (1997–1999). Твори Ю. Андруховича перекладено багатьма європейськими мовами.

Юрій Андрухович

Редактор. Функції спеціаліста не обмежуються перевіркою текстів, він займається створенням концепції видання, літературною обробкою та організацією процесу підготовки до друку. Завдання редактора – зробити видання яскравим, цікавим, сучасним. Щоб стати професіоналом, треба володіти високою грамотністю й різними стилями мовлення. Місце роботи – газети та журнали, книжкові видавництва, телекомпанії та радіостанції.

Вплив на формування громадської думки українського театру та кіно. Театральне мистецтво в Україні другої половини 1980-х рр. було представлено передусім роботами таких режисерів, як Р. Віктюк, С. Данченко, Б. Жолдак, С. Мойсеев, Ф. Стригун. На українській сцені з'явилися цікаві й оригінальні п'єси: «Візаві», «Кафедра» В. Врублевської, «Чотири жінки біля ставу» Ю. Бедзика, «Залізні солдати» В. Босовича, «Злива» О. Коломійця, «Наближення» Ю. Щербака.

У другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр. в Україні було створено фільми «Астенічний синдром» К. Муратової, «Бережи мене, мій талісмане!» і «Філер» Р. Балаяна, «Самотня жінка бажає познайомитися» В. Криштофовича, «Нові пригоди янкі при дворі короля Артура» В. Греся, «Камінна душа» С. Клименка та ін. У 1987 р. вийшов у прокат створений ще в 1960-ті рр. фільм Ю. Ілленка «Криниця для спраглих».

Важливе значення для осмислення трагічних сторінок історії мала картина О. Янчука «Голод-33» (1991), знята за мотивами «Жовтого князя» В. Барки.

Міжнародне визнання здобула кінострічка «Лебедине озеро. Зона» режисера Ю. Ілленка за сценарієм С. Параджанова, яку на Каннському міжнародному фестивалі в 1990 р. уперше в історії українського кіно було удостоєно двох головних призів Міжнародної федерації кінематографічної преси. Осмислення національної історії, культури та духовності ставало однією з провідних тем українського кінематографа.

Невід'ємною складовою культурно-мистецького життя була *творча та громадська діяльність художників*. До арт-простору України поверталися митці андеґраунду, представники неофіційного мистецтва. Відкривалися запасники державних музеїв, експонувалася велика кількість невідомих за радянських часів робіт.

У другій половині 1980-х рр. новим змістом наповнювалося музичне мистецтво України, активізувалося музично-концертне життя, посилюлася

пропаганда української музики. Популярність мала музика В. Сильвестрова, В. Зубицького, Б. Лятошинського, В. Бібіка, Є. Станковича, М. Скорика. В оперному мистецтві були відомими імена І. Карабиця, К. Цепколенко, С. Бедусенка, Г. Татарченка. У царині пісенної творчості плідно працювали О. Білаш, В. Філіпенко, Л. Дичко, О. Красотов, А. Горчинський.

Андеграунд – це творчість осіб або груп, яка суперечить усталеним філософським, етичним, естетичним кодам соціуму й скеровується на самовираження.

Навчальний проект «Український андеграунд: кіно, музика і театр кінця ХХ ст.»
1. Знайдіть у мережі Інтернет (або скористайтеся іншими джерелами) матеріали про андеграунд в Україні. 2. Підготуйте розповідь для однокласників про тих особистостей, які вас зацікавили. Спробуйте пояснити, що спричинило появу андеграунду, які основні особливості мистецтва андеграунду, хто був його основним споживачем.

2. Фестиваль «Червона рута»

У вересні 1989 р. у м. Чернівці відбувся фестиваль «Червона рута». У той час це був єдиний україномовний фестиваль естрадної пісні в Україні. Під час заходу також проводилися вернісажі, творчі вечори, концерти та засідання дискусійного клубу «Народна міфотворчість та сучасна культура», ярмарок робіт народних майстрів і виступи фольклорних колективів.

Нова музична хвиля, яку відкрила «Червона рута», здобула нечувану популярність в Україні та українській діаспорі. Серед учасників рок-змагань були гурти «ВВ», «Брати Гадюкіни», «Зимовий сад», «Кому вниз» тощо.

Головною метою першого національного фестивалю «Червона Рута» була ідея врешті-решт зламати той мовний стереотип, який склався протягом останніх десятиліть, тобто сучасна, модна музика для молоді може звучати лише російською або англійською мовами, тільки не рідною, українською.

О. Шевченко, дослідниця мистецтва

Поміркуйте, чому на українську музику поширювався стереотип меншовартості і чи вдалося його зламати.

3. Релігійне відродження

На хвилі національно-культурного й духовного піднесення, поступового зняття заборон на релігійне життя відбувалося повернення до традиційних духовних цінностей, урізноманітнення його форм. Повсюдно відкривалися нові церкви; храми та культові приміщення, що використовувалися не за призначенням, поверталися вірянам.

У середині 1980-х рр. в Україні налічувалося 5,5 тис. релігійних громад 8 різних конфесій і напрямів. У 1988 р. – 6 тис. громад 14 різних віросповідань.

У другій половині 1980-х рр. в Україні розгорнувся масовий рух за вихід Української греко-католицької церкви з підпілля. Активну діяльність з відродження УГКЦ проводив Комітет захисту Української католицької церкви. Він об'єднав навколо себе впливових політичних і релігійних діячів, виробив обґрунтовану тактику боротьби за легалізацію греко-католицьких громад в Україні. Комітет видавав нецензуровані журнали «Християнський голос» і «Експрес-хроніка». У 1988–1989 рр. організував масові молебні та богослужіння у культових спорудах і святих місцях. Долучався до організації маніфестацій і демонстрацій у Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Стрию та інших містах Західної України. Сприяв

підготовці петиційних кампаній, численних звернень до органів державної влади з вимогами реабілітації УГКЦ.

Радянське керівництво наголошувало, що УГКЦ не є релігійною організацією, а винятково політичною, націоналістичною, і тому не підлягає реєстрації. Органи КДБ СРСР усіяко перешкоджали діяльності ініціаторів, активістів та учасників петиційних кампаній за легалізацію УГКЦ.

Наприкінці 1988 р. понад 700 закритих раніше уніатських церков було передано православним громадам.

16 травня 1989 р. чотири греко-католицьких єпископи та десять священиків подали звернення до М. Горбачова. Автори декларували підтримку реформ, спростовували політичні звинувачення на адресу церкви та вимагали легалізації УГКЦ. Захистом УГКЦ, наданням їй права на легальну діяльність опікувався і Папа Римський: 5 жовтня 1989 р. на Синоді українських католицьких священиків у Римі він заявив, що радянська демократизація не буде повною без легалізації УГКЦ.

Зрушення відбулися 1 грудня 1989 р., коли привселюдно було заявлено про надання греко-католицьким громадам права реєстрації нарівні з іншими релігійними конфесіями. У січні 1990 р. собор УГКЦ у Львові проголосив легалізацію церкви. У березні 1991 р. в Україну з еміграції повернувся архієпископ Мирослав Любачівський (з 1984 р. очолював УГКЦ).

У січні 1990 р. греко-католицькими стали 370 храмів. На 1 лютого 1990 р. до Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР було подано заяви на реєстрацію від 435 греко-католицьких громад.

Одночасно відбувався процес відродження й Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), яку було заборонено радянською владою в 1930-ті рр. На відміну від УГКЦ, ця церква не мала в УРСР жодних інституційних, зокрема підпільних, структур. Її базою були церковні громади, що представляли Російську православну церкву.

15 лютого 1989 р. у Києві за підтримки проукраїнських сил розпочав роботу ініціативний комітет з відновлення УАПЦ в Україні.

На початку 1990 р. УАПЦ налічувала близько 200 парафій.

5–6 червня 1990 р. у Києві відбувся Всеукраїнський православний собор, у якому взяли участь понад 700 осіб. Собор проголосив відродження УАПЦ, затвердив Статут та обрав Патріархом Київським і всієї України керівника Північноамериканської митрополії УАПЦ, митрополита Мстислава (Скрипника). 2 жовтня 1990 р. органи радянської влади в Україні зареєстрували УАПЦ.

В Українському екзархаті Російської православної церкви відбувалися відцентрові процеси, спрямовані на дистанціювання від московського церковного центру. Цей рух очолював митрополит Київський Філарет (Денисенко). Занепокоєна бурхливим процесом національного відродження в Україні, РПЦ була змушена піти на певні поступки й надала в січні 1990 р. деяку самостійність православним структурам РПЦ в Україні. Український екзархат отримав назву – Українська православна церква.

Важливою віхою національного релігійно-церковного відродження стало ухвалення 23 квітня 1991 р. Закону УРСР «Про свободу совісті та релігійні організації». Активізувалися також релігійні громади інших на-

прямів: римо-католики, євангельські християни-баптисти, свідки Єгови, адвентисти сьомого дня та ін.

Зростання кількості вірян в Україні, відновлення заборонених церков, орієнтація на створення незалежної української церкви засвідчували кризу політики «войовничого атеїзму», яку проводив комуністичний режим.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Синхронізуйте основні події релігійного відродження в Україні.
Просторову. Сформулюйте висновок: «Я вважаю, що зміни в культурному житті українців у другій половині 1980-х рр. відбувалися на всій території України (або в окремих регіонах)». Аргументуйте, використовуючи карту 6 (с. 220). Визначте місце вашої малої батьківщини в культурних процесах періоду перебудови.

Логічну. У 1987 р. в Україні функціонувало 15 тис. україномовних шкіл (75 % їх загальної кількості). Водночас у 4,5 тис. російськомовних шкіл (близько 20 % загальної кількості) навчалось більше половини всіх учнів. В Україні російською мовою видавалось 69 % суспільно-політичної літератури, 86 % – науково-технічної, 40 % – художньої та навчальної. Проаналізуйте статистичні дані. Чи є, на вашу думку, правомірним висновок: «Деструктивна національна політика радянської держави призвела в Україні до зменшення використання української мови в усіх сферах життя суспільства до критичного рівня». Аргументуйте.

Інформаційну. 1. Складіть план за темою «Культурно-мистецьке життя як відображення суспільних настроїв». 2. На прикладі доробку представників творчої інтелігенції (на вибір) сформулюйте висновок про їхню участь у громадських і культурних процесах другої половини 1980-х рр.

Аксіологічну. Висловіть своє ставлення до тверджень: «Мистецтво не можна зрозуміти без контексту»; «Роль мистецтва сьогодні – у роботі над соціально важливими проблемами». Чи є ці тези актуальними для вивчення теми?

Мовленнєву. Назвіть ознаки національно-культурного відродження в Україні у другій половині 1980-х рр.

§ 26. Суверенізація України на зламі 1990-х рр.

1. Вибори до Верховної Ради УРСР і до місцевих рад 1990 р.

Упродовж багатьох десятиліть Українська РСР, як і інші союзні республіки, мала формальний суверенітет у складі СРСР. Відповідно такими були й вибори до вищого законодавчого органу УРСР. Кандидати на виборні посади фактично лише затверджувалися голосуванням. У виборчому бюлетені містилося лише одне прізвище. Депутати двічі на рік на один-два дні збиралися в залі засідань Верховної Ради та ухвалювали закони.

У роки перебудови ситуація зазнала докорінних змін. Уже під час виборів народних депутатів СРСР у 1989 р. уперше було застосовано окремі елементи вільних та альтернативних виборів¹. Ще більше ситуація змінилася в Україні на час виборів депутатів до Верховної Ради УРСР і місцевих рад (березень 1990 р.). На порядку денному постало завдання відновлення української державності, а також необхідність докорінних змін в економічній і політичній галузях. Представники 43 неформальних організацій

¹Альтернативні вибори – вибори, які надають право та можливість усім громадянам здійснювати вільний вибір шляхом голосування, обираючи між двома й більше кандидатами на виборну посаду.

сформували Демократичний блок України. Одним із співзасновників був Народний Рух України. Упродовж трьох місяців до виборів його представники розгорнули мітингову кампанію та інші акції. Найвагомішою була акція «Українська хвиля» (21 січня 1990 р.), організована на відзначення річниці воз'єднання двох українських республік у 1919 р.

Мовою джерел

Ніхто не приховує того, що поляризація громадськості відбулась... Нині об'єднуючим осередком у нас став НРУ, однак його статус не визнає колективного членства. Дане положення ввійшло в протиріччя з реальним життям, оскільки УГС, Товариство української мови ім. Т. Шевченка, «Меморіал», СНУМ, Товариство Лева та інші, поєднавшись з Рухом, не розчинилися в ньому, а кожна з організацій зберегла свою платформу, членство, видавничий орган. От і довелося сформувати блок демократичних сил.

З інтерв'ю «Вільній Україні» Є. Гриніва, голови правління об'єднання «Меморіал»

? Сформулюйте ваше розуміння ситуації, що склалася в опозиційних до КПУ організаціях. Які причини стимулювали громадськість до об'єднання?

На виборах до Верховної Ради 1990 р. Демократичний блок здобув перемогу в п'яти областях: Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській і Київській. 15 травня 1990 р. Верховна Рада УРСР нового складу почала працювати на постійній основі. У парламенті сформувалися два депутатські блоки: комуністична більшість «За Радянську суверенну Україну» («група 239») та опозиційна «Народна Рада».

Вибори кардинально змінили внутрішньополітичну ситуацію: до влади прийшли політичні лідери нової хвилі (склад Верховної Ради УРСР оновився на 90 %); представники демократичних сил набули статусу народних депутатів, що юридично посилювало опозицію; перемога демократів на місцевому рівні в низці областей республіки активізувала діяльність регіональних еліт. Однак остаточного перелому на користь якоїсь однієї з протидіючих сил у ході виборів у масштабах республіки фактично не відбулося.

О. Бойко, історик

? Як результати виборів вплинули на політичну ситуацію в Україні?

Верховна Рада УРСР на законодавчому рівні започаткувала процес відновлення незалежної держави, хоча комуністична більшість цьому протистояла. Після ухвалення 11 березня 1990 р. акта Верховної Ради Литовської РСР «Про відновлення незалежності Литовської держави» та ухвалення 12 червня 1990 р. Декларації про державний суверенітет Російської Федерації Верховна Рада УРСР також активізувалася. 28 червня депутати почали розгляд питання про державний суверенітет України.

Суверенітет – це самостійність і незалежність держави у вирішенні внутрішніх і зовнішніх справ і врегулювання політичних та економічних відносин.

Остаточний текст Декларації про державний суверенітет України було ухвалено 16 липня 1990 р. Він здобув схвалення майже всіх членів Верховної Ради УРСР. Комуністи голосували «за», оскільки під тиском суспільних настроїв ХХVIII з'їзд КПУ ухвалив резолюцію «Про державний суверенітет Української РСР». Під час голосування «проти» висловилися лише чотири депутати й один «утримався».

2. Декларація про державний суверенітет України

Перейшовши за кодом чи посиланням <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12>, ви можете ознайомитися з текстом Декларації про державний суверенітет України.

У преамбулі української Декларації про державний суверенітет України підкреслювалося, що Верховна Рада УРСР проголошує суверенітет України як «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах». Цим перекреслювалися будь-які формули «оновлення Союзу».

Декларація проголошувала економічну самостійність України, підкреслювала намір створити банківську, фінансову, митну та податкову системи, сформуувати державний бюджет, а за потреби ввести власну грошову одиницю. Україна заявляла про право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема у валютному фонді та золотому запасі.

Декларація визнавала самостійність республіки у вирішенні питань науки, освіти та культурного розвитку української нації. Відповідно до документа, мало бути забезпечене національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості й традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя. За всіма іншими національностями, які мешкали в УРСР, також визнавалося право їхнього вільного національно-культурного розвитку.

Проголошуючи право мати власні Збройні сили, внутрішні війська й органи держбезпеки, Україна декларувала свій намір стати в майбутньому нейтральною державою.

Уперше проголошувалося право громадян на сприятливе довкілля. Передбачалося, що Україна самостійно здійснюватиме безпосередні зносини з іншими державами, укладатиме з ними договори, обмінюватиметься дипломатичними, консульськими й торговельними представництвами, братиме рівноправну участь у міжнародному спілкуванні. У документі було проголошено пріоритет республіканських законів над союзними.

Декларація повною мірою відповідає принципам міжнародного права, юридично закріпленим у Статуті ООН та інших міжнародних актах. Однак ухвалений документ не одержав статусу конституційного акта через відмову парламентської більшості це зробити.

Проте під впливом демократичної громадськості та суспільних протестних акцій та на основі Декларації про державний суверенітет України 3 серпня 1990 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Закон УРСР «Про економічну самостійність Української РСР». Головними принципами економічної політики України було визнано:

- власність народу республіки на її національне багатство і національний дохід;
- різноманітність і рівноправність різних форм власності та їхній державний захист;
- повну господарську самостійність і свободу підприємництва; створення національної грошової одиниці, самостійність регулювання грошового обігу;
- створення національної митниці тощо.

Ухвалення цього закону та низки інших актів улітку й восени 1990 р. стало суттєвим кроком у реалізації ідеї української незалежності. До кінця 1990 р. Україна підписала двосторонні державні угоди з Литвою, Латвією, Естонією, Росією, Білоруссю, Узбекистаном і Казахстаном.

3. Революція на граніті

Союзний центр, усвідомлюючи, що втрачає ініціативу, прагнув покласти край «параду суверенітетів»¹ і розгорнув підготовку нового союзного договору. Його проект не визнавав державного суверенітету республік і забороняв вихід зі складу СРСР.

У відповідь Україною прокотилася хвиля протестів, спрямованих проти участі в підписанні нового договору. 1 жовтня 1990 р. Асоціація демократичних Рад народних депутатів і демократичних блоків звернулася до парламенту й уряду з вимогою відмовитися від підписання цього документа.

Пропонувалося надати Декларації про державний суверенітет України статусу конституційного акта, розпустити КПУ і націоналізувати її майно. В Україні відбулися масові мітинги та маніфестації під гаслом «Ні – новому союзному договору!».

Листівка (1991)

У Верховній Раді опозиційна Народна Рада також звинуватила уряд УРСР у тому, що він не дотримується Декларації про державний суверенітет, не створює умов для реформування економіки, і вимагала відставки голови Верховної Ради Л. Кравчука та голови Ради Міністрів В. Масола, розпуску КПУ, відмови від підписання союзного договору.

Вимоги Народної Ради активно підтримала молодь, яка займала державницьку позицію. Об'єднавшись у молодіжні організації: Спільку незалежної

української молоді (СНУМ), Українську студентську спілку (УСС) та ін., – молодь проводила різні політичні заходи, спрямовані на подальшу демократизацію українського суспільства.

Найбільш вражаючою акцією стало політичне голодування студентів, організоване Українською студентською спілкою та «Студентським братством» у жовтні 1990 р. з ультимативними вимогами до Верховної Ради УРСР. Ця кампанія широкомасштабних акцій ненасильницької громадянської непокори увійшла в новітню історію України як **Революція на граніті**. Протести тривали з 2 до 17 жовтня 1990 р. Їхнім стрижнем було студентське голодування на площі Жовтневої революції в Києві. У цій акції взяла участь 157 студентів з 24 міст України. Її очолювали О. Доній, М. Івацшин та О. Барков.

Мовою джерел

Ми думали багато про такі речі, як повстання, бунти, масова непокоря, супротив міліції та «омону», органам влади. Думали про партизанську діяльність. Потім раптом прийшли до дуже доброго висновку, що все ж таки тут повинно бути присутнє мистецтво, точніше мистецька акція, у якій немає прямого насильства... обрали голодування – бо це ж максимальний спосіб ненасильницької пожертви.

Зі свідчень Т. Прохаська, учасника подій

¹Парад суверенітетів – термін для визначення процесу, який відбувався в СРСР у зв'язку з проголошенням союзними республіками державного суверенітету.

? Які традиції національно-визвольної боротьби продемонстрували студенти акцією ненасильницького спротиву? Чому молодь наважилася на здійснення кроків, що становили небезпеку для здоров'я?

Студенти вимагали недопущення підписання нового союзного договору та проведення перевиборів Верховної Ради УРСР на багатопартійній основі; повернення на територію УРСР українських солдатів, а також забезпечення проходження військової служби українцями винятково на території республіки; націоналізації майна КПУ та ЛКСМУ; відставки голови Ради Міністрів УРСР В. Масола.

Вимоги студентів (1990)

17 жовтня Верховна Рада УРСР ухвалила постанову «Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 року». Документом передбачалося задовольнити всі вимоги студентів.

Відставка прем'єр-міністра [В. Масола] стала перемогою, але важливіші вимоги були проігноровані і забуті. Після Революції на граніті її учасники не могли взяти участь у виборах, адже Верховна Рада заблокувала таку можливість, увівши віковий ценз до 25 років. Молодих людей не допускала до політики не тільки влада, а й опозиція. Тож лідери революції так і не змогли скористатися перемогою в інтересах країни.

О. Кавилін, політолог

? Чому, на вашу думку, влада виявилася не готовою залучити молодь до політичного життя?

Знайдіть у мережі Інтернет і перегляньте фільм «16 днів. Революція на граніті». Чи згодні ви з думкою, що саме ця подія стала початком кінця радянської дійсності?

1. Проаналізуйте участь молоді в сучасних політичних процесах в Україні. 2. Дайте відповідь на запитання: «Чи є важливою роль нового покоління в сучасному політичному процесі?». Аргументуйте. 3. Долучайтеся до громадсько-політичного життя країни. Знайдіть в інтернет-мережі українські громадські організації, що презентують сучасну молодіжну політику, та за бажанням приєднайтеся до їхньої діяльності.

19 листопада 1990 р. у Києві голова Верховної Ради РРФСР Б. Єльцин і голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук підписали двосторонній договір, яким визнавався суверенітет Росії та України, і сторони зобов'язувалися утримуватися від дій, «що можуть завдати шкоди державному суверенітету іншої Сторони». Підтверджуючи визнання Росії та України як рівноправних суб'єктів міжнародного права, сторони зобов'язувалися не втручатися у внутрішні справи одна одної та не застосовувати силу у відносинах. Підтверджувалася непорушність державних кордонів між Україною та Росією й відмова від будь-яких територіальних претензій. Україна гарантувала політичні, економічні, етнічні й культурні права представникам народів Росії на своїй території.

Протягом кількох днів парламенти обох республік ратифікували договір. Український народ підтримував курс на радикальне оновлення суспільних відносин. Однак тогочасні політики не використали підтримку народу та не здійснили комплексні політичні, соціальні й економічні реформи.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Визначте хронологічну послідовність подій: вибори до Верховної Ради УРСР, відставка В. Масола, Декларація про державний суверенітет України, Революція на граніті, акція «Українська хвиля».

Інформаційну. Схарактеризуйте Декларацію про державний суверенітет України.

Логічну. Проаналізуйте вплив Революції на граніті на подію, що відбулася 19 листопада 1990 р. в Україні.

Аксіологічну. 1. Сформулюйте висновок: «Я вважаю, що у виборах до Верховної Ради УРСР у 1990 р. перемогла правляча партія / опозиція». Доведіть свою позицію. 2. Як ви розумієте вислів В. Чорновола «Без “Червоної Руті” не було б “Студентського голодування”, а без “Студентського голодування” не було б Незалежності України?»

Мовленнєву. Підготуйте розповідь «Революція на граніті» за планом: 1) причини; 2) хронологія; 3) основні рушійні сили; 4) мета; 5) наслідки; 6) значення. Чому Революцію на граніті називають Першим українським Майданом?

§ 27. Наростання дезінтеграційних процесів у СРСР

1. Створення Автономної Республіки Крим

14 листопада 1989 р. Верховна Рада СРСР ухвалила Декларацію «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, підданих насильницькому переселенню, і про забезпечення їхніх прав». З'явилися легальні можливості для повернення до Криму кримськотатарського та інших народів, незаконно позбавлених місць постійного проживання. Проблема Кримської автономії набула особливої актуальності після ухвалення Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України.

Активний рух України до незалежності, перехід на ці позиції більшої частини керівництва республіки та депутатів Верховної Ради України викликали занепокоєння консервативної частини кримського керівництва.

В. Велігодський, історик

В Кремлі розглядали «Кримську автономію» як можливий важіль впливу на українське керівництво в майбутньому.

Р. Подкур, історик

? Чому, на вашу думку, позиції щодо вирішення кримського питання в союзного та кримського керівництва були схожими?

12 листопада 1990 р. на позачерговій сесії Кримської обласної ради народних депутатів було ухвалено рішення про підготовку референдуму щодо утворення адміністративно-територіальної автономії на основі Кримської області.

Мовою джерел

Визначення державного статусу Криму або сесією Кримської обласної Ради народних депутатів, склад якої не може представляти інтереси кримськотатарського народу, або референдумом російськомовного населення, переселеного в Крим після депортації кримських татар... розглядатиметься як таке, що не має юридичної сили.

Зі спеціальної заяви Організації кримськотатарського національного руху (ОКНР) (8 листопада 1990 р.)

❓ Обґрунтуйте висновок: «Я вважаю, що позиція ОКНР щодо проведення референдуму в Криму з питання визначення статусу Криму є правомірною (або неправомірною)...». У чиїх інтересах проводився референдум?

На референдумі на питання: «Ви за відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки як суб'єкта Союзу РСР і учасника Союзного договору?» – позитивно відповіли 93,26 %, що брали участь у референдумі.

У результаті референдуму Кримську область було виведено за межі правосуб'єктності України та перетворено в новому статусі на суб'єкт Союзу й учасника Союзного договору. Після складних переговорів, базуючись на законодавстві СРСР і УРСР, Верховна Рада УРСР 12 лютого 1991 р. ухвалила Закон УРСР «Про відновлення Кримської АРСР».

Мовою джерел

Стаття 1. Відновити Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку в межах території Кримської області в складі Української РСР. Стаття 2. Кримську обласну Раду народних депутатів тимчасово, до прийняття Конституції Кримської АРСР і створення на її основі конституційних органів державної влади, визнати найвищим органом державної влади на території Кримської АРСР і надати їй статус Верховної Ради Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки.

*Із Закону УРСР «Про відновлення Кримської АРСР»
(12 лютого 1991 р.)*

❓ Проаналізуйте зміст документа. Які зміни щодо статусу Кримської АРСР у порівнянні з іншими адміністративними одиницями у складі України відбулися? Чи було враховано права корінного кримськотатарського народу, що повернувся після депортації?

2. Меджліс кримськотатарського народу

Після повернення до Криму депортованих кримських татар відновив свою діяльність Меджліс кримськотатарського народу. Він мав представляти кримськотатарські інтереси перед іншими політичними суб'єктами та спрямовувати місцеві органи самоврядування кримських татар на реалізацію рішень Курултаю кримськотатарського народу¹, забезпечення національних прав і вирішення питань облаштування кримських татар.

У 1991 р. головними цілями Меджлісу стали:

- його офіційне визнання органами влади як єдиного легітимного представницького органу кримських татар;
- гарантоване квотоване представництво кримських татар в органах влади Криму всіх рівнів;
- національне самовизначення кримськотатарського народу.

26–30 червня 1991 р. у м. Сімферополь відбувся Другий Курултай кримськотатарського народу. На ньому було ухвалено «Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу», «Звернення до кримськотатарського народу», «Звернення до всіх жителів Криму», «Звернення до Президента СРСР, Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР», «Звернення до Організації Об'єднаних Націй, народів, парламентів і урядів держав, міжнародних організацій», резолюцію «Про виконання рішень державних органів, пов'язаних з поверненням кримських татар у Крим»,

¹Курултай кримськотатарського народу – національний з'їзд, вищий повноважний представницький орган кримськотатарського народу.

постанови «Про національний прапор і національний гімн кримськотатарського народу», «Про перехід на латинську графіку».

На сесії Курултая із числа його делегатів було обрано Меджліс кримськотатарського народу, що складається з 33 осіб. Головою Меджлісу став М. Джемільєв.

3. Спроба державного перевороту в СРСР у серпні 1991 р.

«Парад суверенітетів» загрожував існуванню СРСР. Партійна еліта покладала великі надії на союзний договір, положення якого значно обмежували права республік. Спостерігаючи за піднесенням національно-демократичних сил, які дедалі впевненіше протистояли імперським амбіціям центру, союзна номенклатура вирішила зробити ставку на проведення референдуму про збереження СРСР.

Голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук запропонував одночасно із загальносоюзним референдумом провести український, який підтвердив би схвальне ставлення населення до Декларації про державний суверенітет. Референдум відбувся 17 березня 1991 р. Українці відповіли ствердно і на «союзне» (70,2 %), і на «українське» (80,3 %) запитання. Республіканське опитування в Україні мало цілком однозначний наслідок: Україна має укласти такий союзний договір, який відповідав би Декларації про державний суверенітет України.

Весняний референдум започаткував Новоогарьовський процес – перемовини керівників дев'яти республік, зокрема України, з президентом СРСР про новий союзний договір, який мав стати компромісом між республіками та центром. Оскільки всі варіанти Союзного договору ґрунтувалися на ідеї збереження формально федеративної держави, а фактично російської імперської цілісності, українська сторона зайняла вичікувальну позицію.

Дедалі більше робітничих колективів висловлювалися на підтримку суверенітету України, досягнення нею повної незалежності. 21–23 червня 1991 р. у Києві відбувся установчий з'їзд Всеукраїнського об'єднання солідарності трудівників. На ньому, поряд з економічними, прозвучали й політичні вимоги: про вихід України зі складу СРСР, розпуск КПСР і КПУ, припинення урядом УРСР усіх фінансових відрахувань до центру, проведення в республіці на основі нового закону виборів під міжнародним контролем.

Противники Новоогарьовського процесу, а серед них група вищих партійних і державних чиновників, розуміли, що СРСР на порозі розпаду, що Україна не підпише Союзний договір, а без неї СРСР неможливий.

18 серпня 1991 р. голова Верховної Ради СРСР А. Лук'янов виступив з офіційною заявою про незгоду з Президентом СРСР М. Горбачовим. Того самого дня його союзники висунули вимогу до М. Горбачова про запровадження надзвичайного стану на всій території СРСР і, відповідно, відкладення на цій підставі підписання нового Союзного договору. Коли М. Горбачов на це не погодився, 19–21 серпня 1991 р. було вчинено спробу державного перевороту. Владу в Кремлі перебрав на себе Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС; рос. – ГКЧП).

Мовою джерел

У ніч на 19 серпня в Москві вчинено антиконституційний державний переворот. Владу злочинно захоплено верхівкою військово-промислового комплексу і КДБ та правоохоронних крила КПРС. До самозваного Державного комітету надзвичайного стану ввійшли особи, давно відомі своїми реакційними великодержавницько-шовіністичними

поглядами. Головна мета перевороту є придушення демократичних і національно-визвольних процесів у республіках та збереження недоторканими імперських структур. Це неприхована спроба перекреслити прогресивні здобутки народів на шляху до державного суверенітету... Закликаємо всіх громадян України, усіх посадових осіб, військовослужбовців та охоронців правопорядку ігнорувати будь-які рішення путчистів і підпорядковуватися виключно Конституції України та її законам... Пам'ятаймо: якщо сьогодні танки розчавлять суверенітет Росії, то завтра вони з'являться на вулицях і площах українських міст.

Зі Звернення Народної Ради ВР України до народу України (20 серпня 1991 р.)

? Які політичні сили здійснили спробу державного перевороту в СРСР? Яку мету вони переслідували? Які наслідки для України були б у разі успішності цього заходу? Чи швидко відреагувала Верховна Рада УРСР на дії заколотників? Які рекомендації було дано? У чиїх інтересах, на вашу думку, діяла політична еліта України під час спроби заколоту?

Мовою джерел

Отже, наша позиція – це позиція виваженості і ще раз виваженості. Це захист конституційних норм, захист законів. Усе, що йде всупереч цій позиції, яку схвалив народ, є для нас неприйнятним. Ми маємо відстояти закони, захистити демократію, утвердити у суспільстві законний порядок, захистити інтереси людей. Ми маємо діяти так, щоб не пролилася кров.

З виступу голови ВР УРСР Л. Кравчука на телебаченні (19 серпня 1991 р.)

? Прокоментуйте позицію Верховної Ради УРСР.

Проти державного перевороту в СРСР рішуче виступили демократичні сили Росії на чолі з президентом РРФСР Б. Єльциним. У Москві центром опору став Білий дім (нині – Будинок уряду Російської Федерації), на захист якого вийшли озброєні москвичі. Серед його захисників були й представники України під синьо-жовтим прапором. Керівництво армії після деяких коливань не підтримало заколотників, а окремі підрозділи перейшли на бік народу. За підтримки демократичних сил усіх республік державний переворот в СРСР було зірвано. 21 серпня його організатори визнали свою поразку.

Провал заколоту викликав серйозні зміни в державному та політичному житті країни, критично посилив відцентрові тенденції в СРСР. Антиконституційні дії змовників, що входили до керівного складу КПРС, прискорили розпад радянської держави.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Синхронізуйте події: проведення Другого Курултаю кримськотатарського народу; відновлення Кримської АРСР; проведення референдуму в Криму; проведення референдуму в УРСР; спроба державного перевороту в СРСР.

Просторову. Які мотивації для створення в Криму автономії існували? Хто їх висловлював? Чиї інтереси було проігноровано під час проведення референдуму в Криму? Аргументуйте, використовуючи карту 6 (с. 220).

Аксіологічну. «Автономія Кримській області України в 1991 р. була надана за історичними та географічними ознаками, а не за етнічними. Тому Автономна Республіка Крим створена як територіальна автономія в складі України, а не національно-територіальна... На наш погляд, термін «відновлення» не зовсім відповідає дійсності... З дня прийняття законодавчих актів, які скасували Кримську АРСР, у Криму докорінно змінилася соціально-політична, економічна обстановка, етнонаціональний склад населення. Тому мову можна вести не про відновлення, а про створення автономії» (В. Велигодський, історик). Прокоментуйте позицію дослідника.

Інформаційну. Складіть план про особливості участі кримськотатарського населення у громадсько-політичному житті Криму. Сформулюйте своє розуміння проблеми: чому українська політична еліта не скористалася можливістю налагодити тісну співпрацю з кримськими татарами?

Логічну. Схарактеризуйте передумови державного перевороту в СРСР у серпні 1991 р. та ставлення політичної еліти України до ситуації.

Мовленнєву. Які події поглиблювали суверенітет України? Які соціальні групи брали участь у цих процесах?

§ 28. Проголошення незалежності України

1. Акт проголошення незалежності України

24 серпня 1991 р. на позачерговій сесії Верховної Ради України голова парламенту Л. Кравчук запропонував найближчим часом визначити й створити всі структури суверенітету та механізм з його практичної реалізації; створити Раду оборони України, Національну гвардію; ухвалити закони про статус військ, розміщених на території України, вирішити питання про департизацію правоохоронних органів республіки. І. Юхновський від Народної Ради вніс пропозицію проголосити акт, у якому було б зафіксовано незалежний статус України, абсолютний пріоритет її Конституції, законів та урядових постанов. Проголошення цього акта пропонувалося підтвердити проведенням референдуму в Україні. Крім того, Народна Рада виступила з вимогою заборонити діяльність КПУ.

Результатом роботи парламенту 24 серпня 1991 р. стало ухвалення Акта проголошення незалежності України.

Мовою джерел

Виходячи зі смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р.,

- продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,
- виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,
- здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України,

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави - України. Територія України є неподільною й недоторканою. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

З Акта проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.)

❓ Визначте, на які історичні обставини спирається Верховна Рада УРСР для обґрунтування необхідності проголошення незалежності України. Чи є, на вашу думку, ці обставини переконливими?

Знайдіть у мережі Інтернет архівні відеокадри про події і емоції людей в Україні 24 серпня 1991 р. і перегляньте їх.

? Які ознаки свідчать, що Акт проголошення незалежності став доленосною подією в житті українського суспільства? Яким був міжнародно-правовий зміст Акта?

Того самого дня Верховна Рада ухвалила постанову «Про проголошення незалежності України». Згідно з нею було вирішено 1 грудня 1991 р. провести республіканський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності.

26 серпня 1991 р. Президія Верховної Ради України ухвалила указ «Про тимчасове припинення діяльності Компартії України». Партапарат було розпущено, однак загалом державна, адміністративна й господарська номенклатура залишилася при владі, а згодом узяла найактивнішу участь і у формуванні державних структур незалежної України, і в приватизації її багатств.

2. Референдум і вибори Президента України 1 грудня 1991 р.

Важливим етапом в утвердженні незалежності України став Всеукраїнський референдум, який відбувся 1 грудня 1991 р.

Мовою джерел

Я знав, що якщо ми не проведемо референдуму, не пройдемо цю складну, але важливу дорогу через волевиявлення народу, то, поперше, до цього... до цієї незалежності може поставитися дуже критично Москва, я м'яко кажу – критично. І світ може, орієнтуючись на Москву, холодно й обережно, і з застереженнями поставитись до нашого рішення.

Зі спогадів Л. Кравчука, голови Верховної Ради України

? Проаналізуйте політичні умови, які спонукали депутатів Верховної Ради України ухвалити рішення про проведення референдуму.

У референдумі взяли участь майже 32 млн опитуваних (84,18 % загальної кількості виборців). З них ствердну відповідь дали понад 28 млн осіб (90,32 %).

Мовою джерел

Це було несподівано для всіх. Я пригадую, як В'ячеслав Чорновіл говорив: «Ну, хоча б ми отримали 50 відсотків плюс один голос “за”».

З інтерв'ю Г. Удовенка, заступника міністра закордонних справ України (1991–1992)

Настрій в українському суспільстві був таким, що відіграти назад уже ніхто не зміг. Бо переважна більшість українців була за незалежність України, за створення своєї національної держави.

Зі спогадів І. Зайця, народного депутата Верховної Ради України

? Які настрої переважали в Україні напередодні референдуму? Чи здогадувалися українські політики про рівень поширення в суспільстві національно-державотворчої ідеї?

Одночасно з Всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 р. в Україні було проведено вибори Президента, які проходили на альтернативній основі. Ще на старті президентської кампанії найреальнішими претенден-

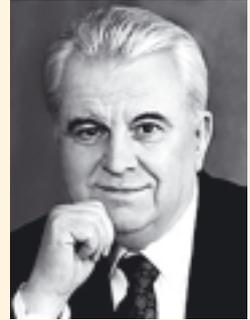
тами на найвищу державну посаду вважалися Л. Кравчук і В. Чорновіл, що підтверджувалося результатами численних соціологічних досліджень.

Однією з головних особливостей цієї президентської кампанії стало те, що демократичні сили не спромоглися домовитися про підтримку єдиного кандидата, і на старті виборчих перегонів постало п'ятеро політичних союзників, які представляли опозиційне парламентське об'єднання – Народну Раду.

У підсумку майже 20 млн громадян, які взяли участь у голосуванні (61,8 %), зробили вибір на користь Л. Кравчука. Його передвиборча програма складалася з п'яти «Д»: Державність, Демократія, Добробут, Духовність, Довіра.

Леонід Кравчук (народився 1934 р.) – економіст, політичний і державний діяч. З 1958 р. після отримання вищої освіти працював у Чернівецькому фінансовому технікумі. У 1960–1967 рр. – консультант-методист, завідувач відділу пропаганди та агітації Чернівецького обкому КПУ. Упродовж 1967–1970 рр. навчався в аспірантурі Академії суспільних наук при ЦК КПРС. 1970 р. працював у ЦК КПУ. Протягом 1989–1990 рр. – секретар ЦК КПУ з ідеологічної роботи. У 1990–1991 рр. – голова ВР УРСР. З 1991 по 1994 р. – Президент України.

Леонід Кравчук

Фінанси та банківська справа. Багато професій фінансового сектору (зокрема, бухгалтер, операціоніст) належать до категорії професій-пенсіонерів. Орієнтири фінансової сфери найближчого майбутнього – оцінювач інтелектуальної власності, менеджер краудфандінгових і краудінвестингових платформ¹, розробник персональних пенсійних планів, менеджер фонду прямих інвестицій у талановитих людей.

Обрання Л. Кравчука Президентом України засвідчило, з одного боку, його авторитет і вагомий внесок у відновлення Україною незалежності, а з іншого – факт збереження впливу партійно-державної номенклатури на зміст і шляхи розвитку української державності. Збереження при владі номенклатури не обіцяло прогресивних випереджальних реформ і безболісного утвердження незалежності.

3. Розпад СРСР

5 грудня 1991 р., коли щойно обраний главою держави Л. Кравчук склав присягу, Верховна Рада України ухвалила звернення «До парламентів і народів світу», у якому оголосила, що вважає щодо себе недійсним і недіючим договір 1922 р. Союзу РСР, а також окреслила основні цілі, пріоритети та напрями внутрішньої і зовнішньої політики України.

Головні цілі внутрішньої та зовнішньої політики України		
забезпечення суверенітету країни як суб'єкта міжнародного права	гарантія національної безпеки	створення сприятливих умов для політичного, соціально-економічного й духовного розвитку українського суспільства та його громадян

¹Краудфандінг – безоплатне фінансування ідей і проектів користувачами Інтернету. Краудінвестинг – можливість вкласти інвестиції в перспективні стартапи через Інтернет.

Результати референдуму дали до рук українського керівництва беззаперечні аргументи в діалозі із союзнаю владою щодо створення незалежної української держави. Питання було тільки у процедурі, за якою відбуватиметься цей процес. Суттєво полегшило задачу українських лідерів і те, що позбутися панування союзного центру прагнули не тільки лідери неросійських республік, а й сама Російська Федерація та її керівництво.

О. Бойко, історик

? Які документи та події свідчать, що процес усамостійнення набрав обертів?

Восени 1991 р. М. Горбачову вдалося відновити переговорний процес. Робочою групою було розроблено новий проект Договору – «Про створення Союзу Суверенних Держав як конфедерації¹ незалежних держав». Але ця ідея була явно безперспективною. Дві республіки, Вірменія та Україна, відмовилися увійти до конфедеративного союзу.

8 грудня 1991 р. вищі посадові особи трьох республік Союзу РСР: Б. Єльцин та Г. Бурбуліс (РРФСР), С. Шушкевич і В. Кебич (Білорусь), Л. Кравчук та В. Фокін (Україна) – підписали Біловезьку угоду – «Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав» (СНД).

При цьому важливо зауважити, що Україна і Білорусь розглядали СНД передусім як інструмент мирного роз'єднання, а багато хто з команди Б. Єльцина вбачав у ньому засіб, за допомогою якого Росія контролюватиме пострадянський простір. Принципова відмінність у підходах до трактування ролі СНД згодом породила на пострадянському просторі безліч конфліктів.

12 грудня 1991 р. Верховна Рада України ратифікувала угоду про СНД із застереженнями, які гарантували незалежність України як суб'єкта міжнародного права. 20 грудня 1991 р. український парламент ухвалив спеціальну заяву, у якій заперечував можливість перетворення СНД на державне утворення. Заявлялося, що Україна створюватиме власну відкриту економічну систему шляхом запровадження своєї митної, банківської служб і власної грошової одиниці.

Мовою джерел

Щодо створення СНД, то факт її появи на місці СРСР мав, з одного боку, забезпечити так зване цивілізоване розлучення сторін, а з іншого – пом'якшити сприйняття факту зникнення Союзу тими впливовими силами імперії, які ще мали серйозні можливості для протидії її розвалу. Сторони також домовилися залишити наразі спільний контроль за ядерним арсеналом на всій території дотеперішньої держави. Цим порозумінням разом з надзвичайним результатом референдуму 1 грудня розвіяно всі найбільші страхи Заходу щодо появи незалежної України – на нашій території не передбачалося громадянської війни через різне бачення майбутнього країни.

*Зі спогадів В. Василенка, консультанта МЗС (1991),
представника України при ЄС і НАТО*

21 грудня на зустрічі лідерів незалежних держав колишнього СРСР в м. Алма-Ата до СНД приєдналися ще вісім союзних республік, крім Грузії,

¹**Конфедерація** – політичний союз, кожний член якого зберігає незалежність. Держава-конфедерація має власні органи державної влади та управління, але водночас створює спеціальні органи для координації діяльності в певних, чітко визначених сферах (насамперед військовій, рідше зовнішньополітичній, економічній та інших).

Латвії, Литви та Естонії. В ухваленій Декларації зазначалося, що з утворенням СНД СРСР припиняє своє існування. За таких обставин 25 грудня 1991 р. М. Горбачов оголосив про припинення виконання ним обов'язків Президента СРСР у зв'язку зі зникненням самої держави. Того самого дня союзний парламент ухвалив декларацію про припинення існування СРСР.

4. Міжнародне визнання України

Протягом 99 днів від проголошення незалежності світ не визнавав Україну як незалежну державу. Точкою неповернення став Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. Наступного дня після референдуму про визнання нової держави оголосили Канада і Польща, 3 грудня – Угорщина, 4 грудня – Латвія і Литва. 5 грудня одразу п'ять країн – Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія і Хорватія. Керівництво США тримало «дипломатичну паузу» до 25 грудня 1991 р., а далі впродовж одного тижня про визнання України оголосила ще 21 держава.

До початку нового 1992 р. незалежність України визнали 68 держав, станом на 27 січня 1992 р. Україну визнала 91 держава; 5 травня 1992 р. – 118 держав, з них 72 – встановили з Україною дипломатичні відносини, у 1994 р. – 149 держав, із 132 – встановлено дипломатичні відносини.

Після 1 грудня 1991 р. визнання відбувалося не лише на двосторонньому рівні, а й на рівні міжнародних організацій. 30 січня 1992 р. Україна стала членом Ради з безпеки і співробітництва в Європі (нині – Організація з безпеки і співробітництва в Європі), а згодом, 10 березня 1992 р., приєдналася до Ради північноатлантичного співробітництва (нині – Рада євроатлантичного партнерства). Незалежна Україна стала повноправним членом світового товариства, важливим чинником системи міжнародних відносин.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Визначте хронологічну послідовність: вибори Президента України, Акт проголошення незалежності України, Всеукраїнський референдум.

Логічну. Сформулюйте висновок про наявність (або відсутність) впливу спроби державного перевороту в СРСР на політичну еліту України.

Просторову. 1. Використовуючи карту 6 (с. 220), складіть розповідь про перебіг державотворчих процесів в Україні. 2. Проаналізуйте результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р.

Аксіологічну. «Якщо говорити з моєї точки зору як тодішнього керівника Народної Ради, то насамперед мушу сказати, що добитися надзвичайного засідання Верховної Ради 24 серпня 1991 року, а не 3 вересня, як це планувалося згідно з графіком, було дуже непросто. Народна Рада мусила зібрати 150 підписів, й ми самі мусили підготувати всі документи... ми самостійно робили підготовчу роботу і за одну ніч мали надрукувати ці папери у 450 екземплярах. Фактично наша група й вела до проголошення Незалежності, й у нас у руках була ініціатива» (І. Юхновський, депутат ВР України, керівник групи Народна Рада). Чи замислювалися ви про роль осіб, які є рушійною силою тієї чи іншої події? Прокоментуйте наведений спогад з позиції окремої особистості чи групи осіб, що брала (брали) участь в організації позачергового засідання ВР України. Означте максимальну кількість осіб, які, на вашу думку, були причетні до події, що відбулася в Україні 24 серпня 1991 р.

Інформаційну. Складіть політичні портрети Л. Кравчука і В. Чорновола.

Мовленнєву. Схарактеризуйте значення суспільно-політичних подій в історії України: Акт проголошення незалежності України, Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р., вибори Президента України 1991 р., розпад СРСР.

§ 29. Практичне заняття 4. Злочини комуністичного режиму. Уроки для України сьогодні

1. Які події ХХ ст. можна класифікувати як злочини комуністичного режиму?

Скористайтеся методом «Мозковий штурм» і рубрикуватиме та узагальнить інформацію про злочини комуністичного режиму: злочини періоду національно-визвольної війни (1917–1921) / сталінські репресії до 1950-х рр. / депортації народів у СРСР / злочини періоду Другої світової війни / повоєнні злочини / замовні політичні вбивства. Зробіть узагальнення про зміни й наслідки, які відбувалися в житті особи / суспільства / держави за результатами цих подій.

2. Як трансформувалася позиція влади в Україні щодо засудження комуністичних злочинів?

1. Користуючись методом «Мікрофон», актуалізуйте знання про процеси реабілітації в УРСР у період хрущовської відлиги. На кого поширювалася реабілітація, а хто їй не підлягав? Які зміни відбулися в роки горбачовської перебудови?

2. Ознайомтеся з аналізом нормативно-правової бази України з питань реабілітації безневинно репресованих громадян у період становлення незалежності держави.

Україна на законодавчому рівні засуджувала репресії і відмежовувалася від терористичних методів керівництва суспільством, проголошувала намір неухильно добиватись відновлення справедливості, усунення наслідків свавілля і порушень громадянських прав, прагнула забезпечити посильну на цей час компенсацію матеріальної і моральної шкоди, заподіяної незаконними репресіями, реабілітованим та їх сім'ям, та гарантувала народу України, що подібне ніколи не повториться, що права людини і законність будуть свято додержуватись.

В. Адамовський, історик

Сформулюйте основну думку висловлювання.

3. Ознайомтеся з хронікою основних нормативно-правових документів, що викривають злочини комуністичного режиму.

14 листопада 1989 р. – Декларація Верховної Ради СРСР «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, підданих примусовому переселенню, і забезпечення їхніх прав».

13 серпня 1990 р. – Указ Президента СРСР «Про відновлення прав усіх жертв політичних репресій 20–50-х років». Ним передбачалося зобов'язати «Раду Міністрів СРСР, уряди союзних республік до 1 жовтня 1990 р. внести в законодавчі органи пропозиції щодо порядку відновлення прав громадян, які постраждали від репресій».

7 березня 1991 р. – Постанова ВР СРСР «Про скасування законодавчих актів у зв'язку з Декларацією Верховної Ради СРСР від 14 листопада 1989 року “Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, підданих примусовому переселенню, і забезпечення їхніх прав”».

17 квітня 1991 р. – Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», у якому визначалося коло громадян, які підлягали реабілітації. Закон суттєво спрощував порядок реабілітації, а з іншого боку, не допускав випадків реабілітації осіб, винних у скоєнні тяжких злочинів.

28 листопада 2006 р. – Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», за яким Голодомор 1932–1933 років в Україні визнано геноцидом українського народу.

Проаналізуйте, у якій послідовності здійснювалася політика влади щодо відновлення історичної справедливості. Як суспільство сприймало масове викриття «білих плям»? Якими цілями керувалася влада, коли викривала злочини комуністичного режиму? Який вплив мали перераховані нормативні документи на формування історичної пам'яті?

4. Прочитайте текст.

З моменту проголошення Україною незалежності мала місце поступова культурна дерадянізація України, проте вона була хвилеподібною та мала суперечли-

вий характер: формування національного історичного нарративу поєднувалося із збереженням та адаптацією української радянської традиції історичної пам'яті, остання стосувалася значною мірою подій Другої світової війни. Після прийняття декомунізаційних законів політика зміни історичного нарративу та формування культурної пам'яті набула офіційного та цілеспрямованого характеру.

К. Кобченко, історикиня

❓ 1. Які процеси, на вашу думку, авторка ідентифікувала як культурну дерадянізацію? Чи виявилось цих заходів достатньо для подолання наслідків радянського минулого? Аргументуйте. 2. Що надало державного виміру процесу формування культурної пам'яті українців?

3. Що являє собою політика декомунізації в Україні?

Декомунізація – це система заходів, спрямована на звільнення від впливу та наслідків комуністичної ідеології в усіх сферах життя країни та суспільства.

9 квітня 2015 р. Верховна Рада України ухвалила чотири закони про декомунізацію. 21 травня ухвалені закони набули чинності.

Знайдіть у мережі Інтернет на сайті Українського інституту національної пам'яті документальні матеріали про декомунізацію та ознайомтеся з ними.

Проаналізуйте інфографіку політики декомунізації (с. 150–151). Дайте відповіді на запитання: 1. Які основні напрями політики декомунізації? 2. Яка мета цієї політики? 3. Що означає декомунізація у свідомості людей? 4. Дайте власну оцінку актуальності (або неактуальності) означених заходів у нашому суспільстві. 5. Як ви особисто можете долучитися до політики декомунізації?

**Закон України
«Про доступ до архівів
репресивних органів
комуністичного
тоталітарного
режиму 1917–1991 років»**

відкриваємо архіви про злочини комунізму та масові порушення прав людини

**Закон України
«Про правовий статус
та вшанування пам'яті
борців за незалежність
України у ХХ столітті»**

віддаємо шану борцям за свободу України, повертаємо моральний борг

- **відкритий доступ** – відкриваються всі архіви радянських репресивних органів
- **минуле онлайн** – встановлюється обов'язок оцифрування документів задля їх збереження та удоступнення
- **єдиний архів** – формується єдиний архів репресивних органів, незалежний від політичної волі силовиків
- **європейський принцип доступу** – закон обмежує доступ до інформації, а не до документа
- **зняття самоцензури** – відповідальність за поширення інформації несе особа, а не архівіст
- **декомунізація спецслужб та міліції** – сучасні правоохоронці та спеціальні служби перестають бути пов'язаними з радянськими репресивними органами
- **оцінка російської агресії** – визнається факт агресії Радянської Росії проти України, окупація та анексія Радянською Росією території України
- **право на свободу** – боротьба за незалежність України визнається правомірною, вказуються організації та структури, учасники визвольного руху
- **відновлення незалежності** – законодавчо визначається, що в 1991 році відбулося відновлення незалежності України, спадкоємиці проголошеної в 1918 році Української Народної Республіки
- **військова традиція** – визнаються нагороди та військові звання, які протягом 1917–1991 років присвоювалися українськими державними утвореннями учасникам визвольного руху

Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років»

повертаємо народу справжню пам'ять про роки війни і позбавляємося радянського кліше

Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»

засуджуємо комуністичний та нацистський режими, забороняємо їх пропаганду

- **засудити тоталітарні режими** – визнання Україною злочинними комуністичного та нацистського режимів, жертвами яких стали мільйони наших співвітчизників
- **стоп пропаганді** – запровадження відповідальності за пропаганду комуністичного та нацистського режимів і публічне використання їхньої символіки
- **очищення карти країни** – встановлення процедури та строків перейменування об'єктів, які носять «комуністичні» назви (перереєстрація документів для громадян безкоштовна). З вулиць наших міст заберуть символи та пам'ятники, які возвеличують функціонерів тоталітарного режиму
- **справедливість, а не помста** – розслідування злочинів геноциду, злочинів проти людства та людяності, військових злочинів, здійснених представниками тоталітарних режимів
- **вшанування пам'яті** – встановлення Дня пам'яті жертв комуністичного та нацистського тоталітарних режимів 23 серпня, коли сталінський СРСР і гітлерівський Третій Райх уклали угоду, яка розпочала Другу світову війну

Інфографіка: декомунізація в Україні

1. Знайдіть у мережі Інтернет інформацію про реакцію громадськості щодо політики декомунізації. 2. Зробіть власний висновок про процес декомунізації, його причини й наслідки. 3. Візьміть участь у дискусії «Декомунізація в Україні: "за" чи "проти"».

4. Яке значення має проведення днів пам'яті в Україні?

1. Ознайомтеся з календарем пам'ятних дат в Україні. До яких подій їх приурочено?

Календар пам'ятних дат

27 січня День пам'яті жертв Голокосту	20 лютого День Героїв Небесної Сотні	26 квітня День Чорнобильської трагедії	8 травня День пам'яті та примирення
18 травня День пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу та День боротьби за права кримськотатарського народу		третьа неділя травня День пам'яті жертв політичних репресій	четверта субота листопада День пам'яті жертв голодоморів

❓ Як ці дати відзначають в Україні загалом і у вашому населеному пункті зокрема?

2. Схарактеризуйте правила телерадіомовлення щодо відзначення днів пам'яті в Україні. З якою метою встановлено ці правила?

ПРАВИЛА ТЕЛЕРАДІОМОВЛЕННЯ У ДНІ ТРАУРУ (СКОРБОТИ, ЖАЛОБИ) ТА ПАМ'ЯТІ		Зміни до телерадіопередач та сітки мовлення вносяться на увесь день		
		Але не пізніше ніж через 12 годин після оприлюднення нормативно-правового акта		
Телерадіоорганізації зобов'язані:	Припинити трансляцію	Поширювати інформацію в ефірному часі про день трауру (скорботи, жалоби) або день пам'яті	Під час телетрансляції розмістити на екрані	Оголосити хвилину мовчання
ДНІ ПАМ'ЯТІ Повторюване вшанування пам'яті загиблих унаслідок трагічних для українського народу подій (таких, як Голодомор, політичні репресії, воєнні дії)	Комедійних та еротичних фільмів, гумористичних передач	 Мінімум раз на дві години	відповідне стилізоване зображення або палаючу свічку, які є відорченими до відповідної події	о 12.00 із супроводженням звуку метронома, якщо інше не передбачено відповідним нормативно-правовим актом
ДНІ ТРАУРУ (скорботи, жалоби) Одноразова офіційно оголошена жалоба через трагічні події, які спричинили людські жертви, або у зв'язку зі смертю видатної особи	Комедійних та еротичних фільмів, гумористичних, розважальних і музичних передач, що містять твори мажорного звучання, теле- і радіовікторин, музичних передач на замовлення у прямому ефірі Рекламних роликів, що містять елементи гумору та еротики	 Мінімум раз на годину	Зображення палаючої свічки	

3. Проаналізуйте, які річниці ілюструють наведені нижче фотографії та емблеми. Підготуйте промову на відзначення пам'ятної дати (на вибір).

4. Прочитайте текст.

Історична пам'ять сприяє формуванню історичної свідомості молоді, у якій основою є знання, правда, погляди, уявлення, розуміння зв'язку між минулим і сучасністю, традиціями і досвідом різних поколінь. Вона допомагає майбутнім поколінням виділяти загальнолюдські цінності, критично відноситись до світового історичного досвіду, засвоювати його уроки, формувати власні переконання та свою громадянську позицію.

О. Готра, історикиня

? Чи є теза дослідниці про значення історичної пам'яті актуальною саме для вас? Аргументуйте. Використовуючи метод «Спалах»: 1) висловіть свої думки щодо значення історичної пам'яті в суспільстві; 2) запропонуйте заходи з формування історичної пам'яті, які, на вашу думку, є найбільш дієвими для молоді.

Розділ 5

Становлення України як незалежної держави

§ 30. Державотворчі процеси в умовах незалежності України

1. Новий статус України

З відновленням незалежності перед суспільством постала необхідність швидко й якісно вирішити низку проблем, які було зумовлено новим статусом України.

Державотворення – це процес будівництва держави, створення й розвитку її правових, політичних, економічних, ідеологічних, військових, фінансових та інших інститутів і забезпечення їх функціонування.

Серед перших важливих заходів державотворення – зміна назви держави. Замість «Українська Радянська Соціалістична Республіка» – «Україна», що зазначено в Законі України «Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного закону) Української РСР» від 17 вересня 1991 р.

Правовий статус громадян визначено Законом України від 8 жовтня 1991 р. «Про громадянство України». Згідно з ним, громадянство України надавалося всім, хто проживав на її території, не був громадянином іншої держави і не заперечував проти набуття українського громадянства.

Установлення недоторканності кордонів України та розробка системи заходів для забезпечення їх захисту та охорони регулювалися Законом України від 4 листопада 1991 р. «Про Державний кордон України».

На початку 1992 р. Верховна Рада України ухвалила низку нормативних документів щодо *встановлення державної символіки України*. 15 січня як Державний гімн України затвердили мелодію пісні «Ще не вмерла України» М. Вербицького. 28 січня затвердили синьо-жовтий прапор як символ нової незалежної держави. 19 лютого – тризуб як Малий герб України (головний елемент великого Державного герба України).

Правове забезпечення міжнаціональних відносин:

Україна – багатонаціональна держава. За переписом 1989 р. у ній проживало 37,4 млн українців, 11,4 млн росіян, 483,6 тис. євреїв, 440 тис. білорусів, 324,5 тис. молдован, 134,8 тис. румунів, 233,8 тис. болгар, 219,2 тис. поляків, 163 тис. угорців, 99 тис. греків, 87 тис. татар, 54 тис. вірмен, 48 тис. ромів, 47 тис. кримських татар, 38 тис. німців. В Україні мешкають представники більш як 130 націй і народностей.

Мовою джерел

Стаття 1. Українська держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам, які проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права. Представники народів та національних груп обираються на рівних правах до органів державної влади всіх рівнів, займають будь-які посади в органах управління, на підприємствах, в установах та організаціях. Дискримінація за національною ознакою забороняється й карається за законом.

З «Декларації прав національностей України» (1 листопада 1991 р.)

? У чому, на вашу думку, полягає сенс означеного документа? Як ви розумієте поняття *дискримінація*? Які інші види дискримінації трапляються? Як їх уникнути? До чого може призвести пропаганда дискримінації в суспільстві?

Знайдіть у мережі Інтернет онлайн-журнал «The Ukrainians» і в рубриці «Спецпроект» ознайомтеся із циклом репортажів «Наші інші», що присвячений національним меншинам та історіям українського різноманіття. Чи була ця інформація для вас корисною?

Процес *реформування влади* включав такі дії:

- зміни в діяльності Верховної Ради УРСР: з 15 травня 1990 р. Верховна Рада вперше почала працювати як парламент – постійно;
- реорганізацію Ради Міністрів УРСР у Кабінет Міністрів (квітень 1991 р.). Уряд було визначено найвищим органом державного управління республіки;
- створення інституту президентства: 5 липня 1991 р. уведено в дію Закон «Про Президента Української РСР». Президент вважався найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади;
- формування незалежної судової влади шляхом перебудови судової системи.

У результаті реформування влади в Україні виникли нові структури та інституції: Національний банк, Адміністрація Президента, місцеві адміністрації. У грудні 1993 р. було ухвалено Закон «Про державну службу в Україні». На державну службу покладалася велика відповідальність за збереження стабільності в державі, прав і свобод громадян, ефективне функціонування державного організму.

Важливим елементом державотворення були *заходи з формування збройних сил і реорганізації органів безпеки*: регулювалися Законами України «Про Збройні сили України» від 6 грудня 1991 р. та «Про Службу безпеки України» від 25 березня 1992 р. До сфери компетенції останньої належали: захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, науково-технічного та оборонного потенціалу України, боротьба з організованою злочинністю у сфері управління й економіки, соціальний контроль, інформаційно-психологічна безпека громадян України, інформаційна протидія політичній дезінформації.

Українські військові на Софійському майдані в Києві під час урочистого мітингу складають присягу на вірність Україні. Київ. 19 січня 1992 р. Фото УКРІНФОРМ

Постанова Верховної Ради України від 19 жовтня 1993 р. «Про воєнну доктрину України» окреслювала один з напрямів *стратегії міждержавних відносин*: вона мала чітко визначений оборонний характер.

Як відзначали пізніше експерти, перша редакція Воєнної доктрини грішила багатьма термінологічними, понятійними і смисловими некоректностями. Та попри все, у документі було чітко сформульовано визначальні напрями політики безпеки України: без'ядерність і позаблоковий статус, і саме в цьому полягала роль першої редакції Воєнної доктрини України.

В. Антонець, генерал-полковник запасу, командувач Військово-Повітряних сил України в 1993–1996 рр.

? Оцініть основні положення воєнної доктрини – без'ядерність і позаблоковий статус – з позиції правильного (або помилкового) вибору України у формуванні своєї військової стратегії в перші роки незалежності.

2. Повернення кримських татар на історичну батьківщину

Повернення кримських татар, яке почалося наприкінці 1970-х рр., набирало динаміки. 1979 р. у Криму мешкало 5 тис. кримських татар, 1988 р. – 17,5 тис., 1989 р. – 38 тис.; 1998 р. – 259 тис. кримських татар і 3,8 тис. вірмен, болгар, греків, німців.

Відповідно до Декларації Верховної Ради СРСР «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, підданих насильницькому переселенню, і про забезпечення їхніх прав» було ухвалено рішення про виділення 8400 земельних ділянок для кримських татар.

*Перші кроки повернення кримських татар додому.
Поч. 1990-х рр. Фото О. Клименка*

? Чому, на вашу думку, кримські татари показували фотографу свої паспорти?

Пік повернення припав на початок 1990-х рр. Цей процес мав стихійний характер і призвів до загострення багатьох проблем. Кримськотатарській громаді постійно доводилося стикатися із численними перепонами: труднощами з працевлаштуванням, фактичною заборобою повертатися на колишні місця проживання, отриманням для розселення ділянок у погано облаштованих районах, сутичками з місцевими жителями, антитатарською пропагандою, погромами, загальною криміногенною ситуацією у Криму. Траплялися випадки самозахоплення кримськими татарами земельних ділянок, що призводило до підвищення міжетнічної напруги на півострові та до сутичок із правоохоронними органами.

З поверненням на півострів одним з першочергових завдань кримськотатарського національного руху стало відродження духовної культури та

підготовка кадрів власної інтелігенції. Із цією метою створювалися дошкільні заклади й середні школи, здійснювалися заходи із запровадження вивчення кримськотатарської мови як обов'язкового предмета або як факультативу. Було організовано цілу мережу кримськотатарських установ.

Попри всі складнощі, що супроводжували повернення репатріантів, передовсім кримських татар, слід зазначити, що умови цього повернення були більш сприятливими, порівняно з аналогічними процесами в Росії, і у соціально-економічному, і в етнокультурному, а ще більше – в суспільно-політичному аспектах. Упродовж останніх двох десятиліть кримськотатарська спільнота розглядалася урядами України як рівноправний (хоч і доволі проблемний) політичний партнер.

Л. Якубова, історикиня

- ❓ Чому, на вашу думку, повернення кримських татар супроводжувалося складнощами? Оцініть ситуацію з позиції української влади / репатріантів / місцевого населення Криму. Пригадайте, які ще депортовані народи, крім кримських татар, отримали змогу повернутися додому. Чому в публічному просторі проблема їх повернення не поставала з такою гостротою?

3. Адміністративно-політичний статус Криму

На півострові сформувалося кілька політичних сил, які мали відмінні погляди на проблему українсько-кримських відносин. Сили проросійської орієнтації відстоювали ідею незалежної Кримської держави, яка б будувала відносини з Україною на договірній основі. Меджліс кримськотатарського народу наполягав на створенні національної автономії кримськотатарського народу у складі України. Дехто з політиків вважав помилковим відновлення автономії і хотів бачити Крим у статусі області.

С. Падалка, історик

- ❓ Прокоментуйте ситуацію, що склалася в Криму на початку 1990-х рр. Аргументуйте свою позицію з погляду різних політичних сил. Яким є ваше бачення проблеми?

Відсутність єдиної стратегії розвитку Криму як складової України, наявність численних проблем, що неминуче виникали в процесі повернення кримських татар, втручання Росії у внутрішні справи України – усе це спричиняло загострення відносин кримської політичної еліти з українською владою, що проявилася в наступні роки в численних протистояннях.

29 квітня 1992 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про статус Автономної Республіки Крим», який визначав Кримську область як автономну складову частину України. Цей нормативно-правовий документ викликав критику в середовищі кримських проросійських політичних сил і призвів до подальшої боротьби у правовому полі між Верховною Радою АРК і Верховною Радою України. Парламент Криму ухвалював численні документи, що позиціонували державотворчі наміри кримської влади, натомість парламент України вимагав їх скасування з огляду на невідповідність Конституції України.

1993 р. відзначився черговим протистоянням: центр політичної конфронтації Росії з Україною перемістився у площину проблеми Чорноморського флоту. Росія прагнула зберегти під своєю юрисдикцією флот на Чорному морі з усією системою комунікацій. З обранням 30 січня 1993 р. на посаду Президента АРК проросійськи налаштованого адвоката Ю. Мешкова дії кримських сепаратистів ще більше активізувалися.

17 березня 1995 р. ВР України ухвалила пакет законів і постанов, що поступово дозволили врегулювати відносини з Кримом та досягти дотримання законів України. Крім того, було анульовано посаду Президента Республіки Крим.

З ухваленням 28 червня 1996 р. Конституції України завершився процес оформлення політико-правових відносин України та Криму.

4. Суспільно-політичне життя

Політична ситуація в Україні в перші роки незалежності залишалася напруженою. Нова влада, проголосивши програмні орієнтири своєї політики, на практиці виявилася не готовою швидко та якісно подолати економічні труднощі, що дісталися у спадок Україні після горбачовської перебудови.

Державне будівництво незалежної України було ускладнене відсутністю відповідної законодавчої бази. На час підготовки проекту нової Конституції України чинною залишалася Конституція УРСР 1978 р., і, відповідно, левову частку діяльності парламенту було спрямовано на внесення численних змін до чинного законодавства. З метою оптимізації структури влади у червні 1991 р. Верховна Рада ухвалила концепцію нової Конституції. Однак конституційний процес затягнувся на п'ять років.

З ухвалених упродовж 1990–1995 рр. понад 600 законів більше ніж 300 вносили зміни й доповнення до чинного законодавства.

Практично скрізь на пострадянському просторі єдиною силою, що мала навички організації та державного управління, виявилася та частина партійно-державної номенклатури, яка своєчасно перехопила ініціативу у національних і демократичних рухів або навіть стала їх часткою. Переважна більшість державних структур, створених у радянські часи, просто трансформувалася у «нові», залишаючись радянськими за стилем і методами керування.

Г. Касьянов, історик

У яких умовах відбувалося формування інститутів влади в незалежній Україні?

Упродовж перших п'яти років незалежності в Україні змінилося шість урядів: уряд В. Фокіна (квітень 1991 р. – жовтень 1992 р.), уряд В. Симоненка (1992), уряд Л. Кучми (жовтень 1992 р. – вересень 1993 р.), уряд Ю. Звягільського (1993), уряд В. Масола (1994–1995), уряд Є. Марчука (1995–1996).

1. Ознайомтеся зі складом та діяльністю одного з вищеперахованих урядів. 2. Схарактеризуйте, як позначилася діяльність уряду, який ви досліджуєте, на житті пересічних громадян. 3. Проаналізуйте склад уряду за професійною і громадсько-політичною діяльністю та спробуйте сформувати колективний портрет урядовця перших років незалежності. 4. Сформулюйте своє розуміння плінності кадрів на посаді прем'єр-міністра України.

Економічна криза, яку не вдалося зупинити жодному з урядів, загострювала соціальні проблеми, викликала протистояння між владою та робітничими колективами.

Починаючи з 1992 р. страйкові протести стали звичною практикою висловлення робітниками невдоволення щодо дій влади у розв'язанні соціально-економічних проблем. Робітничий рух цього періоду набув організаційного оформлення: виникли Профспілка працівників вугільної промисловості, Незалежна профспілка гірників України, Незалежна профспілка гірників Донбасу та ін. У 1993 р. страйкували понад 200 підприємств народного господарства України. Під час страйків, крім економічних, звучали й політичні вимоги.

Економічні збитки від страйку тільки у вугільній промисловості склали 453 млрд крб, а підприємства втратили 70 млрд крб прибутку. Політичні наслідки: рішення Верховної Ради про проведення дострокових виборів Верховної Ради (у березні 1994 р.) та виборів Президента України (у червні 1994 р.).

1994 р. відзначився боротьбою за владу. Верховна Рада України другого скликання обиралася достроково за мажоритарною системою (абсолютної більшості), але в умовах багатопартійності. Переважна кількість кандида-

тів-партійців висувалася не партіями, а трудовими колективами. Оскільки за результатами першого і другого турів було обрано лише 405 народних депутатів, довелося проводити в окремих округах додатково третій і навіть четвертий тури.

Сутність **мажоритарної виборчої системи** полягає в тому, що депутатські місця в кожному окрузі дістаються кандидату, який зібрав встановлену більшість голосів, а інші кандидати, як і політичні сили, які не набрали потрібної кількості голосів, залишаються непередставленими в органах влади.

За результатами першого і другого турів виборів більшість депутатського корпусу складала позапартійні депутати – 227; Комуністична партія України нараховувала 90 депутатів, Народний рух України – 20, Селянська партія України – 19, Соціалістична партія України – 15, Українська республіканська партія – 11. Головою Верховної Ради обрали О. Мороза.

На вибори Президента в 1994 р. балотувалося 11 претендентів, утім кандидатами було зареєстровано сім осіб: Л. Кравчук, Л. Кучма, О. Мороз, В. Лановий, В. Бабич, І. Плющ, П. Таланчук. У першому турі ніхто не набрав більше половини голосів. У другому турі перемогу здобув Л. Кучма.

5. Особливості формування багатопартійності в Україні

У 1994 р. в Україні на момент виборів налічувалося понад два десятки політичних партій, проте жодна з них не мала загальноукраїнського впливу. Вибори 1994 р. продемонстрували, що українські партії не готові до проведення широкомасштабних виборчих кампаній. З 14 партій, представлених на той час у парламенті, лише шість офіційно висунули своїх кандидатів.

Найчисленнішими на момент виборів були партії «лівого» спектра: Комуністична партія України (відновлена 1993 р.), Соціалістична партія України, Селянська партія України. У січні 1994 р. вони об'єдналися в загальну виборчу платформу. Другу групу за впливом складала партія націонал-демократичного напрямку: Рух, Українська республіканська партія, Демократична партія України та Конгрес українських націоналістів. До третьої групи увійшли партії демократичного спрямування: Партія демократичного відродження України, Ліберальна партія України.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Визначте хронологічну послідовність подій: ухвалення Закону «Про громадянство України», позачергові вибори до Верховної Ради, політичні страйки робітників, ухвалення воєнної доктрини.

Інформаційну. 1. Схарактеризуйте державотворчий розвиток України. 2. Назвіть партії, що були активними гравцями в політичному просторі України. До якого напрямку належала кожна з них?

Логічну. Чому, на вашу думку, у період незалежності економічні зміни значно відставали від політичних?

Просторову. Яку інформацію з тексту параграфа зафіксовано на карті 7 (с. 221)? Які події першої половини 1990-х рр., на вашу думку, варто було б проілюструвати на карті? Чому?

Мовленнєву. Схарактеризуйте процес формування адміністративно-політичного статусу Криму.

Аксіологічну. Проаналізуйте, з якими проблемами довелося зіткнутися державотворцям у перші роки незалежності. Сформулюйте своє розуміння пріоритетів розвитку України в той час.

§ 31. Практичне заняття 5. Основний закон України: умови створення та аналіз основних положень

Знайдіть у мережі Інтернет і перегляньте відеоскрайбінг «Як створюються Конституції». Чи була ця інформація для вас корисною, що нового дізналися? Сформулюйте основні етапи конституційного процесу.

1. Як відбувався процес створення Конституції незалежної держави?

1. Прочитайте уривок з дослідження. Чи вдалося вам визначити, про які події розповідає автор?

Перший етап веде свій початок від Декларації про державний суверенітет України, прийнятої Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. У цьому історичного значення документі знайшли відображення зміст та основні принципи державного суверенітету України. З прийняттям Декларації термін «Україна» здобув офіційного застосування, а сама Декларація стала основою для розробки і прийняття Акта проголошення незалежності України, а потім – і нової Конституції України.

Другий етап охоплює період діяльності першої Конституційної комісії з розробки проекту Конституції України 1996 р. Він розпочався ще за радянської влади. У жовтні 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла постанову «Про Комісію по розробці нової Конституції Української РСР». Її очолив тодішній Голова Верховної Ради УРСР Л. М. Кравчук. У січні 1991 р. з'явився підготовлений робочою групою цієї Комісії перший варіант концепції нової Конституції України. Діяльність Комісії була скорегована після розвалу СРСР, грудневого 1991 р. Всеукраїнського референдуму і обрання Президента України. Комісію очолили два співголови – Голова Верховної Ради І. С. Плющ і перший Президент України Л. М. Кравчук. Робоча група цієї Комісії напрацювала інший проект Концепції нової Конституції України, який був оприлюднений у 1992 р. За цим проектом Україна визнавалася президентсько-парламентською республікою. Президент мав статус не тільки глави держави, а й глави виконавчої влади. Замість однопалатної Верховної Ради пропонувалися двопалатні Національні Збори. Передбачалося закріпити дві форми власності – публічну і приватну. Функції місцевих рад були обмежені тільки питаннями місцевого і регіонального самоврядування. Другий проект Концепції не був сприйнятий ні теорією, ні практикою... У 1993 р. перша Конституційна комісія припинила свою діяльність.

Третій етап пов'язаний з діяльністю другої Конституційної комісії, утвореної відповідно до постанови Верховної Ради України від 20 вересня 1994 р. Якщо перша Комісія була органом Верховної Ради України, то друга мала статус тимчасового загальнодержавного органу. Цю Комісію очолювали другий Президент України Л. Д. Кучма і Голова Верховної Ради України О. О. Мороз. Діяльність цієї Комісії виявилася не менш конфронтаційною, ніж попередньої. Щоб вийти з тупикової ситуації, Л. Д. Кучма і О. О. Мороз у червні 1995 р. підписали так званий Конституційний договір з річним строком дії. Але й після підписання Договору очікуваної консолідації між гілками влади не настало. За цих обставин з ініціативи Л. Д. Кучми було утворено єдину робочу групу Конституційної комісії, яка підготувала новий проект Конституції України на базі Конституційного договору. До цього процесу долучилася узгоджувальна комісія. Доопрацьований за участю

Закон України «Про прийняття Конституції України і введення її в дію». 28 червня 1996 р.

цієї комісії проєкт був розглянутий на останньому засіданні Конституційної комісії 11 березня 1996 р. і надісланий з висловленими зауваженнями та пропозиціями на розгляд Верховної Ради України.

Четвертий етап – це етап безпосереднього прийняття чинної Конституції Верховною Радою України. На цьому етапі Конституційна комісія до відповідної діяльності не долучалася. У квітні 1996 р. Парламент утворив власну Тимчасову спеціальну комісію як головний орган за доопрацювання проєкту Конституції України. Саме з подання цієї комісії 4 червня Верховною Радою було прийнято проєкт Конституції України у першому читанні. А потім їй довелося витримати напругу безсонної ночі з 27 на 28 червня. Знаходячись під загрозою розпуску, депутати проштампували спірні положення проєкту.

Ю. Шемшученко, учений

- ❓ 1. Складіть план тексту. 2. Синхронізуйте опис згаданих у тексті подій з реаліями політичного, економічного, суспільного розвитку України. 3. Сформулюйте висновок про наявність (або відсутність) впливів політичного повсякдення на процес творення Конституції України.

Конституційний договір – це політико-правова угода між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації й функціонування державної влади та місцевого самоврядування в Україні на період до ухвалення нової Конституції України. Мета укладення – уникнення неузгодженостей між чинними нормами Конституції (Основного закону) України і нормами Закону «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні» та введення цього Закону в систему правових актів, що визначають конституційний лад України.

- ❓ Поміркуйте, які причини укладення Конституційного договору. Синхронізуйте цей документ з етапами творення Конституції України.

2. Об'єднайтеся у дві групи й ознайомтеся з поглядами дослідників щодо процесу творення Конституції напередодні її ухвалення.

Верховна Рада України 5 травня 1996 року сформувала з представників депутатських груп та фракцій Тимчасову спеціальну комісію для доопрацювання проєкту Конституції України... До прийнятого 4 червня у першому читанні проєкту надійшло 1932 зауваження та пропозиції... Навколо питань розподілу повноважень між гілками влади, проблеми власності, державної символіки, статусу російської мови і статусу Республіки Крим виникли найбільші дискусії. Верховна Рада утворила окремі робочі групи з узгодження кожного з цих питань.

Голосування по окремих питаннях проходило дуже складно. У цій ситуації Рада національної безпеки і оборони і Рада регіонів рекомендували Президенту України оголосити референдум про затвердження Основного закону в редакції проєкту, підготовленого конституційною комісією та винесеного на розгляд Верховної Ради. Ця редакція передбачала двопалатну структуру парламенту й перейменування в Народні збори. Президент України видав 26 червня 1996 року Указ про винесення 25 вересня 1996 року на всеукраїнський референдум проєкту Конституції України.

З огляду на це Верховна Рада України приймає рішення працювати в режимі одного засідання доти, доки робота над проєктом Конституції не буде завершена. 28 червня 1996 року о 9 годині 18 хвилин Верховна Рада України 321 голосом «за» (при 45 – «проти», 12 – «утримались» та 17 – «не голосували») прийняла Конституцію України.

М. Орзіх, А. Єзеров, українські правознавці

Конституція мала багато компромісних формулювань і навіть деякі логічні неузгодженості. У ній існували лакуни, допущені випадково або свідомо. Вони утруднювали користування Основним законом або припускали різне тлумачення його. Проте недосконалість тексту, опрацьованого в гострій політичній боротьбі, не піддає доленосного значення Конституції. Вона упорядкувала політичне життя українського народу в перехідну добу кардинальних зрушень...

У політичній боротьбі, яка тривала, норми Конституції не задовольнили повністю нікого. Керівництво КПУ не включило двадцять членів своєї парламентської фракції, які підтримали прийняття Основного закону, до партійного виборчого списку на наступних парламентських виборах. Л. Кучма включив вимогу ревізії деяких статей Конституції 1996 р. до своєї передвиборної програми на чергових президентських виборах... Конституція 1996 р. визначила певні правила гри для боротьби політичних сил, які відбивали інтереси різних кіл українського суспільства.

В. Головка, С. Кульчицький, Л. Якубова, історики

Політичні діячі України в цій ситуації спромоглися переступити через власні переконання та амбіції... Робота над проектом Конституції, який дістав перепустку в життя, тривала майже два роки. Для цього знадобилися справді титанічні зусилля, здатність до компромісу, усвідомлена відповідальність за долю країни та народу, за суспільний спокій.

В. Литвин, історик

- ❓ 1. Опрацюйте тексти за методом «Надайте мені заключне слово». Оберіть для себе найважливіші фрагменти і запишіть на аркуші паперу. На зворотному боці напишіть коментарі: *Які думки викликав текст? Чому це важливо? Що в ньому сумнівного?* 2. Прочитайте записані коментарі. Порівняйте свою позицію з коментарями однокласників з вашої групи, а також з висновками, яких дійшли ваші колеги з іншої групи. 3. Чи є, на вашу думку, переконливим твердження щодо оцінки процесу ухвалення Конституції України?

2. Характеристика Конституції України 1996 року

1. Ознайомтеся з Преамбулою Конституції України 1996 р. за кодом чи посиланням <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/stru#Stru> та опрацюйте текст за системою запитань: *Хто? Що? Коли? Де? Чому? Як?* Які основні ідеї розкриває Преамбула Конституції України 1996 р.? Які зміни в республіці можна простежити за змістом преамбул до Основного закону 1978 і 1996 рр.?

2. Ознайомтеся зі структурою Конституції України 1996 р. за кодом чи посиланням із завдання 1. Проаналізуйте, у яких розділах Конституції України визначено базові принципи організації вищих органів держави та місцевого самоврядування, їхні відносини та компетенцію, а також права, свободи й обов'язки громадян.

Прочитайте характеристики деяких розділів Основного закону:

- містить норми, що визначають основні особисті, політичні, економічні, соціальні права і свободи громадян, гарантії їх здійснення та конституційні обов'язки людини і громадянина;
- присвячений регулюванню порядку проведення виборів і референдумів як основних форм волевиявлення;
- закріплює порядок введення в дію тих норм Конституції, які не можуть бути реалізовані негайно, та вирішення інших питань, що виникли у зв'язку з прийняттям нової Конституції;
- містить статті, що визначають основи суспільного ладу, громадянства, положення, що стосуються суверенітету України, соціального захисту громадян, екологічної безпеки, статті, що визначають державну символіку;
- присвячений порядку утворення, діяльності та компетенції українського уряду, місцевих державних адміністрацій, порядку припинення діяльності цих органів.

- ❓ Визначте, якому розділу відповідає кожна з характеристик. Сформулюйте самостійно характеристику інших (не наведених у тексті) розділів.

3. Об'єднайтеся в кілька груп. Перейдіть за кодом чи посиланням із завдання 1 та ознайомтеся з кількома статтями Конституції України 1996 р. (на вибір: статті 1–8, 10, 11, 15, 17). Проаналізуйте положення статей Основного закону щодо змін, що відбулися в житті України в 1991 р. Висновки зафіксуйте. Обговоріть і проаналізуйте висновки в загальному колі.

3. Як державотворці ставилися до ухвалення Конституції України?

1. Розгляньте фотографії.

Ранок 28 червня 1996 р. Депутати вітають одного з авторів Конституції М. Сироту після «конституційної ночі»

Проект Конституції України 1996 р. з підписами. Серед них: «І до, і після Конституція – пісня», «Слава Україні».

? Де відбувається подія? Які емоції відчувають люди, зображені на фотографії, і чому?

? Про що свідчить вигляд документа? Чому його обкладинка рясніє підписами? Висловіть своє ставлення до коментарів на ній.

2. Ознайомтеся з думкою одного з авторів Конституції України. Як ви розумієте подію «конституційна ніч»?

Говорити, що ми написали і схвалили текст за одну ніч, – це дикість, невігластво або просто намагання скомпрометувати конституційний процес.

В. Мусіяка, один з авторів Конституції України 1996 р., професор Києво-Могилянської академії

3. Знайдіть у мережі Інтернет відеосюжет «1996.06.28: Київ. Верховна Рада. Прийняття Конституції України» і перегляньте, які емоції панували в парламенті під час ухвалення Конституції України.

Зворотний зв'язок. 1. Чи вважали політики важливою свою роботу у творенні Конституції України? Чому? 2. Чи важливо оцінювати результати своєї діяльності? Чому? 3. Оцініть свою роботу під час практичного заняття. Використовуючи метод «Незавершені фрази», продовжте речення (можна анонімно): 1. Це заняття відбувалося в атмосфері... 2. Найважливішим для мене на занятті було... 3. Способи роботи на занятті були для мене... 4. Якби я був / була вчителем / учителькою, то я обов'язково...

§ 32. Економіка України в 1991–1998 рр.

1. Економічний спад

Загострення економічної ситуації, що відбувалося в роки перебудови, у перші роки незалежності України перетворилося на економічну кризу.

Від 1990 до 1993 р. падіння виробництва в Україні становило за валовим суспільним продуктом 75,2 %, за обсягом промислової продукції – 82,2 %, за обсягом сільськогосподарської продукції – 78,2 %.

У 1994 р. спад виробництва досяг максимуму. Інфляція та високі банківські ставки робили неможливим накопичення коштів для подальшого їх інвестування в економіку.

Інфляція – це тривале зростання загального рівня цін, що відображує зниження купівельної спроможності громадян. **Інвестиції** – це довготермінові вкладення капіталу в різні галузі народного господарства всередині країни та за її межами з метою їх розвитку та одержання зростаючого прибутку.

Причини й складові економічної кризи було обумовлено сукупністю чинників. Серед них – результати радянського господарювання в республіці: висока інтеграція республіканської економіки в союзу (до 1991 р. виробництво кінцевого продукту в Україні займало менше як 20 %); висока концентрація базових галузей виробництва та оборонної промисловості; залежність промисловості республіки від енергоносіїв інших регіонів СРСР.

Причин різкого економічного спаду було чимало. Крах радянської економіки не тільки порушив економічні зв'язки між різними республіками, а й означав кінець закупівель для колишньої радянської армії. Особливо страждала в зв'язку з цим Україна, яка мала високорозвинений промисловий комплекс. На відміну від Росії, вона не мала нафтогазових доходів, щоб пом'якшити цей удар. Крім того, український металургійний комплекс – промисловий сектор, який пережив катастрофу й забезпечував більшу частину надходжень до українського бюджету, – був повністю залежний від російського природного газу та мусив платити дедалі більше за цей дорогий товар. Але, безсумнівно, найбільш важливою причиною економічного спаду була затримка українським урядом вкрай необхідних економічних реформ і продовження субсидування збиткових державних підприємств шляхом видачі кредитів та друку грошей.

С. Плохій, історик

Які основні причини кризи в економіці України в період становлення незалежної держави зазначає автор? Чи можливо було, на вашу думку, уникнути кризових явищ чи бодай полегшити їхні наслідки?

Український політикум і керівники держави не змогли запропонувати ефективну стратегію економічного розвитку та знайти оптимальну модель ринкових перетворень, яка відповідала б можливостям української економіки. Серед причин: недосвідченість кадрового потенціалу у проведенні реформ в економіці та відсутність державницького мислення і державницьких підходів у розв'язанні важливих завдань, зловживання багатьох представників колишньої партійно-радянської номенклатури, яка швидко міняла власність на владу.

Знайдіть у мережі Інтернет і перегляньте відео «Шість історій про економіку». Спробуйте сформулювати власне розуміння економічних процесів в Україні в період, що вивчається, оперуючи інформацією, яку отримали з відеосюжету.

На законодавчому рівні в Україні забезпечувалися ринкові перетворення: відбувалися впровадження приватної власності шляхом проведення роздержавлення та приватизації.

Приватизація – це процес передачі об'єктів державної та інших форм публічної власності у приватну власність фізичним або юридичним особам. Стала одним з головних напрямів переходу від командної економіки до ринкової в посткомуністичних країнах.

У реальності складалася невідповідність між новим законодавством та економічною практикою. Відповідно до Закону України «Про приватизацію майна державних підприємств» (1992) кожен громадянин одержав приватизаційний майновий сертифікат на право 1/52 мільйонної частини власності майна України (приблизно 1 тис. доларів). Однак таке право виявилось фікцією. Незабаром сертифікати за безцінь скупили «червоні

директори» – керівники підприємств, або вони просто втратили вартість, оскільки підприємства перестали існувати.

Фактично держава втрачала контроль за розвитком економіки. Дедалі відчутніше проявлялася її залежність від зовнішніх впливів. Негативно вплинув на економіку України процес лібералізації цін у Росії. На початку 1992 р. українці зіткнулися з підвищенням цін на імпортоване паливо (ціни на газ зросли у 100 разів, а на нафту – у 300 разів), інфляцією, платіжною кризою, розбалансованою фінансово-кредитною системою і, як результат, – зубожінням основної маси населення. Підвищення цін наприкінці 1993 р. на імпортовану з Росії нафту призвело до того, що інфляція переросла в гіперінфляцію. Грошова одиниця України знецінилася у 103 рази.

Упродовж 1990–1994 рр. урядові органи запропонували дев'ять державних економічних програм. Проте їх впровадження зіштовхнулося з політичними суперечками та негараздами в державі.

Чому, на вашу думку, жодна з економічних програм не принесла очікуваної стабілізації соціально-економічної ситуації?

Більшість представників суспільства виявилася не готовою реалізувати себе повноцінно в умовах нових викликів. Утім цю ситуацію вміло використала частина колишньої партійно-радянської номенклатури, яка зберегла свою владу після розпаду Радянського Союзу та мала доступ до ресурсів і можливості використовувати нові ринкові умови для власного збагачення. Комерційні структури, які створювалися при державних підприємствах їхніми керівниками, піднімали ціни, переводили гроші в тіньовий сектор та за кордон. Ці процеси супроводжувалися поширенням корупційності, економічної та фінансової злочинності.

Тіньова економіка в Україні – це сукупність видів економічної діяльності, заборонених законодавством України, або тих, які з різних причин не враховані в офіційній статистиці. **Корупція** – це використання особою наданих їй службових повноважень і пов'язаних із цим можливостей для одержання неправомірної вигоди.

Як, на вашу думку, протистояти корупції?

Недосконалість законодавства призводила до порушень і зловживань у процесі приватизації державного майна. Складнощі супроводжували реформування сільськогосподарського сектору виробництва. За відсутності реальної допомоги держави кредитами, сучасною технікою, правовим підґрунтям тощо фермерські господарства розвивалися повільно. Наслідки кризи в сільському господарстві проявилися у зменшенні обсягів продук-

ції при зростанні її собівартості. У 1999 р. понад 85 % колективних сільськогосподарських підприємств були збитковими. Регулярні заходи з підвищення норми податку призводили до зменшення інтересу виробників. Відсутність чіткої програми економічного розвитку стримувала приплив іноземного капіталу.

2. Запровадження гривні

Купоно-карбованець – це засіб грошового обігу в Україні від січня 1992 р. до вересня 1996 р.

На початку 1992 р. було зроблено кроки зі створення власної національної валюти та власної грошової системи – запроваджено купони (купоно-карбованці багаторазового використання). У середині року в країні припинилося використання радянських карбованців. Наступним кроком планувалося провести грошову реформу та запровадити гривню. Утім погіршення ситуації в економіці унеможливило проведення грошової реформи: до кінця 1992 р. купоно-карбованці знецінилися у 21 раз.

У 1993 р. було закрито торги міжбанківської валютної біржі й зафіксовано валютний курс. Зроблено спробу знову перевести економіку на ручне управління. Інфляцію було зупинено шляхом заборгованості з виплати заробітної плати, пенсій та інших соціальних виплат, а також зростання неплатежів за товари і послуги в народному господарстві. Було також збільшено податки, що призвело до зростання цін.

Підсумки 1994 р. були катастрофічними. На початку жовтня 1994 р. президент передав у Верховну Раду політичний документ «Про основні засади економічної та соціальної політики», у якому містився аналіз соціально-економічної ситуації в Україні.

Банкнота номіналом 5000 карбованців. Аверс (1993)

Мовою джерел

...Принциповою позицією Президента України є те, що прискорення ринкової трансформації економіки розглядається як єдина умова й основний засіб виходу з кризи та економічної стабілізації. Не попередня стабілізація і лише згодом реформування, як на цьому наголошують окремі політичні сили, а енергійна робота по реформуванню усіх сфер економічного життя.

Л. Кучма «Про основні засади економічної та соціальної політики» (1994)

? Які дії Президент України пропонував здійснити для подолання кризи в країні? Виловіть своє ставлення до своєчасності (або несвоечасності) пропонуваних дій.

Проведення ринкових реформ потребувало міцної грошової одиниці. З осені 1994 р. уряд почав створювати передумови для запровадження гривні. Щойно в 1996 р. намітилися ознаки економічної стабілізації, Президент України підписав Указ «Про грошову реформу в Україні» (1996).

Від 2 вересня 1996 р. НБУ випустив в обіг банкноти номіналом 1, 2, 5, 10, 20, 50 і 100 грн і розмінні монети номіналом 1, 2, 5, 10, 25 і 50 коп. та припинив емісію¹ українських карбованців, які підлягали обміну на гривні за курсом: 100 000 крб = 1 грн.

¹Емісія – створення та випуск в обіг грошової готівки. Здійснюється Державною скарбницею.

Реформу провели за два тижні: 2–16 вересня 1996 р. Після визначеного терміну функціонування українського карбованця в готівковому обігу припинилося, єдиним законним засобом платежу на території України стала гривня. Громадяни України мали змогу обміняти українські карбованці на гривні без обмежень і будь-якої плати за обмін.

Знайдіть у мережі Інтернет і перегляньте відеосюжет «Як виготовляють українську гривню». Що нового ви дізналися?

3. Демографічні процеси

Кількість населення в Україні 1989 р. – 51,7 млн осіб, 1991 р. – 51,9 млн осіб, 1996 р. – 51,3 млн осіб, 1997 р. – 50,9 млн осіб, 2001 р. – 48,4 млн осіб.

❓ Проаналізуйте динаміку змін чисельності населення України в перші роки незалежності. Пригадайте й поясніть значення терміна *депопуляція*.

Починаючи з 1990-х рр. зміни чисельності населення в Україні було зумовлено сукупністю факторів. Одна з причин – це природне скорочення в результаті зниження народжуваності. На спад народжуваності вплинули суспільні та економічні зміни, що відбувалися в Україні. В умовах невпевненості, несприятливих соціально-політичних та економічних перспектив спостерігалася відмова сімей від народження другої та третьої дитини. Чинником, що стримував народжуваність, була занепокоєність щодо фізичних і генетичних наслідків Чорнобильської катастрофи. Нерідко жінки, які працювали, після народження дитини позбавлялися роботи і, відповідно, залишалися без засобів до існування.

Президент України з 1995 р. видав 20 указів з питань поліпшення становища дітей, молоді, жінок, сім'ї. Ухвалено державні програми стратегічного характеру. З початку 1998 р. розпочато практичну реалізацію програми державного пільгового довготермінового кредитування молодих сімей та одиноких молодих громадян на будівництво (реконструкцію) житла за рахунок коштів Державного та місцевих бюджетів. Уже в 1998 р. надано кредити понад 400 сім'ям у 14 регіонах на загальну суму 17,7 млн грн, у тому числі з державного бюджету – 6,2 млн грн, вироблено пілотний механізм довготермінового державного кредитування.

С. Пирожков, учений і дипломат

❓ Про які державні заходи щодо поліпшення демографічної ситуації говорить автор? Прокоментуйте, чи є, на вашу думку, вони достатніми або недостатніми?

Іншим вагомим фактором, який вплинув на природне скорочення населення, є смертність. Якщо в розвинених країнах починаючи з 1960-х рр. здійснювалася широка кампанія за охорону довкілля, високий рівень і раціональний спосіб життя, цивілізоване ставлення до свого здоров'я, то в Радянському Союзі ситуація характеризувалася посиленням трудового навантаження на населення в умовах екстенсивного розвитку економіки. Усе це спричинило підвищення рівня смертності та зменшення тривалості життя. Після Чорнобильської трагедії та в умовах хронічної соціально-економічної кризи 1990–2000-х рр. означена ситуація ще більш загострилася. Несприятливі тенденції в демографічних процесах призводили до поступового старіння населення і зменшення його репродуктивного потенціалу.

Ще одна з важливих характеристик демографічної ситуації – наростаючі темпи обезлюднення сіл. Крім того, у процесі переходу до ринкової економіки, позбавлення більшості населення власності, збільшилася соціальна диференціація суспільства, тобто розшарування населення: поділ

на бідні, середньозабезпечені і заможні (підприємці, комерсанти, банкіри, певна категорія управлінців, представники творчої інтелігенції) верстви.

Мовою джерел

За офіційними даними, близько 30 відсотків населення України досі перебуває у стані бідності. А якщо застосувати критерій бідності, встановлений Світовим банком, який дорівнює денному споживанню на 3 долари США, то до категорії бідних в Україні треба зарахувати майже 70 відсотків її населення. В основі проблеми бідності в Україні, де існують розвинуті промисловість і сільське господарство, де високий рівень освіченості населення, лежить насамперед бруталне порушення прав більшості членів українського суспільства на доступ до ресурсів, до національного багатства. До найбільш уразливих верств населення з високим рівнем бідності належать [особи з інвалідністю], пенсіонери, мешканці села. Особливо потерпають сім'ї з дітьми, де бідність зростає прямо пропорційно кількості дітей. Саме низький рівень доходів є одним із чинників сучасної демографічної кризи.

З виступу Уповноваженого ВР України з прав людини
Н. Карпачової (2008)

❓ Проаналізуйте проблеми, які порушує автор. Сформулюйте висновок про час їх виникнення, причини та тривалість. Чи розв'язано проблему нині?

4. Трудові міграції

З 1990-х рр. в Україні почалися неконтрольовані міграційні процеси: держава перетворилася на постачальника кваліфікованої та дешевої робочої сили для зарубіжжя.

Трудова міграція населення – це особливий вид міграції економічного характеру, який обумовлено пошуком роботи, нерідко за межами країни постійного місця проживання.

Причини, що спонукали населення України до масових трудових міграцій: зростання рівня безробіття, низька заробітна плата, значне розшарування населення за рівнем доходів і, відповідно, прагнення поліпшити рівень життя.

Міграції бувають: *маятникові* – жителі приміських територій здійснюють щоденні міграції до міст; *міжрегіональні* – з одного регіону в інший у межах України; *зовнішні* – за межі країни. Міграції бувають *легальні* та *нелегальні*; *постійні* та *тимчасові (зворотні)*. Виїзд українців до сусідніх країн – Російської Федерації та Польщі – характеризувався тимчасовістю: поїздки здійснювали двічі на рік та на короткі терміни. Трудові міграції до Італії, Португалії, Іспанії мали тривалий характер – більше року.

Найактивнішу участь у зовнішніх трудових міграціях брали мешканці західних регіонів (близько 13 % населення працездатного віку), найменшу – жителі північних регіонів (2 % населення працездатного віку).

Українські емігранти за кордоном працювали головним чином у будівництві, сільському господарстві, у галузях побутових послуг і медицини. Наслідком трудової міграції стало погіршення демографічної ситуації в країні: зменшувалася чисельність населення, до того ж серед мігрантів було багато молодих жінок дітородного віку; зберігалось несприятливе співвідношення чисельності працездатного та непрацездатного населення.

Погоджуючись працювати не за фахом, люди втрачали професійні навички, знижувалася їхня кваліфікація. Виникали проблеми зі збереженням сімей і вихованням дітей, оскільки члени родини тривалий час залишалися відірваними одне від одного.

Тільки в 1990 р. з України на постійне місце проживання за кордон виїхало 95,4 тис. громадян. Найчастіше виїздили до Ізраїлю, США, Канади. Українська економіка суттєво втрачала від еміграції науковців.

Відтік мізків – це процес масової еміграції, за якої з політичних, економічних, релігійних або інших причин з країни від'їжджають фахівці, учені та кваліфіковані робітники.

Судячи зі статистики, лише сотні українських вчених, що виїхали за кордон, працюють за контрактами, в рамках тих областей наук, в яких вони працювали на батьківщині. Як правило, це найбільш кваліфіковані фахівці, вже відомі своїми працями за кордоном. Останні ж (а їх тисячі і тисячі) залишають країну і свої науково-дослідні установи зовсім не задля влаштування на роботу за фахом. Все це ні в якому разі не означає, що спеціалісти з України завжди були непотрібні за кордоном. Навпаки, ситуація, що склалася, засвідчує, що багато спеціалістів з пострадянського простору, особливо тих, хто має будь-який рідкісний фах, завжди були конкурентоспроможними. Так, виявилось, що доволі великий попит на програмістів, вчених, діячів мистецтва і культури, тренерів, спортсменів.

Д. Акімов, соціолог

? Про яке явище розповідає автор? Як ви його оцінюєте: позитивно / негативно / нейтрально? Аргументуйте свою позицію.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Синхронізуйте процеси в економіці з політичними подіями в Україні.

Логічну. Використовуючи інформацію з документа «Про основні засади економічної та соціальної політики» (1994), схарактеризуйте процес здійснення українською владою соціально-економічної політики в Україні в 1991–1994 рр.

Інформаційну. Складіть план для характеристики процесу введення в обіг грошової одиниці України. Схарактеризуйте перешкоди на шляху введення в обіг гривні в перші роки незалежності України.

Мовленнєву. Схарактеризуйте демографічні процеси в Україні в перші роки незалежності.

Просторову. Опишіть зміст і характер трудових міграцій українських громадян. Покажіть напрями міграційних переміщень на карті 7 (с. 221).

Аксіологічну. Наведіть аргументовану відповідь на запитання: «Чому привезені в Україну гроші мігрантів лише незначною мірою мали інвестиційне чи кредитне використання?».

§ 33. Економіка України в 1998–2004 рр.

1. Економічні реформи 1998–2004 рр.

Світова економічна криза, дефолт у Росії 1998 р. негативно позначилися на економіці України.

Дефолт – це невиконання умов кредитного договору або інших умов, пов'язаних з борговими зобов'язаннями чи цінними паперами. Характеризує неспроможність юридичної особи або держави повністю або частково виконати свої боргові зобов'язання.

Ситуація потребувала впровадження реальних механізмів стабілізації економіки. За 1998 р. та три місяці 1999 р. Л. Кучма видав 92 укази з питань економічної політики. У січні 1998 р. було видано Указ «Про запровадження режиму жорсткого обмеження бюджетних видатків та інших державних витрат, заходи щодо забезпечення доходів до бюджету і запобігання фінансовій кризі». Україна балансувала на межі дефолту. Важливим фактором стабілізації на той час була допомога з боку Міжнародного валютного фонду. У 1998–2002 рр. для поповнення золотовалютних резервів НБУ отримав 1,6 млрд доларів. Соціально-економічну ситуацію вдалося втримати, але загострилися інші проблеми. Збільшилася кількість офіційно зареєстрованих безробітних: 1999 р. вона становила близько 1,5 млн осіб. Упродовж 1997–1999 рр. заробітна плата виплачувалася нерегулярно, до того ж знизився її економічний еквівалент у порівнянні з долларом США.

Особливу увагу було приділено реформам у сільському господарстві. Відповідно до Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки» (1999) ліквідували колгоспно-радгоспну систему.

До квітня 2000 р. ліквідували колгоспи і радгоспи. Упродовж 2000–2001 рр. на їх місці постали близько 15 тис. нових господарств: господарські товариства (46 %), сільськогосподарські кооперативи (23 %), приватні підприємства (20 %).

Знайдіть у мережі Інтернет інформацію «Домашнє господарство як власник і споживач» та ознайомтеся з нею. Зверніть увагу на фразу: «Все, чим володіє родина, є її багатством». Подумайте, чому власникам земельних паїв не вдалося їх ефективно використати. Візьміть участь у дискусії із цієї проблеми.

Новостворювані сільськогосподарські підприємства фактично нагадували колишні радгоспи та колгоспи. У багатьох з них власниками стали колишні управлінці, які часто були єдиною реальною владою на селі. Непродумана реформа поклала початок процесу масштабного розбазарювання землі.

На цей час фактично завершилося розпочате в 1992 р. паювання землі – розподіл колективної землі на ділянки (паї) між селянами – членами колективних сільськогосподарських підприємств. Сім мільйонів громадян одержали право на земельну ділянку. Однак, не маючи можливості обробляти земельні ділянки, 90 % власників паїв передали свої ділянки на край невигідних умовах в оренду. Велика кількість селян або не одержала паїв, або їх уже втратила. Не одержала землі й більшість працівників соціальної сфери.

Враховуючи загальну атмосферу свавілля бюрократії і новітньої буржуазії, особливо відчутні на селі, й успадковані від радянських часів традиції всевладдя начальства і безправ'я селян, неважко зрозуміти, що масове перетворення власників наділів на орендодавців супроводжувалося не менш масовим примусом. «Орендні відносини» нерідко перетворювалися на пряме свавілля орендаря: невчасна плата за землю чи внесення її в натуральній, а не грошовій формі можна вважати найм'якшим проявом цієї ситуації... землю фактично стали відчувувати не тільки через оренду, а й шляхом скупки, причому за безцінь.

Г. Касьянов, історик

? Як відбувався перехід до ринкових відносин у сільському господарстві? Чи можна говорити про наявність рівних можливостей у сільського населення освоювати нові економічні відносини господарювання?

? Які проблеми повсякденного життя порушено автором карикатури в журналі «Перець» (2000)? Хто основні дійові особи? Які причини виникнення ситуації, що зображено? Хто ставав реальним власником землі?

– Земля належить тому, хто її обробляє!
А оскільки у вас немає чим обробляти,
то вона моя.

Негативний наслідок реформи проявився в тотальному розграбуванні сільського населення. Застосовувалися різні форми відчуження земельних паїв. Щоб припинити негативну практику, у січні 2001 р. Верховна Рада України ухвалила закон, яким установлювався мораторій¹ на відчуження земельних паїв, крім передачі у спадок. У жовтні 2004 р. дію цього закону було продовжено до 2008 р.

У промисловому секторі економіки із численними порушеннями

і зловживаннями на користь невеликої групи людей продовжувалася приватизація промислових підприємств. Великі та малі підприємства опинялися в руках управлінців радянської епохи та людей, близьких до уряду.

Відбувся перелом у реформуванні відносин власності: якщо в 1991–1993 рр. форму власності змінили 3,6 тис. підприємств та організацій, то в 1994–1999 рр. – 61,7 тис. У 2000 р. понад 70 % обсягу промислової продукції вироблялося на державних підприємствах.

У процесі приватизації сформувалася олігархічна група, яка поступово потіснила «червоних директорів» і зайняла найбільшу й найвпливовішу нішу в політичному житті суспільства.

Україні потрібні були нові власники та новий клас менеджерів, що оживили б її економіку. Країна отримала і тих, і тих у групі молодих амбітних бізнесменів, яких ніщо не пов'язувало з радянською плановою економікою і які проклали свій шлях нагору з економічного хаосу часів перебудови та мафіозних війн 1990-х років... Олігархи зайняли кабінети «червоних директорів» за допомогою нових підходів до економіки, а також хабарів, інколи стрілянини. Найбагатшим призом стала металургійна індустрія.

С. Плохій, історик

? Хто, на думку автора, здійснював визначальний вплив на пріоритети розвитку промисловості в Україні в кінці 1990-х – першій половині 2000-х рр.?

Серед поодиноких нововведень, які сприяли позитивному економічному розвитку в Україні та поповненню групи приватних підприємців, стало введення в дію з 2000 р. Указу Президента України «Про спрощену систему оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва» (1998). Цим указом створювалися сприятливі умови для розвитку малого бізнесу. До 2002 р. у сфері малого підприємництва працювало близько 23 % зайнятого населення.

Інші заходи, що сприяли стабілізації: установлення 13-відсоткового прибуткового податку (цей показник – один з найнижчих в Європі), ліквідація бюрократичних обмежень, зменшення й упорядкування субсидій, запровадження жорсткої платіжної дисципліни.

¹Мораторій – відстрочення, призупинення.

Перша половина 2000-х рр. характеризулася певним економічним зростанням. Досягнення у промисловості ґрунтувалися в основному на освоєнні нових видів продукції, які були конкурентоспроможними на світових ринках. Колектив Авіаційного науково-технічного комплексу ім. О. Антонова презентував у програмі Міжнародного авіакосмічного салону «Ле Бурже-99» у Франції дослідний зразок літака АН-70; а в програмі Міжнародного авіакосмічного салону «МАКС-99» у Російській Федерації – дослідні зразки пасажирського літака АН-140. З 1999 р. агровиробники отримали змогу закуповувати нову сільськогосподарську техніку Харківського тракторного заводу. Для розв'язання проблеми пасажирських перевезень розроблено Державну програму розвитку рухомого складу соціального призначення. В Україні вперше серед країн СНД створено нову галузь – вітроенергетику.

Поштова марка України (1998)

❓ Чому саме цей вид техніки зображено на марці України?

Але цих змін не вистачило для закріплення стійких позитивних показників економічного розвитку. Піднесення відбувалося передусім за рахунок галузей, орієнтованих на експорт сировини та напівфабрикатів (металургія, хімічної промисловості), і водночас залежало від імпорту енергоносіїв. Хаотична й безсистемна приватизація не дала відповідального масового господаря, який забезпечив би нові технології, інвестиції, робочі місця. З'явилася велика кількість приватних підприємств, які мали заборгованість з виплати заробітної плати, не здійснювали платежі до бюджету та пенсійного фонду.

2. Олігархічна система

Олігархія – це політичний режим, у якому влада належить невеликій, закритій та тісно згуртованій групі осіб; група людей, які водночас є і власниками засобів виробництва, і можновладцями. **Клановість** – це специфічна форма організації фінансово-економічних і політичних взаємозв'язків певною групою осіб з метою посилення свого впливу на політичний процес задля створення сприятливого законодавчого поля для подальшого збагачення.

Зміни, що свідчили про появу ринкової економіки, не так послабили, як змінили якість втручання держави в економіку та ринкові відносини. Відбулося невинуватене й незаконне зосередження економічної та політичної влади в руках невеликої кількості людей (близько двох десятків найпотужніших бізнес-груп).

У 1999–2004 рр. в українській економіці набрали сили й впливу такі вітчизняні корпоративні структури, як «Інтертайп», «Індустріальний союз Донбасу» (згодом поділений на «ІСД» та «Систем Кепітал Менеджмент»), група «Приват», «Укрпідшипник», група «Фінанси та кредит», група «Укрсиббанк» тощо.

Завдяки парламентським і президентським виборам 1998–1999 рр. відбулася трансформація регіональних бізнес-груп кланового типу в олігархічні. Олігархи оволоділи засобами масової інформації та почали активно втручатися у велику політику, формуючи й підтримуючи різні політичні партії, депутатський корпус.

Таким чином, влада перетворилася на виразника приватних інтересів олігархів в економіці та політиці. Системним явищем стали корупція, по-

рушення конституційних норм, законів, застосування нелегітимних виборчих технологій, контролю за діяльністю ЗМІ тощо.

Олігархічні фінансово-промислові групи різко обмежили бюджетне фінансування інституцій науки, освіти, культури, які становили важливу умову формування інтелектуального потенціалу країни.

Олігархія, як економічна і політична влада, не спирається на один соціальний клас. Вона декласує суспільство, щоб мати соціально неструктуроване суспільство, суспільство «сірих людей», яким маніпулювати і керувати простіше. Декласоване суспільство є надійним політичним майданчиком декласованих політичних партій – вони створюються олігархами, досягають або не досягають успіху, зникають, «перебувають в анабіозі», просинаються, щоб знову «заснути» тощо.

М. Михальченко, політолог і соціолог

? Які зміни у структурі суспільства може спричинити функціонування олігархічної системи?

Істотною була роль олігархів у формуванні стратегії розвитку держави. Одні орієнтувалися на Росію, євразійський ринок. Інші, визначившись економічно на користь євроінтеграції, підштовхували всі гілки влади до євроінтеграційного шляху. Останній поступово ставав пріоритетним.

3. Початок інтеграції української економіки в європейський і світовий економічний простір

Прагнення України стати повноправним членом Європейського Союзу вперше зафіксовано в «Основних напрямках зовнішньої політики України» (1993). На міжнародному рівні стратегію вибору озвучив Президент України Л. Кравчук 14 червня 1994 р. в м. Люксембург під час підписання Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Співтовариством та його державами-членами.

У 1998 р. затверджено «Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу». У ній визначено основні пріоритети діяльності органів виконавчої влади для створення передумов, необхідних для набуття Україною повноправного членства в Європейському Союзі.

Мовою джерел

Розвиток процесу економічної інтеграції полягає у лібералізації і синхронізованому відкритті ринків ЄС та України, взаємному збалансуванні торгівлі, наданні на засадах взаємності режиму сприяння інвестиціям з ЄС в Україну та українським експортерам на ринках ЄС, запровадженні спільного правового поля і єдиних стандартів у сфері конкуренції та державної підтримки виробників. Економічна інтеграція базується на координації, синхронізації та відповідності прийнятих рішень у сфері економіки України та ЄС і передбачає ліквідацію обмежень розвитку конкуренції та обмеження застосування засобів протекціонізму¹, сформування основних економічних передумов для набуття Україною повноправного членства у ЄС.

Зі «Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу» (1998)

? У чому полягав шлях економічної інтеграції, який намічено в документі?

¹**Протекціонізм** – економічна політика держави, яка складається з взаємопов'язаних заходів, спрямованих на підтримку й захист власних товаровиробників від іноземної конкуренції на внутрішніх і зовнішніх ринках.

11 грудня 1999 р. Європейська Рада схвалила «Спільну стратегію Європейського Союзу щодо України».

Мовою джерел

Європейська Рада визначила такі основні цілі: I. Підтримка процесу демократичних та економічних перетворень в Україні. II. Забезпечення стабільності та безпеки і вирішення спільних проблем на Європейському континенті. III. Підтримка зміцнення співпраці між ЄС та Україною в контексті розширення ЄС.

Зі «Спільної стратегії Європейського Союзу щодо України» (1999)

? Які основні цілі щодо України схвалив ЄС? Вони були тактичними чи стратегічними?

У липні 2002 р. відбувся саміт «Україна – ЄС». На ньому обговорювалося питання щодо надання Україні статусу країни з ринковою економікою та асоційованого членства в ЄС. Однак в ухваленому рішенні було зазначено, що Україна поки не відповідає вимогам ЄС і не потрапляє у сферу його діяльності.

Вибір владою курсу на інтеграцію з ЄС був продиктований сукупністю причин. ЄС – один з основних світових економічних центрів, який наближений до України. ЄС – найрозвинутіше світове інтеграційне утворення, яке має величезний сукупний науково-технічний, економічний, індустріальний, фінансовий та інвестиційний потенціал. В ЄС сконцентовано висококваліфікований кадровий потенціал; створено достатньо місткий ринок праці; накопичено великий міжнародний досвід розвитку та регулювання інтеграційних господарських процесів.

Зовнішньополітичні орієнтири України – не єдина причина вибору європейської інтеграції. Важливу роль відігравали її внутрішньополітичні пріоритети. Матеріальна основа європейської інтеграції передбачала реформування в Україні всіх сфер суспільного життя та приведення його в цілому до рівня найвищих сучасних стандартів.

Тим часом противники європейської інтеграції побоювалися, що через високу конкуренцію на європейському ринку продовольчих і промислових товарів вітчизняні продукти не зможуть конкурувати з європейськими. Найвагомішою втратою України прогнозували погіршення стосунків з Російською Федерацією.

В умовах нечіткості перспектив у відносинах України з ЄС Л. Кучма взяв курс на поглиблення стосунків з Російською Федерацією. У лютому 2003 р. Президенти України, Росії, Білорусі та Казахстану підписали спільну заяву про новий етап економічної інтеграції та початок переговорного процесу щодо формування Єдиного економічного простору і «створення єдиної регулюючої міждержавної незалежної Комісії з торгівлі та тарифів».

Підписання Л. Кучмою заяви про формування ЄП досить негативно сприйняла певна частина українського суспільства, яка вбачала у цій ініціативі небезпеку відновлення союзу, подібного до СРСР... Л. Кучма обґрунтовував свою позицію так: розширення ЄС без позитивних сигналів про поглиблення відносин з Україною при одночасному ігноруванні інтеграції на пострадянському просторі несе небезпеку для країни опинитися «ніде». Він запевняв, що Україна не увійде у наддержавні структури, які планувалося сформувати в рамках ЄП.

В. Головка, історик

? Чому приєднання України до Європейського економічного простору викликало негативну реакцію з боку однієї частини населення України і позитивну – з боку іншої? Яку роль у цих процесах відіграла ностальгія¹ за Радянським Союзом? Чи можна це явище вважати переконливим критерієм для сучасного вибору України?

1. Пригадайте з уроків географії, що таке світове господарство, інтеграційні процеси, міжнародні організації в Європі. 2. Сформулюйте головні риси економічного потенціалу свого регіону. Визначте, яка сфера розвитку може бути конкурентоспроможною. 3. Спрогнозуйте можливості впровадження результатів економічної діяльності населення вашого краю у світове господарство. Урахуйте специфіку власного регіону та специфіку країн, які можуть стати потенційними партнерами. 4. Обговоріть свої пропозиції в загальному колі. Узагальніть їх і передайте в адміністрацію власної громади. Отримайте зворотний зв'язок.

Формуємо компетентності

Мовленнєву. Підготуйте розповідь про основні тенденції та протиріччя економічного розвитку України в 1998–2004 рр.

Хронологічну. Синхронізуйте основні події економічного життя в Україні з перебігом інтеграційної політики держави.

Інформаційну. Визначте основні заходи української влади, яких було вжито для подолання наслідків світової кризи, дефолту в Росії та впровадження ринкових перетворень.

Логічну. Проаналізувавши зміни в соціально-економічному житті України, схарактеризуйте соціальну структуру українського суспільства другої половини 1990-х рр.

Аксіологічну. «Я не тільки не жалкую, а горджусь тим, що ми все-таки створили хоч якусь економічну базу для накопичення капіталу» (*Л. Кучма. После майдана 2005–2006. Записки президента.* – К., 2007). Проаналізуйте: зміст цитати, її авторство, рік, час написання. Підготуйте відповіді на запитання: 1) Наведений текст є історичним джерелом чи висновком експерта? Обґрунтуйте. 2) Про що (явище / подію / процес / факт) згадує автор? Чому в тезі приховано суперечливе ставлення? Які події, на вашу думку, спонукали автора до висловлення цієї тези?

§ 34. Політичне життя суспільства

1. Організація управління державою

У процесі розбудови владних структур у 1991–1994 рр. визріла криза. Вона проявилася у протистоянні парламенту та президента, роздвоєнні виконавчої гілки влади, формуванні чиновницьких дублюючих структур та ін. З президентськими виборами 1994 р. намітилися спроби виправити ситуацію і здійснити соціально-економічні реформи.

Новообраний президент Л. Кучма домігся підписання 8 червня 1995 р. документів, які суттєво розширили його повноваження. Україна перетворилася на президентсько-парламентську республіку. Утім перерозподіл влади не привів до стабілізації: спостерігалось дублювання повноважень державних інститутів, постійне перетягування на себе повноважень між основними гілками влади. Довіра населення до діяльності президента, Верховної Ради, владних структур на місцях падала.

¹Ностальгія – *тут*: туга за минулим.

Хоч ухвалення Конституції України в 1996 р. і окреслило базові основи функціонування різних гілок влади, але не стало крапкою в їхньому протистоянні. Л. Кучма продовжував посилювати роль президента в керуванні державою. Він активно застосовував лобіювання¹ своїх інтересів у Верховній Раді, здійснював кроки до створення «партії влади». Певний час інтереси президента збігалися з Міжрегіональним блоком реформ, який проголошував своєю метою якнайшвидше реформування української економіки на засадах приватної власності, самостійності регіонів у вирішенні економічних питань, дотримання прав людини, стратегічного економічного партнерства з республіками колишнього СРСР.

Під час президентства Л. Кучми відбувся процес розшарування суспільства на клани. Частина державних чиновників, бізнесменів, не згодних з політикою керівництва держави, перейшли до конструктивної опозиції й почали формувати власну політичну структуру. У 1996 р. в Україні зареєстровано понад 40 політичних партій, які умовно можна поділити на кілька блоків: центристський, правий, лівий, проросійський.

Підготовка до нових президентських виборів 1999 р. супроводжувалася гострим політичним протистоянням. За результатами першого туру жоден з кандидатів не набрав необхідної кількості голосів. У другий тур вийшли П. Симоненко і Л. Кучма. У другому турі переміг Л. Кучма. Під час другої каденції він намагався впливати на ухвалення важливих державних рішень через зміну президентських повноважень та структури політичної системи. У цей період в Україні потужною силою стала масова опозиція. У 2004 р. почалася політична криза, яка збіглася із черговими президентськими виборами.

2. Леонід Кучма

Леонід Кучма (народився 1938 р.) – інженер-механік у галузі ракетної техніки, державний діяч, політик. Закінчив Дніпропетровський університет (1960). Пройшов шлях від інженера конструкторського бюро «Південне» у м. Дніпропетровськ (1960) до генерального директора ВО «Південний машинобудівний завод» (1992). Протягом 1990–1994 рр. – народний депутат України, член Комісії ВР України з питань оборони і державної безпеки (1990–1992), член Ради національної безпеки і оборони України (1992–1993). З 1994 по 2004 р. – Президент України.

Десятирічний період правління Л. Кучми отримав як позитивні, так і негативні оцінки. Як позитив розцінюють ухвалення довгоочікуваної Конституції України, налагодження діяльності Конституційного Суду України, запровадження національної валюти, наведення певного порядку в економічній, державно-управлінській галузях, подолання тотальної кризи 1990-х рр., збереження територіальної цілісності незалежної України.

Водночас Л. Кучма зазнав великої критики за посилення президентської гілки влади. Виконавчу владу було реорганізовано таким чином,

Леонід Кучма

¹Лобіювання, лобізм – цілеспрямований легальний вплив на органи державної влади та місцевого самоврядування від імені іншої особи, організації або групи.

що президент мав змогу безперешкодно впливати на будь-яку сферу державного управління. На тлі перетворень у системі державних органів особливим чином вирізнялися кількісні та якісні зміни в Адміністрації Президента України. За роки президентства Л. Кучми Адміністрація Президента України перетворилася на центр розробки найважливіших управлінських рішень і впливовий центр влади.

Саме в роки президентства Л. Кучми велика частка державного капіталу перейшла під управління надпотужних фінансових груп, пов'язаних з українським політикумом.

Більшість ЗМІ працювали на виправдання владної політики президента та його оточення, блокувалися можливості впливу опозиції на політичний процес. У стосунках влади та мас-медіа з'явилося поняття «темники» – письмові вказівки Адміністрації Президента підконтрольним телеканалам та іншим ЗМІ з метою подання інформації в інтересах певних груп.

Під час свого другого терміну перебування на посаді, який почався 1999 року, Кучма став верховним арбітром у стосунках між новими олігархічними кланами в економіці й політиці. Він також намагався зміцнити особисту владу й маргіналізувати парламент. Але тут усе пішло не за планом: Україна справді не була Росією.

С. Плохій, історик

? Які ознаки змін у політичній діяльності Л. Кучми наводить автор?

3. Рухи протесту на початку 2000-х рр.

Переломним моментом правління президента Л. Кучми стала осінь 2000 р., коли було знайдено мертвим журналіста Георгія Гонгадзе – засновника часопису «Українська правда». Ця подія та опублікований запис розмов у кабінеті Л. Кучми спричинили значний суспільний резонанс.

Опозиція, яка об'єднала націонал-демократів, соціалістів і навіть комуністів, почала політичну кампанію під гаслом «Україна без Кучми». Перший протест було проведено 15 грудня 2000 р., у ньому брали участь 24 політичні партії та громадські організації.

Мовою джерел

Наметове містечко на Хрещатику дісталось до переходу напроти Прорізної. «Зона, вільна від Кучми» в понеділок зранку нараховувала вже 36 наметів. Тим часом в Дніпропетровську антикучмісти пікетують районний суд... У суботу вдень 13 партій обласної організації «Україна без Кучми» виставили німий пікет в центрі міста біля ЦУМу. Роти учасників акції були заклеєні на знак протесту. Мітинг був несанкціонований, оповіщати заздалегідь міські власті «безнадійно» – це призводить до зриву акції... В неділю увечері багатотисячний ланцюг учасників «Україна без Кучми» зі свічками і портретами Гонгадзе в руках вишикувався від Хрещатику через майдан Незалежності по вулиці Інститутській до Банкової... Організатори акції з мегафонами в руках скандували «Кучму – геть!», що із задоволенням підхоплювали учасники живого ланцюга.

*З хроніки подій акції «Україна без Кучми»
(11–12 лютого 2001 р.)*

? Які події наведено в рубриці? Що спонукало людей приєднуватися до протестних заходів? Заходи були організованими чи стихійними? Які форми протесту використовували учасники?

Акція протесту «Україна без Кучми» (2001)

Восени 2002 р., у другу річницю смерті Г. Гонгадзе, почалася акція протесту «Повстань, Україно!». На Європейській площі в Києві зібрався багатотисячний мітинг із закликом «Кучму у відставку!». Серед організаторів протестних акцій були опозиційні партії: Соціалістична партія України, Комуністична партія України, Блок Юлії Тимошенко. До акції також приєднався лідер опозиційного блоку «Наша Україна» В. Ющенко.

З різною активністю протести в межах акції було проведено у Львові, Донецьку, Одесі, Чернівцях, Харкові, Сімферополі, Дніпропетровську, Кіровограді, Житомирі, Луцьку тощо.

У першій половині 2003 р. акцію поступово згорнули.

Мовою джерел

Наша спільна акція «Повстань, Україно!» дозволила консолідувати націю, згуртувати здорові сили суспільства, підняти народ на відкриту боротьбу з корупцією, олігархією, тіншовою економікою та іншими негативами урядування чинної влади, втіленням якої став президент Л. Кучма та його найближче оточення. Мільйони людей з усієї України, незважаючи на погрози, шантаж, провокації та залякування, знайшли в собі мужність вийти на вулиці та площі, щоб висловити рішучий протест згубному і злочинному політичному курсу, яким веде країну можновладна бандитська верхівка. Ми широко вдячні всім чесним та порядним людям, які підтримали акції протесту і розпочали самі виборювати своє право на гідне життя. Без вашої участі, без вашої широї підтримки ми ніколи б не змогли розраховувати на успіх у боротьбі.

Зі звернення лідерів акції «Повстань, Україно!» до українського народу (6 грудня 2002 р.)

? Які обставини спонукали лідерів опозиції до організації протестної акції? Чому їхні заклики були популярними? Як влада реагувала на громадську активність учасників протестів?

4. Конфронтація навколо острова Тузла

Восени 2003 р. відбулося загострення українсько-російських відносин. Приводом до конфлікту стала ситуація, яка нібито вимагала негайного

проведення Російською Федерацією комплексу робіт з метою запобігання екологічній катастрофі в регіоні. Саме в цей період російські ЗМІ активно розповсюджували думку, що будівельні роботи на острові Тузла виконують суто для вирішення проблем з його підтопленням.

Російська сторона зазначала, що роботи зі спорудження дамби в Керченській протоці від Таманського півострова до острова Тузла розпочалися винятково з ініціативи губернатора Краснодарського краю О. Ткачова без погодження з вищим керівництвом держави.

У російських ЗМІ конфлікт супроводжувався образливою риторикою губернатора на адресу української сторони.

Задовго до згаданих подій депутатом Законодавчих Зборів РФ Олександром Травниковим у 1997 році було презентовано дві книги щодо історичної долі острова Коса Тузла. Це – «Коса Тузла. Причисленная территория» і «Коса Тузла и стратегические интересы России», в яких автор достатньо аргументовано доводить, що і Тузла, і Кримський півострів є територією, що належить Російській Федерації, а отже, і сферою її стратегічних інтересів. Спосіб викладення матеріалу в цих творах є елементом прихованої пропаганди з метою формування відповідної суспільної думки щодо означеного питання, але саме ці твори стали ідеологічним підґрунтям у майбутньому конфлікті.

О. Гапеева, історикиня

? Які приклади прихованої пропаганди, що завдали шкоди інтересам України, наводить автор у своєму дослідженні? Чи можна означені дії розцінювати як інформаційну війну? Сформулюйте висновок про формування в інформаційному просторі Російської Федерації ідей, які порушували гарантії національної безпеки України.

Після низки політико-дипломатичних консультацій, рішучих виступів українських парламентаріїв та вжиття відповідних заходів з боку Міністерства оборони України відбулася зустріч Президента України Л. Кучми та Президента Російської Федерації В. Путіна, конфлікт було вичерпано.

Але ще багато років поспіль з російської сторони лунали думки про зраду національних інтересів РФ та «здачу» острова Тузла Україні.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Установіть хронологічну послідовність подій: конфронтація навколо острова Тузла, акція «Україна без Кучми», початок другої каденції президента Л. Кучми, акція «Повстань, Україно!».

Просторову. Використовуючи карту 7 (с. 221), сформулюйте висновок про географію поширення протестних рухів.

Логічну. Складіть характеристику політичної діяльності Л. Кучми.

Аксіологічну. «Акції “Україна без Кучми” та “Повстань, Україно!”... не мали якогось конкретного, відчутного результату. Місія подібних акцій – підігрівати протестні настрої громадськості, тримати в “тонусі” місцевих партійних активістів. Зрештою, відпрацювати механізми захисту результатів голосування на майбутніх президентських виборах» (*І. Жданов, президент аналітичного центру «Відкрита політика»*). Як ви розумієте це твердження? Сформулюйте свою оцінку початку й перебігу акцій з позиції політичного лідера / учасника акції / пересічного громадянина. Обговоріть висновки в загальному колі.

Мовленнєву. Висловіть своє ставлення до подій, що відбувалися навколо острова Тузла. Покажіть місце конфлікту на карті 7 (с. 221).

Інформаційну. 1. Знайдіть у мережі Інтернет інформацію з теми «Медіаринок і медіавласність» та ознайомтеся з нею. 2. Використовуючи інформацію, отриману з тексту параграфа та інтернет-мережі, а також власний досвід, схарактеризуйте діяльність ЗМІ в Україні.

§ 35. Помаранчева революція

1. Загострення політичної кризи

Помаранчева революція – це словосполучення, яким означають рух громадської непокори, організований прихильниками кандидата від опозиції після другого туру президентських виборів 2004 р. в Україні. Здійснювався у вигляді публічних протестів проти фальсифікації народного волевиявлення: мітингів, демонстрацій, пікетів, страйків, виступів у ЗМІ, звернень до урядів і громадськості інших країн, блокування будівель Адміністрації Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Центральної виборчої комісії України тощо. Тривалість – 12 днів: з 22 листопада по 3 грудня 2004 р.

Наприкінці жовтня 2004 р. відбулися чергові вибори президента України. З 24 кандидатів у президенти у другий тур пройшли В. Ющенко і В. Янукович. За підсумками другого туру виборів 21 листопада незалежні екзит-поли показували, що лідирує В. Ющенко (53 % голосів проти 44 % у В. Януковича). Натомість згідно з офіційним повідомленням Центральної виборчої комісії було озвучено цифри, які істотно відрізнялися: 49,5 % за В. Януковича і 46,9 % за В. Ющенка. Виявилось, що офіційні результати було сфальсифіковано. На знак протесту проти фальсифікацій виборів 200 тис. киян вийшли на майдан Незалежності.

Помаранчева революція. Листопад 2004 р., майдан Незалежності

? Які події спонукали людей вийти на вулиці? Який зміст символіки в руках протестувальників?

Утім фальсифікація виборів була безпосереднім приводом, причини та передумови революції крилися в сукупності негативних рис, притаманних правлінню президента Л. Кучми і прем'єра В. Януковича. За роки незалежності так і не було сформовано ефективної демократичної політичної системи. Влада не змогла запропонувати адекватну програму соціально-економічного розвитку. Характерними ознаками економіки були застарілі технології у промисловості, розвал сільського господарства та маніпуляції з власністю на землю. Спостерігалася деградація системи освіти й науки, що призводило до зниження культурного рівня населення, втрати духовних та етнічних цінностей. Повсякденним явищем стали неефективне соціальне забезпечення, суцільна корупція, бюрократичне свавілля.

У суспільстві назріла об'єктивна й нагальна необхідність боротьби з безладдям, бюрократією та корупцією. Учасники протестних акцій Помаранчевої революції не тільки боролися за повернення своїх реальних виборчих прав. Вони фактично виступали за докорінні суспільні перетворення в Україні.

За оцінками соціологів, в акціях громадської непокори брали участь від 5 млн до 6 млн осіб.

Коли телевізійні камери передали зображення з майдану на весь світ, європейські глядачі вперше відкрили для себе Україну як щось більше, ніж далекий регіон на мапі. Ці зображення не залишали сумнівів, що її мешканці хочуть свободи та справедливості. Європа та світ не могли залишитися осторонь. За підтримки виборців європейські політики включилися в українську кризу й відіграли важливу роль у її вирішенні.

С. Плохий, історик

Перше, що лишилося після Помаранчевої революції, – це свобода вибору. Помаранчева революція була спровокована бажанням українців вільно вибирати свою владу... Друге, що залишилося від Помаранчевої революції, – це нова історична пам'ять українського суспільства... Зводячи перше і друге, можемо сказати, що одним з головних наслідків Помаранчевої революції було радикальне розходження України і Росії. Вони не лише мають різну історичну пам'ять і слідуєть різними політичними траєкторіями – вони, як виглядає, близько підійшли до точки, після якої нема уже вороття.

Я. Грицак, історик

? Проаналізуйте наслідки Помаранчевої революції для України, які наводять історики.

26 грудня 2004 р. відбулося повторне голосування, за результатами якого В. Ющенко отримав 52 % голосів, а В. Янукович – 44 %.

2. Віктор Ющенко

Віктор Ющенко

Віктор Ющенко (народився 1954 р.) – економіст, державний діяч, політик. 1975 р. закінчив Тернопільський фінансово-економічний інститут. У 1975–1976 рр. – на військовій службі. З 1976 р. працював у банківській сфері. Голова Національного банку України (1993–1999). Саме за його керівництва НБУ введено в обіг національну українську валюту – гривню. У 1999–2001 рр. – Прем'єр-міністр, у 2005–2010 рр. – Президент України.

За часів прем'єрства В. Ющенко було знижено податки на малий і середній бізнес, виведено значну частину української економіки з тіні, збільшено державні доходи. Відбулося зростання промислового виробництва на 12 %. На парламентських виборах 2002 р. пройшов у Верховну Раду на чолі блоку «Наша Україна». На президентських виборах 2004 р. В. Ющенко очолював опозицію президентському режиму Л. Кучми.

На президентські вибори 2004 р. В. Ющенко йшов з програмою «10 кроків назустріч людям. 2005–2009 роки». Вона відобразала проблеми суспільства, які потребували першочергового розв'язання. Серед них – захист цінностей сім'ї, сприяння духовності, зміцнення моральних цінностей, проведення зовнішньої політики в інтересах народу, надання пріоритетів у фінансуванні соціальних програм, підвищення боєздатності армії, сприяння розвитку українського села, збільшення бюджету при зменшенні податків, створення нових робочих місць, рішуча боротьба з корупцією, створення безпечних умов для життя людей.

Президентство В. Ющенка почалося 23 січня 2005 р. Прем'єр-міністром України було призначено Ю. Тимошенко.

Юлія Тимошенко (народилася 1960 р.) – підприємець, державний діяч, політик. 1984 р. закінчила Дніпропетровський державний університет за спеціальністю «Економіка праці». У 1984–1988 рр. – інженер-економіст на Дніпропетровському машинобудівному заводі. З 1988 р. зайнялася приватною економічною діяльністю: відкрила пункт відеопрокату «Термінал». Черговий бізнес – торгівля нафтопродуктами через Російську товарно-сировинну біржу. З 1991 р. – директор підприємства «Корпорація «Український бензин»». Упродовж 1995–1996 рр. очолювала корпорацію «Єдині енергетичні системи України». З 1997 р. – депутат Верховної Ради України. 1999 р. організувала депутатську фракцію «Батьківщина». Протягом 1999–2001 рр. – віце-прем'єр міністр з питань паливно-енергетичного комплексу в уряді В. Ющенка.

Юлія Тимошенко

Економіка. Економісти провадять економічний аналіз господарської діяльності відповідної структури, розробляють заходи щодо забезпечення режиму економії, підвищення ефективності праці, виявлення резервів, попередження втрат і непродуктивних витрат, більш раціонального використання всіх видів ресурсів. Економісти були й залишаються найпопулярнішими фахівцями на ринку праці. Застосовують свої знання на виробництві, у бізнесі, фінансовій сфері, науці.

Попри перемогу «помаранчева» команда виявилася не готовою до тривалої конструктивної співпраці у владі. Втративши ініціативу в перший рік президентства, В. Ющенко надалі був змушений працювати в умовах постійного пошуку діалогу зі своїми політичними суперниками та налагодженні співпраці між різними гілками влади.

Підсумки президентства В. Ющенка сьогодні виглядають украй суперечливо. Він дійсно приніс в українську політику ціннісний вимір, але запропонована ним шкала виявилася орієнтиром лише для частини українського суспільства, і, як продемонстрував перший тур (для кандидата у президенти В. Ющенко – останній) президентських виборів 2010 р., – для невеликої частини.

Б. Дем'яненко, історик

❓ Прокоментуйте оцінку підсумків президентства В. Ющенка. Як ви її розумієте?

3. Конституційна реформа 2004 р.

Події на Майдані 2004 р. вплинули на розвиток політичної ситуації у країні. У грудні того ж року Верховна Рада України ухвалила Закон «Про внесення змін до Конституції України». Він став політичним компромісом на шляху виходу з кризової ситуації, що склалася навколо виборів Президента України. Конституційна реформа 2004 р. змінила державний устрій країни. Україна стала парламентсько-президентською республікою, повноваження президента обмежили, а повноваження парламенту й уряду розширили:

- Верховна Рада стала призначати за поданням Президента України прем'єр-міністра, міністра оборони, міністра закордонних справ, а за поданням прем'єр-міністра – інших членів Кабміну;
- президент міг подати кандидатуру прем'єр-міністра в парламент тільки за пропозицією коаліції депутатських фракцій, які склали конституційну більшість;

- закон, ухвалений парламентом після подолання вето президента, що не підписаний президентом і не опублікований протягом 10 днів, міг бути негайно опублікований згідно з підписом Голови Верховної Ради;
- Верховна Рада України отримала повноваження призначати голову Антимонопольного комітету, голову Держкомітету телебачення і радіомовлення, голову Фонду державного майна;
- було внесено зміни до виборчої системи. Вибори до парламенту надалі мали відбуватися винятково на пропорційній основі, виборці мали голосувати лише за ту чи іншу партію;
- повноваження парламенту і місцевих рад становили вже не 4, а 5 років;
- Верховна Рада протягом місяця мала сформувати коаліцію депутатських фракцій (об'єднати більшість депутатів). Така коаліція протягом двох місяців від моменту обрання парламенту мусила сформувати уряд. Якщо перше чи друге не виконувалося в означений термін, президент мав право достроково припинити повноваження парламенту.

Загалом зміни до Основного закону не спрацювали на консолідацію українського суспільства. Навпаки, спрямований на реформатування взаємовідносин Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України, цей закон додатково розбалансував владу в державі і в наступні роки спричинив низку конституційних конфліктів.

Так сталось, що прийнята 8 грудня 2004 р. конституційна реформа не була повністю науково обґрунтованою і, що найголовніше, не вирішила основного завдання – усунути дуалізм¹ в управлінні виконавчою владою. Таке поспішне реформування спричинило сплеск гострих протистоянь на вищому владному рівні.

В. Тацій, учений-правознавець

- ❓ З якою метою проводилася конституційна реформа і чи вдалося, на думку автора, вирішити проблему?

Формуємо компетентності

Хронологічну. Які події відповідають датам: 21 листопада 2004 р., 22 листопада – 3 грудня 2004 р., 8 грудня 2004 р., 26 грудня 2004 р.?

Просторову. Проаналізуйте географію основних подій Помаранчевої революції. Знайдіть у мережі Інтернет електоральну карту України 2004 р. Про яку ситуацію в українському суспільстві вона інформує?

Аксіологічну. 1. Поміркуйте: «Чому українські громадяни... раптом проявили високий рівень політичної свідомості, зуміли сконсолідуватися і в толерантній формі змінити політичну систему?». 2. Розпитайте про події Помаранчевої революції очевидців, ваших старших родичів чи знайомих або скористайтесь інформацією від першої особи з інтернет-мережі. 3. Підготуйте есе «Помаранчева революція: національний і людський виміри».

Логічну. Схарактеризуйте політичну діяльність В. Ющенка.

Інформаційну. Оберіть з тексту основні причини політичної кризи напередодні виборів 2004 р. та основні засади президентської програми В. Ющенка. Сформулюйте узагальнення про соціально-економічну ситуацію у країні, що склалася за попередні роки.

Мовленнєву. Складіть розповідь про конституційну реформу 2004 р. за планом: 1) причини; 2) зміст; 3) наслідки.

¹Дуалізм виконавчої влади (від лат. *dualis* – двоїстий) – явище, що має місце в республіках змішаного типу, де є «сильний» всенародно обраний президент і відповідальний перед парламентом уряд.

§ 36. Україна в системі міжнародних відносин

1. Перші кроки зовнішньополітичної діяльності

Мовою джерел

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій. Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

З Декларації про державний суверенітет (1990)

? Коли вперше і в якому документі було визначено стратегію участі України в міжнародному житті як рівноправного суб'єкта міжнародного права? Які наміри міжнародної співпраці задекларовано в документі?

Одним з важливих кроків самостійної участі української влади в зовнішній політиці стало підписання 19 листопада 1990 р. Головою Верховної Ради УРСР Л. Кравчуком та головою Верховної Ради РРФСР Б. Єльциним договору про співробітництво двох республік.

Мовою джерел

Стаття 1. Високі Договірні Сторони визнають одна одну суверенними державами і зобов'язуються утримуватись від дій, що можуть завдати шкоди державному суверенітету іншої Сторони.

З Договору між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою (1990)

? Який принцип взаємовідносин був закріплений у статті 1 договору?

Проголошення Україною незалежності 24 серпня 1991 р. зробило зовнішню політику необхідним атрибутом державності та водночас інструментом її утвердження. У короткий термін Верховна Рада України ухвалила низку нормативно-правових документів, якими визначено процес формування концептуальних основ зовнішньої політики України.

Ці документи були спрямовані на виконання таких завдань: забезпечення стабільності міжнародного становища України; збереження територіальної цілісності та непорушності кордонів; установа взаємовигідного співробітництва зі всіма зацікавленими країнами; захист прав та інтересів українських громадян та юридичних осіб за кордоном; створення умов для підтримання контактів з українською діаспорою.

2. Вибір стратегії зовнішньополітичних орієнтирів

За роки незалежності Україна пройшла складний шлях становлення і формування зовнішньої політики. Цей шлях можна умовно поділити на три етапи, пов'язані з президентами, оскільки, згідно з Конституцією, саме Президент забезпечує керівництво зовнішньополітичною діяльністю.

А. Зленко, экс-міністр іноземних справ

? Від чого, за висновком експерта, залежала стратегія зовнішньої політики України?

Під час президентства Л. Кравчука (1991–1994) відбулося визнання України міжнародним співтовариством та утвердження її на міжнародній арені як *без'ядерної та позаблокової держави*.

Мовою джерел

Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

З Декларації про державний суверенітет України (1990)

❓ Які базові принципи зовнішньої політики проголошено в документі? Що шкодило їх реалізації?

Відмова України від ядерної зброї була безпрецедентним кроком в історії міжнародних відносин. 16 листопада 1994 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р.». 5 грудня 1994 р. президенти РФ і США та прем'єр-міністр Великої Британії надали Україні гарантії безпеки й зобов'язалися поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України. Окремі документи з надання Україні гарантій безпеки підписали глави Китаю та Франції.

На практиці зовнішньополітична діяльність України в період керування державою Л. Кравчука виглядала як спроба маневрувати між РФ і НАТО. Україна активно співпрацювала з колишніми союзними республіками в рамках СНД, розглядаючи СНД як міжнародний механізм, покликаний координувати процес якісно нових двосторонніх відносин з незалежними державами, утвореними на території СРСР.

Зовнішня політика, що здійснювалася під керівництвом Л. Кучми (1994–2004), характеризувалась як *політика багатовекторності*. Багатовекторність обґрунтовувалася історичними реаліями, які виключають орієнтацію України лише на один стратегічний зовнішньополітичний напрям, відводячи їй роль своєрідної едальної ланки між Заходом і Сходом.

У роки президентства Л. Кучми в зовнішній політиці приділялась увага врегулюванню численних спірних питань з Російською Федерацією. 30–31 травня 1997 р. було підписано «Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією» на 10 років з автоматичним продовженням на наступні десятирічні періоди за відсутності заперечень сторін. Водночас Л. Кучма підтвердив стратегію *інтеграції в Європейський Союз і НАТО*.

Знайдіть у мережі Інтернет і перегляньте відеосюжет «Хроніки незалежності. Україна – НАТО: кроки назустріч». Чи стане, на вашу думку, Україна членом НАТО в найближчому майбутньому?

Форми зовнішньополітичної діяльності, які свідчили про підтримку Україною європейського вектору: активізація роботи в межах Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) та отримання членства в Раді Європи (1995); підписання Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО (Мадрид, 1997).

На практиці впродовж першого десятиріччя існування незалежної України відносини з ЄС окреслювалися проголошеннями намірів і не мали угод про її входження до європейського простору.

Європейська інтеграція – це процес політичної, юридичної, економічної (а в деяких випадках – соціальної та культурної) інтеграції європейських держав, зокрема й частково розташованих в Європі. На даний момент європейська інтеграція досягається в основному за рахунок розширення Європейського Союзу та Ради Європи.

На початку 2000-х рр. Україна відмовилася від принципу багатовекторності та визначилася з пріоритетом – європейським вибором. 23 травня 2002 р. на засіданні РНБО України під головуванням Л. Кучми було визнано, що нейтралітет є для України безперспективним, і ухвалено рішення розробити стратегію, яка передбачала б вступ України до НАТО.

Мовою джерел

Пріоритетами національних інтересів України є: ...інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі та в євроатлантичний безпечний простір з метою набуття членства в Організації Північноатлантичного договору; розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України.

Із Закону України «Про основи національної безпеки України» (2003)

? Які пріоритети зовнішньополітичного курсу держави було проголошено на законодавчому рівні у 2003 р.?

У той час, коли українські політики опікувалися формуванням зовнішньополітичної стратегії держави на законодавчому рівні, на практиці спостерігалось призупинення руху України в євроатлантичному напрямку. Таку ситуацію було зумовлено низкою причин. Серед них гучні скандали: дискредитація президента Л. Кучми («касетний скандал»), порушення в Україні свободи слова в засобах масової інформації («Справа Гонгадзе»), порушення законів про інтелектуальну власність (комп'ютерні програми та ін.), справа про продаж українських «Кольчуг» Іраку тощо.

У таких умовах частина українських політиків заявила про необхідність активного розвитку євразійського вектору, який доповнюватиме та розширюватиме європейський. В обмін на політичну підтримку Росії Україна посилила власну участь у роботі СНД, а 17 вересня 2003 р. підписала Угоду про формування Єдиного економічного простору між Росією, Казахстаном, Україною й Білоруссю.

Помаранчева революція змінила уявлення європейців про Україну. Її почали визнавати як країну, що розташована не просто на сході, а на сході Європи, а дехто визнав її невід'ємною складовою єдиної європейської цивілізації й політичного простору. Новий «помаранчевий» образ України збігся з розширенням ЄС. Виникнення спільного кордону між Україною та ЄС спонукало політиків шукати нові формули тіснішої взаємодії. Результатом активізації діалогу на найвищому рівні стало підписання 21 лютого 2005 р. трирічного Плану дій Україна – ЄС у межах європейської політики сусідства.

Президент Ющенко зробив своїм пріоритетом зовнішню політику... Українські дипломати робили все можливе, щоб скористатися з позитивного іміджу України, створеного на Заході Помаранчевою революцією, і «вскочити в потяг» розширення ЄС... У той час, як Європейський парламент у січні 2005 року проголосував за встановлення більш тісних відносин з Україною з перспективою майбутнього членства, європейська комісія, яка ухвалювала рішення про розширення, була значно обережні-

шою. Замість того щоб провести переговори про приєднання до союзу, вона запропонувала Україні план тіснішої співпраці.

С. Плохий, історик

? Чому для України шлях до ЄС виявився тривалим? Які події стали певним переломним моментом у сприйнятті України світом?

3. Регіональний вимір зовнішньої політики

Одним з найважливіших зовнішньополітичних завдань України була розбудова відносин найвищого рівня зі стратегічними партнерами – країнами, що мають пріоритетне значення для нашої держави. Крім Російської Федерації, важливим було налагодження стосунків з Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією, Молдовою, Білоруссю та Туреччиною.

Мовою джерел

Сьогодні Україна і Польща є суверенними державами, добрими сусідами, стратегічними партнерами. Тому вкрай важливо подолати гіркоту, що залишилась в історичній пам'яті багатьох українців і поляків. До цього нас спонукає не лише спільна відданість демократичним цінностям, повага до прав людини, основних принципів та норм міжнародного права, а й бажання бачити Україну і Польщу в об'єднаній Європі.

Зі Спільної заяви Президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і єднання» (1997)

? Яку стратегію обрали Україна та Польща у відносинах одна з одною?

Польща завжди підтримувала Україну на міжнародній арені, зокрема при вступі до Ради Європи, приєднанні до Центральноєвропейської Ініціативи, у співробітництві з Північноатлантичним альянсом.

Відносини України й Словаччини формувалися на принципах взаємної поваги та суверенітету. Україна була першою державою, яка 1993 р. визнала незалежність Словацької Республіки.

Угорщина встановила дипломатичні відносини з Україною відразу після проголошення Україною незалежності: 6 грудня 1991 р. у Києві було підписано «Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорською республікою» та відкрито посольство Угорщини. У нових міжнародних умовах співробітництво у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції України було одним з найуспішніших напрямів двосторонніх відносин з Угорщиною.

Відносини з Румунією від самого початку здобуття Україною незалежності характеризувалися наявністю низки проблемних питань. 2 червня 1997 р. у м. Констанца (Румунія) було підписано «Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією». Додатком до нього став окремий протокол про вирішення територіального спору щодо морського кордону в Чорному морі на основі міжнародного права та можливе звернення до Міжнародного суду ООН у Гаазі.

У Договорі 1997 року були закладені підстави для подальшої ревізії існуючих кордонів, і, попри завірення у їхній непорушності, на початку XXI століття з ініціативи румунської сторони перегляд таки відбувся. Водночас варто зауважити, що підписання даного Договору стало підтвердженням євроатлантичних прагнень Румунії та рішення останньої відмовитися від ідеї «повернення» північної Буковини.

Н. Нечаєва-Юрійчук, історикня

На продовження вирішення територіальних питань 17 червня 2003 р. у м. Чернівці було укладено «Договір між Україною та Румунією про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань» (ратифіковано Україною 2004 р.). Утім уже у вересні 2004 р. Румунія передала на розгляд Міжнародного суду ООН питання про делімітацію континентального шельфу та виняткових економічних зон між двома країнами.

Договірно-правову базу міждержавних відносин з Молдовою склали «Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво між Україною та Республікою Молдова» (1992), «Договір між Україною і Республікою Молдова про державний кордон» (1999). Спільна зацікавленість у розвитку багатосторонніх відносин щодо інтеграції в Євросоюз робить країни природними союзниками й стратегічними партнерами.

Основним результатом двостороннього діалогу з Білоруссю стало налагодження прямого міждержавного співробітництва, а також поява інститутів дипломатичного представництва в обох країнах. 1995 р. підписано «Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво між Україною і Республікою Білорусь», 1997 р. – «Договір між Україною і Республікою Білорусь про державний кордон».

На засадах рівноправ'я формувалися двосторонні відносини України й Туреччини. Особливе значення мало саме регіональне співробітництво України з Туреччиною через регіональне лідерство обох держав у Чорноморсько-Каспійському регіоні.

Формуємо компетентності

Інформаційну. Проаналізуйте, які перші кроки було здійснено Україною як суб'єктом міжнародних відносин.

Логічну. «Зовнішня політика України розпочиналася в умовах неготовності світу до незалежної України, адже розпад СРСР виявився несподіваним для основних геополітичних гравців. Основний з них – США, попри радість від розпаду СРСР, насправді не знав, що робити на 1/6 земної поверхні. Тому по інерції Захід дивився на Україну очима Москви, продовжуючи дипломатію кінця холодної війни, ігноруючи Україну і не виявляючи до неї належного інтересу» (*М. Алексієвцев, Я. Секо, історики*). Які події вплинули на ставлення іноземних держав до України?

Просторову. Використовуючи карту 7 (с. 221), наведіть основні характеристики зовнішньої політики держави в період, що вивчається.

Хронологічну. Синхронізуйте періоди діяльності президентів України зі змістом зовнішньополітичного курсу держави.

Аксіологічну. «У роки незалежності основні завдання зовнішньої політики окреслювалися трикутником США – ЄС – Росія. Його конфігурація у 1992–2015 рр. постійно змінювалася, а отже – змінювалися і позиції України. Росія наполегливо намагалася залучити Україну до власних інтеграційних проектів на пострадянському просторі. Втім, суттєвим мінусом такої пропозиції була відсутність формальної рівності партнерів... ЄС, зі свого боку, не пропонував чітких перспектив, а лише був заклопотаний філологічними вправами щодо визначення форми сусідства. Інтереси США щодо України випливали зі стратегічних засад геополітичного домінування в світі, отож українська дипломатія розглядала відносини зі США в якості важливого аргументу в регіональному позиціонуванні та євроатлантичній інтеграції» (*М. Алексієвцев, Я. Секо, історики*). Сформулюйте власне розуміння місця України в міжнародному світовому просторі. Які орієнтири в зовнішній політиці, на вашу думку, є найбільш виграшними для України?

Мовленнєву. Схарактеризуйте відносини України з державами-сусідами.

У пошуках нової України

§ 37. Україна у 2005–2014 рр.

1. Соціально-економічний розвиток

2005 р. новий уряд, очолюваний Ю. Тимошенко, активно взявся за зміни в економічному житті країни. За результатами роботи уряду було зменшено масштаби махінацій з податком на додану вартість, унаслідок чого рівень надходжень ПДВ до бюджету в 2005 р. зріс удвічі. Здійснювалася програма «Контрабанда – стоп!», під час реалізації якої зменшилися зловживання на кордонах і, відповідно, збільшилися митні надходження. Удалося впорядкувати та знизити в'їзне мито на 90 % імпортних товарів. Уряд також значно спростив процедури для іноземних інвесторів. Було вжито заходів, які сприяли зменшенню приховування валютної виручки від податкових органів.

Фактично вишукувалися засоби для наповнення бюджету грошима, які були вкрай необхідні для виконання соціальних гарантій щодо населення. На виконання означеного завдання було зроблено і такі кроки, які викликали серйозний спротив, і в результаті протидії їх не було повноцінно втілено в життя. Серед них – спроби змінити схему оподаткування малого бізнесу; програма з переоцінки та реприватизації великих підприємств; ревальвація гривні.

У жовтні 2005 р. відбувся перепродаж «Криворіжсталі» індійській компанії «Mittal Steel» за 5 млрд дол. – суму, майже в 9 разів вищу за ту, яку було сплачено державі попереднім покупцем. Це був, по суті, єдиний приклад сплати реальної ціни за всю історію приватизації в Україні.

Результатом стало виконання урядом соціальних гарантій: підвищили мінімальну пенсію (на 17 %) і мінімальну заробітну плату (на 27 %); зросли зарплати в бюджетному секторі (на 57 %), започаткували виплати одноразової державної допомоги при народженні дитини (8,5 тис. грн).

Соціальним досягненням цього періоду став злам (хоча й тимчасовий) негативних соціальних і демографічних тенденцій, які спостерігалися в Україні в попередні десятиліття. У 2008 р. народжуваність перевищила смертність у Києві, Закарпатській і Рівненській областях.

Зростаючий рівень народжуваності фіксувався щорічно: 2004 і 2005 рр. – по 428 тис. новонароджених, 2006 р. – 462 тис., 2007 р. – 476 тис., 2008 р. – 514 тис., 2009 р. народилося 515 тис. дітей.

Народжуваність в Україні в 2004–2013 рр. (тис. осіб)

Середньорічна чисельність населення в Україні в 2004–2013 рр. (тис. осіб)

? Проаналізуйте графіки. Якими процесами в Україні можна пояснити рух кривої у графіках?

Щоправда, заходи, що спрямовувалися на поліпшення життя населення, мали короткостроковий позитивний ефект. Погіршила ситуацію паливна криза, що спалахнула у 2005 р. Того ж року зросли ціни на м'ясо, продукти птахівництва та цукор.

Серед економічних здобутків – розширення географії ринків збуту аграрної продукції та збільшення обсягів її експорту на ринки Азійського регіону та Далекого Сходу.

Кредитний бум, який розпочався в цей період, мав суперечливі наслідки. Масштабне кредитування, з одного боку, значно пожвавило споживчий ринок і сприяло зростанню добробуту, з іншого – стало однією з передумов майбутнього фінансового краху багатьох банків і серйозних проблем у боржників.

З літа 2008 р. в Україні дедалі сильніше відчувалися впливи світової фінансової кризи. Обмінний курс зріс з 5,5 до 8 гривень за долар на кінець 2008 р. Це призвело до подорожчання кредитів і збільшення кредитних зобов'язань населення. Фінансова криза негативно вплинула на економіку: зменшився обсяг випуску промислової продукції, відбувся спад будівництва. У 2009 р. газовий конфлікт з Росією призвів до нового загострення економічної ситуації.

Попри те, що Україна відновила свій економічний потенціал порівняно з 1990-ми рр., економічні й політико-системні проблеми створюють ситуацію, коли радикальні економічні реформи, які зазвичай потребують високого рівня консолідації суспільства, політичної волі державного керівництва, ефективного менеджменту, кваліфікованої бюрократії, високого рівня правової свідомості і влади закону, часто залишаються лише політичною риторикою.

Г. Касьянов, історик

? Чому, на думку автора, в Україні впродовж двох десятиліть залишався невирішеним комплекс проблем? Спробуйте узагальнити ці проблеми.

2. Суспільно-політичне життя

За наслідками суспільно-політичної кризи в Україні в 2004–2005 рр. було внесено зміни у виборче законодавство. Вирішили (як зазначалося) надалі проводити вибори до Верховної Ради України за пропорційною системою.

Пропорційна виборча система – це така система, за якої голосування за кандидатів проводиться за партійними списками.

Таким чином, основними гравцями у наступних виборах до Верховної Ради стали політичні партії, основні з яких просувалися певними олігархічними групами. Виборчі кампанії фактично перетворилися на боротьбу між двома умовними політичними таборами.

Згідно з офіційними результатами, у Верховну Раду V скликання пройшли: Партія регіонів (186 мандатів), Блок Юлії Тимошенко (129), Народний союз «Наша Україна» (81), Соціалістична партія України (33), Комуністична партія України (21).

Проаналізуйте результати виборів. Хто здобув перемогу? Які були реальні можливості для налагодження дієвої співпраці, зважаючи на наявність ідеологічних розходжень?

У парламенті створили антикризову коаліцію, що об'єднала регіоналів, комуністів, соціалістів. Уряд, сформований коаліцією, не знайшов порозуміння з Президентом. Їхнє протистояння спровокувало чергову кризу влади та призвело до позачергових парламентських виборів у вересні 2007 р. У перегонах вирішили позмагатися 20 політичних партій і блоків. До парламенту потрапили: Партія регіонів, Блок Юлії Тимошенко (БЮТ), Блок «Наша Україна – Народна самооборона», Комуністична партія України, Блок Литвина. Коаліцію оновленого парламенту було створено з прибічників В. Ющенка і БЮТ.

Під час обох виборчих кампаній реалізовувалася стратегія формування громадської думки і маніпулювання нею. Здійснювалися провокації щодо управлінців вищих ешелонів влади, які перетворювалися на гучні корупційні скандали. Утім основна мета, заради чого здійснювалася партійна боротьба в політичному форматі, – це здійснення перерозподілу владних повноважень в інтересах фінансово-промислових груп, які прагнули зберегти вже приватизоване та заволодіти ще нероздержавленими багатствами країни.

Закладені позитивні тенденції в ідеї проведення парламентських виборів на партійній основі в Україні мали негативні наслідки. В першу чергу і внаслідок відсутності реальних важелів впливу на політичну еліту у громадян країни. «Здвоєні» вибори 2006–2007 рр. не наблизили країну до кращих світових політичних стандартів. Вони лише поглибили кризу в суспільстві.

В. Мороко, історик

Які наслідки мало впровадження виборчої системи на партійній основі? У чий інтересах виявилася партійна система виборів?

З 2008 р. почалися чергові протистояння між гілками влади в Україні. Важливі питання державного розвитку доводилося вирішувати через подолання суперечностей, які виникали між президентом та урядом, урядом та парламентською опозицією. Особливе загострення протистоянь спостерігалось на тлі економічної кризи 2008 р.

Президент В. Ющенко не створив єдиних правил гри і політичних інститутів, які б ефективно діяли. Усі п'ять років президентських повноважень він діяв ситуативно, орієнтуючись на політичну доцільність. Йому не вдалося стати модератором, який міг би генерувати цілі й ідеї та формувати під них команду. В. Ющенко не впорався з роллю національного арбітра.

Б. Дем'яненко, історик

Чому, на думку історика, В. Ющенку не вдалося повною мірою реалізувати свої повноваження президента як керівника держави? Аргументуйте.

17 січня 2010 р. відбулися чергові вибори президента. У перегонах узяли участь 18 кандидатів. Перемому здобув лідер Партії регіонів В. Янукович. Упродовж березня–листопада 2010 р. новообраний Президент здійснив кардинальні зміни в системі влади. У парламенті створили президентську більшість, яка обрала уряд. Було майже повністю замінено президентську вертикаль влади – голів обласних, міських і районних державних адміністрацій. За результатами місцевих виборів у більшості областей прийшла до влади Партія регіонів та її союзники. Президент України набув повноважень, які дозволяли контролювати не лише власну вертикаль, а й силові та фіскальні органи, уряд, судову систему й значною мірою парламент.

В. Янукович виступив з програмою економічних реформ на 2010–2014 рр.: «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава». На практиці ці гасла мали швидше популістський характер, ніж складали справжню програму дій. Як і попередники, нова влада фіксувала курс гривні до долара; брала іноземні кредити та забезпечувала спокій населення шляхом нарощування боргів. Корупція, рейдерство, казнокрадство набули небачених розмірів.

? Які способи стабілізації економіки використовувала влада впродовж 2007–2013 рр.? Чому влада вдавалася до позик і для яких проектів їх використовувала?

3. Віктор Янукович

Віктор Янукович (народився 1950 р.) – інженер-механік, державний діяч, політик. 1980 р. закінчив Донецький політехнічний інститут. З 1996 р. працював у Донецькій облдержадміністрації, у 1997–2002 рр. очолював її. У 2002 р. його призначено Прем'єр-міністром України. Обіймав цей пост упродовж перших двох турів президентських виборів 2004 р., на яких був кандидатом на пост президента. Програвши президентські вибори у грудні 2004 р., подав у відставку з посади Прем'єр-міністра України. На парламентських виборах 2006 р. Партія регіонів, яку він очолював, посіла перше місце. Із серпня 2006 р. – Прем'єр-міністр України. У 2010–2014 рр. – Президент України. У 2019 р. В. Януковича засуджено заочно до 13 років ув'язнення за державну зраду.

Віктор Янукович

? Його ідеал був сильний авторитарний режим, і він намагався зосередити якнайбільше влади у власних руках та в руках членів своєї родини... Маючи зосереджену в своїх руках владу та замовклу або залякану політичну опозицію, Янукович та його ставленики сфокусували свою увагу на збагаченні керівного клану. За короткий період Янукович і члени його сім'ї та оточення накопичили величезні статки, перевівши близько 70 мільярдів доларів на іноземні рахунки та поставивши під загрозу стабільність держави, яка до осені 2013 р. виявилася на межі дефолту.

С. Плохий, історик

? Чиї інтереси представляв В. Янукович, перебуваючи на посаді Президента України? Які були можливості для опозиційної діяльності за його керування державою?

Орієнтири зовнішньої та оборонної політики України за часів президентства В. Януковича визначено в Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України» (2010).

Мовою джерел

Україна як європейська держава здійснює відкриту зовнішню політику і прагне рівноправного взаємовигідного співробітництва з усіма заінтересованими партнерами, виходячи насамперед з необхідності гарантування безпеки, суверенітету та захисту територіальної цілісності України.

Із Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України» (2010)

? Які головні принципи зовнішньополітичної діяльності держави викладено в документі?

На практиці за перебування В. Януковича на посту Президента України переважали орієнтири на співпрацю з Російською Федерацією та країнами СНД.

4. Загострення відносин з Російською Федерацією

У відносинах України з Російською Федерацією від початку проголошення незалежності періодично виникали конфлікти, спровоковані російською стороною. Кожного разу українська сторона знаходила можливості вирішувати проблемні питання шляхом переговорів і домовленостей.

Після обрання Президентом України В. Ющенка у 2005 р. російський політикум укотре проявив бажання вирішальним чином впливати на події в Україні. Російська Федерація висловила своє ставлення до новообраного Президента України практичними діями: на початку 2006 р. перекрила Україні газ. З'явилося нове поняття – *газова війна*.

Мовою джерел

В грудні 2005-го року у газових взаєминах України та Росії відбувалося стільки подій, що не вистачило б місця навіть на дуже стислий їх перелік. Але суть була одна: Росія, наполягаючи на незмінності астрономічного зростання ціни з \$ 50 по бартеру до \$ 230 грошима, на публіку розігрувала «благодетеля». І пропонувала варіанти, які мали б демонструвати схильність до компромісів, однак насправді цей компроміс являв собою не що інше, як викручування рук.

Зі спогадів С. Лук'янчука, начальника прес-центру НАК «Нафтогаз України» (2005–2006)

? Які зміни в оплаті газу РФ пропонувала Україні? Чи реальним було вирішення цього питання для економіки України? Чому була настільки величезна різниця в цінах порівняно з попереднім періодом?

За результатами перемовин було підписано нові домовленості про збільшення вартості газу майже удвічі – до 95 доларів США за кубометр.

Узимку 2008–2009 рр. розгорнулася друга газова криза. 1 січня 2009 р. «Газпром» припинив постачати газ на територію України, звинувативши Україну у крадіжці газу. 7 січня РФ повністю перекрила газ. Без газу залишилися Болгарія, Греція, Хорватія, Угорщина, Австрія, Румунія, Словаччина та Польща. До переговорів підключилася Єврокомісія. Після тривалих перемовин Прем'єр-міністр України Ю. Тимошенко була змушена укласти газовий контракт з розрахунковою ціною газу на рівні 450 доларів за тисячу кубометрів.

З приходом до влади у 2010 р. В. Януковича почалося формування нового формату стосунків України з РФ. У квітні 2010 р. було підписано Харківські угоди, згідно з якими термін перебування Чорноморського флоту РФ у Севастополі подовжено з 2017 до 2042 р. з автоматичним продовженням ще на п'ять років. У цей час Україна отримала суттєву тимчасову знижку на газ, за що домовленість назвали «флот в обмін на газ».

Протести проти Харківських угод (2011)

? Як суспільство реагувало на Харківські угоди? Чому?

Підготовка та наміри керівництва України укласти Угоду про асоціацію з ЄС у 2013 р. знову підняли градус напруження між Україною та РФ. Намагаючись тиснути на Україну, Росія почала вдаватися до торговельних заборон. 14 серпня Федеральна митна служба РФ внесла всіх без винятку українських експортерів до списку ризикованих. По суті, ішлося про повномасштабну зупинку українського експорту на невизначений термін. Москва перейшла в рішучий наступ із чітко визначеною метою – не допустити підписання Україною Угоди про асоціацію з Європейським Союзом та примусити Україну інтегруватися в Митний союз. 21 листопада 2013 р. уряд України оголосив про призупинення підготовки до підписання Угоди. Це рішення призвело до протестів у центрі Києва.

Формуємо компетентності

Мовленнєву. Складіть розповідь про соціально-економічне життя українців у 2005–2013 рр. Сформулюйте висновок про зміни, що позначалися на повсякденні представників різних соціальних груп.

Просторову. «Великий бізнес прагнув доступу до європейських ринків і боявся можливості поглинання російськими конкурентами в разі приєднання України до очолюваного Росією Митного союзу» (С. Плохий, історик). Сформулюйте висновок про інтеграційні устремління українських олігархів.

Логічну. Порівняйте основні ознаки суспільно-політичного життя українців у періоди президентства В. Юценка та В. Януковича.

Інформаційну. Складіть політичний портрет В. Януковича.

Аксіологічну. «Коли ми порівняли результати опитування в Україні, Азербайджані та Росії, зроблені наприкінці 2009-го – на початку 2010-го року, то побачили, що українці дуже відрізнялися своїм критичним ставленням не тільки до всіх політичних, а й до соціальних інститутів – навчальних закладів, медичних установ... Наступні опитування, проведені у 2011 році, показали, що негативне ставлення молоді до державних інститутів ще більш зросло, особливо до правоохоронних органів... істотно змінилося ставлення молоді України до цінностей демократії та свободи... Набагато більше стало в Україні молоді, яка бажає мати в країні демократію» (І. Бекешкіна, директорка фонду «Демократичні ініціативи», 2012). 1. Підготуйтеся до дискусії «Молодь у 2005–2012 рр. мала (не мала) можливості повноцінно реалізуватися у громадсько-політичному житті». 2. Які можливості для активної участі української молоді у громадсько-політичному житті суспільства існують? 3. Поінформуйте про них однолітків.

Хронологічну. Синхронізуйте основні періоди загострення відносин між Україною та Росією з перебігом політичних процесів в Україні.

§ 38. Революція Гідності

1. Загострення соціальної кризи

Революція Гідності – це політичні та суспільні зміни в Україні (листопад 2013 р. – лютий 2014 р.), викликані спротивом проти соціальної політики влади та відходу політичного керівництва країни від законодавчо закріпленого курсу на європейську інтеграцію з подальшою відмовою від цього курсу. Переросли в тривалий громадянський конфлікт.

Мовою джерел

Призупинити процес підготовки до укладання Угоди про асоціацію між Україною... та Європейським Союзом... відновити активний діалог з Російською Федерацією та іншими країнами Митного союзу і державами – членами Співдружності Незалежних Держав щодо поживлення торговельно-економічних зв'язків з метою збереження та зміцнення спільними зусиллями економічного потенціалу держави.

З розпорядження Кабінету Міністрів України (21 листопада 2013 р.)

❓ Які перспективи для України визначив цей документ? Які питання цього документа люди розцінили як порушення своїх прав, які не можна допустити?

Відмова В. Януковича підписати асоціацію з ЄС (відмову озвучено за тиждень до проведення саміту в м. Вільнюс, під час якого мало відбутися підписання) викликала обурення українського суспільства. Для громадськості європейський вибір був вибором кращого способу життя.

Перша акція відбулася 21 листопада 2013 р. На знак протесту на майдан Незалежності вийшло близько 1500 людей – переважно журналісти, громадські активісти та опозиційні політики. Згодом до них приєдналися студенти вишів з усієї країни.

Увечері 21 листопада в соціальних мережах хтось уперше використав слово **Євромайдан**. Примітною особливістю акцій протесту проти скасування підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС стала їх широка регіональна географія. Акції відбулися в багатьох обласних центрах.

Реакція влади була прогнозованою: вона стягнула підрозділи органів внутрішніх справ та продемонструвала готовність застосувати силу проти мітингувальників. У ніч на 30 листопада відбувся переломний момент протестного руху. Війці спецпідрозділу МВС «Беркут» побили кілька сотень мітингувальників. Під час цієї операції проти протестувальників було застосовано вибухові пакети, людей били кийками. Частина людей змогла втекти і сховатися в Михайлівському Золотоверхому соборі.

Акція, що починалася як вимога приєднатися до Європи, трансформувалася в Революцію Гідності. Розгін Майдану спричинив широкий резонанс у суспільстві, і Майдан зібрав ще більше прихильників.

1 грудня 2013 р. на центральні вулиці й площі Києва вийшло понад 500 тис. киян. Того самого дня протестувальники розбили наметове містечко. Головними вимогами мітингувальників стали відставка Кабінету, проведення позачергових виборів президента й заміна уряду. Для реалізації цих цілей оголосили загальнонаціональний страйк.

Із середини грудня до середини січня тривало фронтальне протистояння на вулицях міста й відбувався переговорний процес між політичною опозицією та В. Януковичем. У середині січня 2014 р. влада посилила наступ на протестувальників. Верховна Рада України з порушеннями ухва-

лила низку «диктаторських законів». Їхні основні положення передбачали запровадження кримінальної відповідальності за екстремістську діяльність, повернення кримінальної відповідальності за наклеп, жорсткіші вимоги щодо проведення масових акцій тощо.

19 січня 2014 р. загострився конфлікт між протестувальниками та силовими структурами. Акція, що починалася як мирний протест, за кілька тижнів перетворилася на криваві сутички. 18 лютого 2014 р. насильство досягло піку. За три дні загинуло близько 80 людей. Убивства викликали кардинальні зміни. До Києва почали прибувати прихильники протестувальників з регіонів України. Представники європейських структур почали публічно висловлюватися щодо застосування санкцій. Почався активний розкол пропрезидентської більшості у Верховній Раді України. Парламент був змушений реагувати на події.

Мовою джерел

Категорично засудити усі вияви насильства, що призвели до загибелі, поранень та каліцтв людей, їх тортур і катування, що відносяться до категорії тяжких та особливо тяжких злочинів... Заборонити проведення антитерористичної операції, рішення про проведення якої оголошено Службою безпеки України та Антитерористичним центром України 19 лютого 2014 року, на всій території України чи в окремих її місцевостях.

З Постанови Верховної Ради України «Про засудження застосування насильства, що призвело до загибелі людей» (20 лютого 2014 р.)

❓ Що спонукало парламентарів до ухвалення цього документа?

Уночі 21 лютого спецпризначенці покинули Київ, В. Янукович утік зі столиці. Український парламент проголосував за відсторонення президента та призначення тимчасового уряду на чолі з опозицією.

Знайдіть у мережі Інтернет сайт «Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності» і дізнайтеся більше про Революцію Гідності у рубриці «Що таке Майдан».

Революція Гідності 2013–2014 рр.

❓ Що спонукало українських громадян масово вийти на майдан Незалежності?

Небесна Сотня – прийнята в Україні збірна назва загиблих протестувальників, які мали безпосередній стосунок до ідеї та акції Євромайдану. Більшість цих героїв загинула 18–20 лютого 2014 р.

21 лютого на майдані Незалежності відбулося прощання з тими, кого в жалобних промовах назвали Небесною Сотнею. Символом прощання з героями стала народна пісня «Пливе кача по Тисині».

2. Окупація та анексія Криму Російською Федерацією

Ще в часи горбачовської перебудови керівництво СРСР планувало відібрати Крим в Україні в разі проголошення нею незалежності, а Донбас мав одержати автономію.

Вже в січні 2014 р., коли в Москві починали розуміти, що втрачають Україну і що проросійський режим В. Януковича у Києві приречений на падіння, путінські геополітичні стратеги замислилися над новим планом розчленування й знищення української державності. Відтак у кабінетах Ради національної безпеки РФ було розроблено документ під назвою «О кризисе на Украине». То був узагальнений і масштабний план дій з дестабілізації України і включення дванадцяти українських областей та міста Києва до складу Російської Федерації.

П. Гай-Нижник, історик

? Чи можна із ситуації, яку проаналізував автор, зробити висновок, що анексія Криму Російською Федерацією була заздалегідь підготовленою акцією?

20 лютого 2014 р. російські війська розпочали окупацію Криму. Уночі проти 27 лютого група озброєних людей узяла під свій контроль будівлю кримського парламенту. Події розвивалися дуже стрімко. Спочатку російські спецслужби зрежисували призначення лідера проросійської партії на посаду нового прем'єр-міністра Криму. Потім заблокували українські військові частини. Далі, поки влада в Києві намагалася взяти під контроль міліцію та сили безпеки, Кремль прискорив підготовку до цілковитого захоплення півострова. Новий уряд Криму припинив трансляцію українських телеканалів та постачання українських газет і розв'язав пропаганду за відокремлення півострова від України.

Для виправдання введення військ у Крим та окупації півострова Президент РФ В. Путін використав вигаданий власною пропагандою міф про українських націоналістів, які їдуть на півострів влаштувати погроми. Постійний представник РФ при ООН В. Чуркін заявив, що невідомі озброєні люди, направлені з Києва, намагалися захопити будівлі кримського МВС.

16 березня 2014 р. у Криму було проведено так званий «референдум» про статус Криму, який відбувся всупереч чинному українському законодавству. Одним з питань було: «Чи підтримуєте ви входження Криму до складу РФ?». У подальшому результати незаконного «референдуму» стали «правовою» основою для приєднання півострова до сусідньої держави. Український уряд не визнав «референдум», але мало що міг вдіяти. Він наказав своїм військам вийти з півострова, не бажаючи ризикувати миром в усій країні. З переходом Криму під російську владу на півострові відбулося згортання громадянських свобод. Після анексії висловили свою громадянську позицію кримські татари. Меджліс як офіційний представник кримськотатарського народу продовжив проукраїнську лінію. Попри репресії з боку Росії, кримськотатарські лідери зробили ставку на ненасильницький спротив.

16 листопада 2016 р. Генеральна Асамблея ООН схвалила резолюцію про права людини в Криму. У ній Російську Федерацію названо державою-окупантом і зафіксовано міжнародне невизнання анексії півострова.

3. Російська агресія

Анексію Криму російська влада розцінювала як підготовку плацдарму для повноцінного вторгнення з метою захоплення Донецької, Луганської, Харківської, Одеської, Дніпропетровської, Херсонської, Миколаївської та Запорізької областей. У день проведення «референдуму» у Криму, у восьми областях Сходу та Півдня України планувалося інспірувати операцію «Русская весна» і утворити маріонеткову Новоросію – фейкове державне утворення. Коли ці плани не вдалося реалізувати, було запущено програму масштабної дестабілізації у східних і південних регіонах України. Неоголошена російсько-українська війна набирала обертів.

У Харкові проросійські сили та завезені з Росії бойовики кілька разів захоплювали обласну державну адміністрацію. Харків відстояли завдяки спецпідрозділу Нацгвардії «Ягуар». У Дніпропетровську вдалося не допустити загострення ситуації завдяки патріотичній позиції місцевої влади, яка зуміла організувати рішучий спротив сепаратистам. З кровопролиттям вдалося відстояти Одесу.

Найбільш агресивні дії проросійських сил було спрямовано на Донецьку і Луганську області. Вони вдалися до тактики захоплення будівель правоохоронних органів і зброї. Найбільше угруповання бойовиків було зосереджено в м. Слов'янськ. Їхнє ядро становили російські спецпризначенці. 14 квітня 2014 р. в. о. Президента України О. Турчинов оголосив Антитерористичну операцію (АТО).

Багато мешканців Донбасу були прив'язані до радянської ідеології та символів, у тому числі пам'яток Леніну (в основному знесених у центрі України під час Революції Гідності), які символізували радянську ідентичність регіону. Уряд президента Януковича прийшов до влади й утримував її за рахунок мобілізації свого східноукраїнського електорату, підкреслюючи його мовну, культурну та історичну відмінність від центру й особливо від Заходу. Він заявляв, що російська мова, яка домінує на Донбасі, перебуває під загрозою з боку Києва.

С. Плохий, історик

? Чому більшість населення Донбасу не проявила готовності дати рішучу відсіч російським діям з дестабілізації ситуації в регіоні?

Отже, у перебігу збройної агресії Російської Федерації від її початку 20 лютого до укладення 5 вересня 2014 р. Мінського протоколу – перших Мінських угод про тимчасове перемир'я – відбулося *три фази*. *Перша* фаза почалася з появи 20 лютого 2014 р. «зелених чоловічків» у Криму й силового захоплення російським спецназом приміщень Верховної Ради та уряду Автономної Республіки Крим 27 лютого. *Друга* фаза розпочалася у квітні 2014 р., коли контрольовані, керовані й фінансовані російськими спецслужбами озброєні групи проголосили створення так званих «Донецької народної республіки» (7 квітня 2014 р.) та «Луганської народної республіки» (27 квітня 2014 р.). *Третя* – розпочалася 27 серпня 2014 р. масовим вторгненням на територію Донецької та Луганської областей регулярних підрозділів Збройних сил РФ.

4. Олександр Турчинов. Петро Порошенко

Олександр Турчинов (народився 1964 р.) – економіст, державний діяч, політик. 1986 р. закінчив Дніпропетровський металургійний інститут. Трудовий шлях розпочав на комбінаті «Криворіжсталь»: працював вальцювальником і майстром виробництва.

Олександр Турчинов

Упродовж 1990–1991 рр. працював редактором в Українському відділенні інформаційного агентства «ІМА-прес», займався науковою та викладацькою роботою. Неодноразово обирався до Верховної Ради України. У 2005 р. очолив Службу безпеки України. Улітку 2007 р. – перший заступник Секретаря РНБО України. Протягом 2007–2010 рр. перший віце-прем'єр-міністр України.

О. Турчинов здобув великий досвід громадсько-політичної діяльності: один з лідерів Помаранчевої революції, з березня 2010 р. – один з лідерів опозиції до режиму президента В. Януковича, з листопада 2013 по лютий 2014 р. – один з лідерів Революції Гідності, очолював Штаб національного спротиву, що координував протестні акції на Майдані та по всій країні.

22 лютого 2014 р. після падіння режиму Януковича обраний на посаду Голови Верховної Ради України. У зв'язку із самоусуненням президента В. Януковича від виконання своїх обов'язків парламент поклав на О. Турчинова виконання обов'язків президента України та Верховного Головнокомандувача Збройних сил України.

На цій посаді О. Турчинов забезпечив повернення до демократичної Конституції, відновив систему виконавчої влади в центрі та в регіонах. За його активної участі було створено дієву оборону країни, Верховна Рада України ухвалила низку законів, необхідних для запровадження безвізового режиму з Євросоюзом. Україні вдалося уникнути дефолту, який прокоували майже всі експерти. У грудні 2014 р. О. Турчинов обійняв пост Секретаря РНБО України.

Петро Порошенко

Петро Порошенко (народився 1965 р.) – економіст, державний діяч, політик. 1989 р. закінчив Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка. Починаючи з 1998 р. чотири рази обирався до Верховної Ради України.

Працював міністром закордонних справ України (2009–2010), міністром економічного розвитку і торгівлі України (2012). Упродовж 2014–2019 рр. – Президент України.

Президентство П. Порошенка почалося в надскладних для України умовах збройної агресії Російської Федерації.

Підсумовуючи діяльність президента, більшість експертів зазначають кілька позитивних моментів: створення боєздатної та ефективної армії, успіх у справі отримання Україною безвізового режиму з ЄС, вдала зовнішня політика, завершення процесу надання автокефалії Православній церкві України, внесення змін до Конституції України, які закріплюють курс України на членство в ЄС і НАТО (набули чинності 21 лютого 2019 р.).

Проте за П. Порошенка посилилася корупція, соціальна напруга, не реформовано судову систему, збережено застарілу модель управління державою, засновану на клановості та верховенстві однієї людини.

Якщо порівнювати всіх глав держави Україна за час її незалежності, то нинішній лідер країни виразно виглядає найбільш позитивним з них. Держава дісталася йому в критичний момент – у 2014 році. І все ж Україна вистояла перед російською

агресією, зупинила різкий обвал гривні, пережила багато економічних проблем і зробила важливі кроки у справі інтеграції з ЄС і НАТО. Порошенко істотно вплинув на всі ці процеси.

М. Потоцький, польський журналіст

? Які результати діяльності П. Порошенка, за словами автора, заслуговують на схвалення? Чи згодні ви з оцінкою польського журналіста? Відповідь обґрунтуйте.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Відтворіть хроніку подій під час Революції Гідності.

Аксіологічну. 1. На сайті Українського інституту національної пам'яті ознайомтеся з результатами проекту «Невідомий майдан: Революція Гідності в історіях очевидців». 2. Реалізуйте себе як дослідників усної історії. Зберіть свідчення очевидців у межах теми «Усна історія Майданів: від Революції на граніті до Революції Гідності» (електронна Книга пам'яті). 3. Скористайтеся різноманітними інтернет-порталами для популяризації результатів своїх досліджень.

Мовленнєву. Складіть розповідь про окупацію та анексію Криму Російською Федерацією. Висловіть своє міркування: «Чи мала тогочасна українська влада дієві інструменти, щоб зупинити агресію Росії?».

Просторову. Використовуючи карту 7 (с. 221), схарактеризуйте наслідки зовнішньої агресії Російської Федерації проти України.

Інформаційну. Доповніть новою інформацією політичні портрети О. Турчинова та П. Порошенка.

Логічну. «У нашій країні відбулася революція. Причому відбулася справжня революція, а революція – це не ті дев'яносто днів, які стояв Майдан. Це складний і суперечливий процес, який починається задовго до відкритого вибуху і закінчується не за дев'яносто днів, а дай боже, щоб він закінчився за кілька років» (О. Литвиненко, заступник Секретаря РНБО України). Висловіть своє ставлення до позиції автора. Наведіть аргументи на її підтримку або заперечення.

§ 39. Російсько-українська війна

1. Гібридний характер війни

Гібридна війна – це тип конфлікту, протистояння, під час якого противники (або один з них) без офіційного оголошення війни використовують інформаційні кампанії, спецоперації, акції та окремі заходи, зокрема в кіберпросторі, економічний і дипломатичний тиск, шантаж військовою силою, терористичні акти, інспірування внутрішніх конфліктів для досягнення політичних цілей, які в минулому досягалися здебільшого в результаті звичайної війни.

Метою гібридної війни може бути не стільки завоювання як таке, скільки створення хаосу, безперервного конфлікту, постійне генерування провокацій, умов, непридатних для життя, руйнування інфраструктури. Використовуються постановочні военні дії, які виконують актори, інспіровані картинки для показу у ЗМІ. До сучасної гібридної війни проти України Росія готувалася протягом тривалого часу.

Чи готувалася Росія до гібридної війни проти України? Питання насправді є риторичним. Попри твердження Володимира Путіна, що анексія Криму стала реакцією на події Майдану, аналіз злагодженості військових, інформаційних та дипломатичних дій Росії в першому кварталі 2014 року та в подальшому свідчить про тривалу

підготовку до дестабілізації ситуації в Україні. Є підстави вважати, що в активну фазу вона перейшла ще в 2010 році, з приходом до влади Віктора Януковича.

Є. Магда, політолог

? Які фактори спонукають автора до висновку, що гібридна війна не була спровокована подіями на майдані Незалежності? Пригадайте перебіг російсько-українських відносин періоду незалежності і сформулюйте висновок про наявність чи відсутність ознак гібридної війни у відносинах Росії з Україною.

Головний фронт гібридної війни – *інформаційний*. Для наступальних дій на ньому Росія інтенсивно використовує нині різноманітні медіа. За їхньою допомогою керівництво російської держави створює сприятливий для себе інформаційний фон усередині Росії; поширює дезінформацію серед українських громадян; формує сприятливе для себе інформаційне середовище на Заході.

Не менш активно використовується *енергетичний* фронт. Росія протягом десятиліть використовувала енергоресурси як інструмент політичного впливу в Україні та Європі.

Учасниками інформаційної війни проти України є проросійське лобі та представники проросійських політичних сил в Європі, ідеологи, що активно переписують історію на замовлення держави, діячі Російської православної церкви, які зберегли свій вплив на пострадянському просторі.

Держава, яка веде гібридну війну, укладає оборудку з недержавними виконавцями – бойовиками, групами місцевого населення, організаціями, зв'язок з якими формально повністю заперечується. Ці виконавці можуть робити такі речі, які сама держава робити не може, тому що будь-яка держава зобов'язана дотримуватися Женевської та Гаазької конвенцій про закони сухопутної війни, домовленостей з іншими країнами.

Ф. ван Каппен, майор, радник з безпеки при ООН і НАТО

? Які методи впливу використовує держава-агресор у гібридній війні?

2. Бойові дії на Сході України та Антитерористична операція в Донецькій і Луганській областях

Антитерористична операція – це комплекс скоординованих спеціальних заходів, спрямованих на попередження, запобігання та припинення терористичної діяльності, звільнення заручників, забезпечення безпеки населення, знешкодження терористів, мінімізацію наслідків терористичної діяльності.

14 квітня 2014 р. було оголошено про початок Антитерористичної операції на Сході України. Її мета – протидія незаконним російським і проросійським збройним формуванням, подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України.

Українські силовіки у квітні–травні 2014 р. обрали тактику облоги населених пунктів для поступового витіснення бойовиків. Останні, у свою чергу, упродовж цього періоду поширювали свій контроль на території Донецької та Луганської областей. Штурмували військові частини, здійснювали спроби заволодіти зброєю, захоплювали адміністративні будівлі. 14 червня було збито український військово-транспортний літак Іл-76 із 40 десантниками на борту.

Але українські силовіки неухильно зменшували площу території, підконтрольної бойовикам. У воєнних діях брали участь ЗСУ, Національна гвардія, МВС, спецпризначенці СБУ, добровольці. Станом на середину серпня 2014 р. українські війська звільнили більшу частину Донбасу, захоплену у квітні–травні. У відповідь з кінця липня й до середини серпня загопи сепаратистів були поповнені бойовиками і новим озброєнням.

24 серпня почався спільний контрнаступ терористів і регулярних російських військ, які атакували українських силовиків на півдні Донецької області у напрямках Іловайськ, Комсомольське, Новоазовськ. У боях під Іловайськом загинуло багато українських військових. Сили проросійських бойовиків захопили прикордонне місто Новоазовськ на Азовському морі, але наступ на Маріуполь було зупинено.

Україна була змушена почати переговори. Конфлікт переріс у затяжний.

3. Добровольчі батальйони. Волонтерський рух

Значну роль у протидії терористам відіграли добровольчі батальйони. Вони почали створюватися в розпал сепаратистських виступів на Донбасі. На Майдані в Києві поставили намет, куди могли звернутися добровольці. Їх було дуже багато. Уже за півтижня автобуси з першими добровольцями поїхали на фронт.

Добровольцями було укомплектовано 1-й резервний батальйон Національної гвардії України (згодом – імені С. Кульчицького). Незабаром було створено добровольчий батальйон «Дніпро-1». У лавах Збройних сил України, з добровольців, насамперед мешканців Луганської області, було сформовано батальйон «Айдар», згодом виникли батальйони «Азов», «Харків», «Львів», «Чернігів», «Слобожанщина» і багато інших.

Добровольці неодноразово надавали допомогу діючій армії України у воєнних діях. Допомогали у визволенні м. Слов'янськ Донецької області. За їхньої участю відбили Маріуполь, Лисичанськ, Северодонецьк та інші населені пункти Донеччини та Луганщини. Перша поразка, з якою зіткнулися добробати, була під Іловайськом («Іловайський котел»). Тоді сили АТО зіткнулися з натиском регулярних військ РФ, потрапили в оточення і при виході з нього зазнали великих втрат.

Трагічні наслідки для військових мала операція під Дебальцевим («Дебальцівський котел»), де ЗСУ і добробати зазнали поразки. Але вони виявили гідну подиву мужність і стійкість. Якщо на початковому етапі бойових дій на Сході України добровольчі батальйони не мали централізованого підпорядкування, то пізніше їх переформували у штатні підрозділи Збройних сил і Нацгвардії України. Підрозділи Правого сектору відмовилися від переформування.

Добровольчі батальйони показали здатність українців до самоорганізації для захисту своєї держави. Народний добровольчий рух у найскладніший для країни момент прийняв удар на себе.

? Розгляньте розпізнавальні знаки добровольчих батальйонів. Знання якої історичної дисципліни допоможе схарактеризувати символіку, що міститься на них?

Обкладинка книги «Добробати»
(видавництво «Фоліо», 2017)

Знайдіть у мережі Інтернет на сайті Національного музею історії України у Другій світовій війні в рубриці «Український Схід» експозиційний проект «На лінії вогню» та ознайомтеся з інформацією про події, що відбувалися на східних теренах України. Складіть розповідь. Дізнайтесь самостійно про роль батальйонів територіальної оборони в АТО.

Мовою джерел

Кожну добу на Хрещатик добровільно, за покликом душі приїздили і приходили тисячі містян, готових надати безкоштовну допомогу мітингувальникам. Волонтери взяли на себе велику частину роботи з облаштування комфортного перебування людей на Майдані. Вони організовували польові кухні, встановлювали намети, надавали необхідну інформацію. Волонтерами ставали також і професіонали – медики, юристи, психологи – що прагнули допомогти однодумцям. За лічені дні виникли десятки волонтерських ініціатив та інтернет-проектів: «#єврохостел», «Євромайдан SOS», «Майдан. Медик».

Зі спогадів М. Матяша, громадського діяча

❓ Про які події згадує автор? Використовуючи інформацію зі спогаду, схарактеризуйте соціальну групу «волонтери».

В Україні за короткий строк було створено велику кількість волонтерських організацій, які системно допомагали військовим на передовій: «Крила Фенікса», «Повернись живим», «Армія SOS», «Врятуй рідну країну», «Волонтерська сотня Україна – Світ».

Упродовж усього періоду дії АТО волонтери допомагали в забезпеченні медикаментами, їжею та потрібним спорядженням. Спільно з науковцями та військовими на територіях, що контролювалися незаконними збройними формуваннями, розшукували загиблих. Волонтери надавали допомогу не лише військовим, а й переселенцям. Особливість волонтерського руху в Україні проявилася в тому, що найчисленнішою групою волонтерів стала молодь.

Мовою джерел

Українці визнають велику роль волонтерського руху в суспільних процесах: 62 % визнають роль волонтерів у політичних змінах останнього року, 85 % вважають, що волонтерський рух допомагає зміцненню миру, а 81 % схильні вважати волонтерський рух обов'язковою складовою громадянського суспільства.

З дослідження стану волонтерства в Україні, виконаного на замовлення ООН компанією GfK Ukraine (грудень 2014 р.)

❓ Проаналізуйте статистичні дані щодо розвитку волонтерського руху в Україні. Які висновки можна зробити на їхній підставі?

4. Реакція світової спільноти на агресію Російської Федерації проти України та спроби мирного врегулювання конфлікту

З початком військової інтервенції з боку РФ світова спільнота засудила силове вторгнення в Україну. 1 березня 2014 р. Генеральний секретар ООН закликав до повної поваги і збереження незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України, а також до негайного відновлення спокою та початку прямого діалогу між усіма сторонами задля вирішення поточної кризи.

Мовою джерел

Європейський Союз рішуче засуджує явне порушення суверенітету й територіальної цілісності України актами агресії, що вчинені Збройними силами Росії, як і дозвіл на їх застосування на території України, ухвалений 1 березня 2014 року Радою Федерації Росії.

Висновки Європейської ради (3 березня 2014 р.)

? Які дії Росії засудив Європейський Союз? Як було кваліфіковано ці дії?

Мовою джерел

Російське вторгнення в Україну повинно бути розцінено Радою Безпеки ООН як акт агресії, ООН має реагувати відповідно, це – війна.

*Міністр закордонних справ Латвії
Е. Рінкевичс (Твітер) (2014).*

Російські акти агресії та залякування по відношенню до України вимагають колективної реакції.

Міністр закордонних справ Канади Дж. Бейрд (Твітер) (2014)

Нам потрібен перегляд відносин з Росією. Країна, яка вдається до агресії проти іншої європейської країни-сусіда, не може розраховувати, що ми повернемося до відносин business as usual... Запровадження економічних санкцій проти РФ націлене на досягнення результатів у більш довгостроковій перспективі, а Україна потребує допомоги вже сьогодні... Найбільше Україні можуть допомогти США.

*З виступу на радіо міністра закордонних справ
Польщі Р. Сікорського (2014)*

? Проаналізуйте, як світова спільнота відреагувала на агресію Російської Федерації проти України.

Українська влада неодноразово намагалася врегулювати конфлікт. 17 квітня 2014 р. в Женеві відбулися чотиристоронні переговори Україна – ЄС – США – Росія щодо врегулювання збройного конфлікту між Росією та Україною.

Мовою джерел

Всі сторони зобов'язалися утримуватися від будь-яких форм насильства, залякування або провокаційних дій... Всі незаконні збройні формування повинні бути роззброєні; всі незаконно захоплені будівлі повинні бути повернуті законним власникам; всі незаконно захоплені вулиці, площі та інші громадські місця в українських містах повинні бути звільнені.

З рішення про деескалацію конфлікту в Україні, ухваленого за підсумками зустрічі в Женеві (17 квітня 2014 р.)

? Які кроки, на думку авторів заяви, мали сприяти деескалації конфлікту? За рахунок яких ресурсів українська сторона мала здійснювати означені кроки? Чи було закладено в документі чітку програму дій?

Із червня 2014 р. періодично проводилися зустрічі лідерів України, Росії, Німеччини та Франції щодо можливості врегулювання конфлікту на Донбасі.

5 вересня 2014 р. в Мінську за результатами зустрічі Президента України П. Порошенка, Президента Росії В. Путіна й міжнародних представників було досягнуто домовленості «про припинення застосування зброї». 19 вересня сторони погодили додатковий протокол про лінію розмежування між українськими силами та проросійськими бойовиками. Також домовилися відвести важке озброєння від лінії розмежування та не застосувати авіацію. Росія мала закрити кордон для перетину бойовиків та техніки. Але підписання мінських документів не забезпечило ні припинення застосування зброї російськими найманцями, ні виведення з території України російських військ. Перші Мінські угоди вересня 2014 р. дозволили зупинити масове російське вторгнення в Україну, проте вони не змогли повністю припинити бойові дії. У лютому 2015 р. було підписано Другі Мінські угоди. Нині всі учасники конфлікту й зацікавлені сторони визнали цей документ як рамковий для врегулювання ситуації на Донбасі.

Від початку збройної агресії Росії проти України український інформаційний простір насичений різними оцінками, судженнями та термінами. 1. Скориставшись посібником «АБВ. Збройний конфлікт в термінах (Путівник для України)» Міністерства з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб <https://mtot.gov.ua/files/uploads/082efe10-a3e0-11e9-9b89-731f32e113d5.pdf>, ознайомтеся з термінами (4–5 на вибір), що характеризують російсько-українську війну. Як ви розумієте значення цих термінів? 2. Одним з ключових елементів резолюції ГА ООН «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополь. Україна» від 22 грудня 2018 р. є «підтвердження неприпустимості захоплення території Криму силою та зобов'язання повернути окуповані території». Прокоментуйте.

Формуємо компетентності

Аксіологічну. Стратегія Кремля в гібридній війні проти України реалізовується в багатьох напрямках. Це – масована дезінформація; нагнітання паніки в українському інформаційному просторі; підрич довіри до влади тощо. Запропонуйте свої стратегії протистояння гібридній війні. Які з них, на вашу думку, можна реалізувати вже зараз?

Інформаційну. Знайдіть у мережі Інтернет Постанову ВР України від 27 січня 2015 р. та документи міжнародних організацій про визнання РФ агресором і самостійно опрацюйте їхній зміст.

Логічну. Чому поняття *гібридна війна* та *інформаційна війна* не тотожні?

Мовленнєву. Сформулюйте висновок про становище соціальних груп українського суспільства з огляду на гібридну агресію РФ.

Просторову. Як злочинні дії Росії проти України порушують усталену систему безпеки в Європі?

§ 40. Україна після 2014 р.

1. Соціально-економічний розвиток

Наприкінці лютого 2014 р. Україна опинилася віч-на-віч з низкою загроз, критичних для самого існування її як держави. Перед новою владою постав комплекс проблем: зменшити суспільну напруженість, оновити органи влади, протидіяти сепаратизму та зовнішній агресії, боротися з економічною кризою, яка загострилася в умовах політичної нестабільності й фактичного розграбування країни.

2015 р. керівництво держави спробувало зупинити поглиблення економічної кризи за рахунок найбідніших: було підвищено ціни на енергоносії та

на комунальні послуги; лібералізація цін спричинила інфляцію та трикратну девальвацію національної валюти. Зросли ціни на продукти харчування та промислові товари. Рівень реальних заробітних плат і пенсій значно впав. Соціально-економічна ситуація істотно погіршилася. Було втрачено економічний потенціал: Криму – повністю, Донецької області – на 60 %, Луганської – на 70 %. Це стало однією з причин того, що Україна за індексом економічної свободи посіла 162-ге місце із 178 країн світу (2016).

Виникла нова соціальна група населення: внутрішньо переміщені особи. Ключовою проблемою для переселенців була відсутність житла та фінансів. Зараз статус переселенців регламентується Законом України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» (2014).

Виклики, зумовлені війною та енергетичною кризою в Україні, змусили владу звернути особливу увагу на розв'язання таких проблем, як реформування армії та збільшення її чисельності. Такі заходи потребували коштів, які звільнялися за рахунок зменшення видатків на інші бюджетні програми.

Необхідність зменшити витрати газу та інших енергоносіїв спонукала владу шукати альтернативні програми із задоволення попиту населення на цю продукцію при збереженні підвищеної ціни на неї. Для малозабезпеченого населення виходом мала стати програма виплати субсидій, яка дозволяла певною мірою заощаджувати сімейний бюджет. Іншим напрямом дій стала програма енергозбереження та освоєння нових видів енергії.

У країні розпочалася реформа децентралізації, яка дозволила певною мірою перерозподілити кошти з місцевих бюджетів на потреби громад.

2. Євроінтеграційний поступ України. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом

Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом було підписано в 2014 р. у два етапи. Під час першого етапу (21 березня) підписано політичну частину Угоди. На другому етапі (27 червня) підписали економічну частину Угоди.

Угода про асоціацію України з ЄС мала стратегічне значення для країни: відбулася зміна географічної структури українського експорту на користь збільшення його обсягів до країн ЄС. Україна стала однією з п'яти країн – найбільших експортерів сільськогосподарської продукції до ЄС (листопад 2017 р. – жовтень 2018 р.). Поки що Україна експортувала переважно сировину (зокрема, аграрну), але Угода створила можливості й для експорту переробленої продукції. На цей вид товарів мита повністю знято, а на сировину знято лише частково (у межах квот). Передбачається, що Угода сприятиме перетворенню України на розвинену європейську державу, і наша країна не залишиться «сировинним придатком» Європи.

За шість місяців 2017 р. зовнішня торгівля товарами та послугами України з країнами ЄС зросла на 22 %. Майже 40 % української торгівлі зараз припадає на Європейський Союз, тоді як на Росію – трохи більше 10 %.

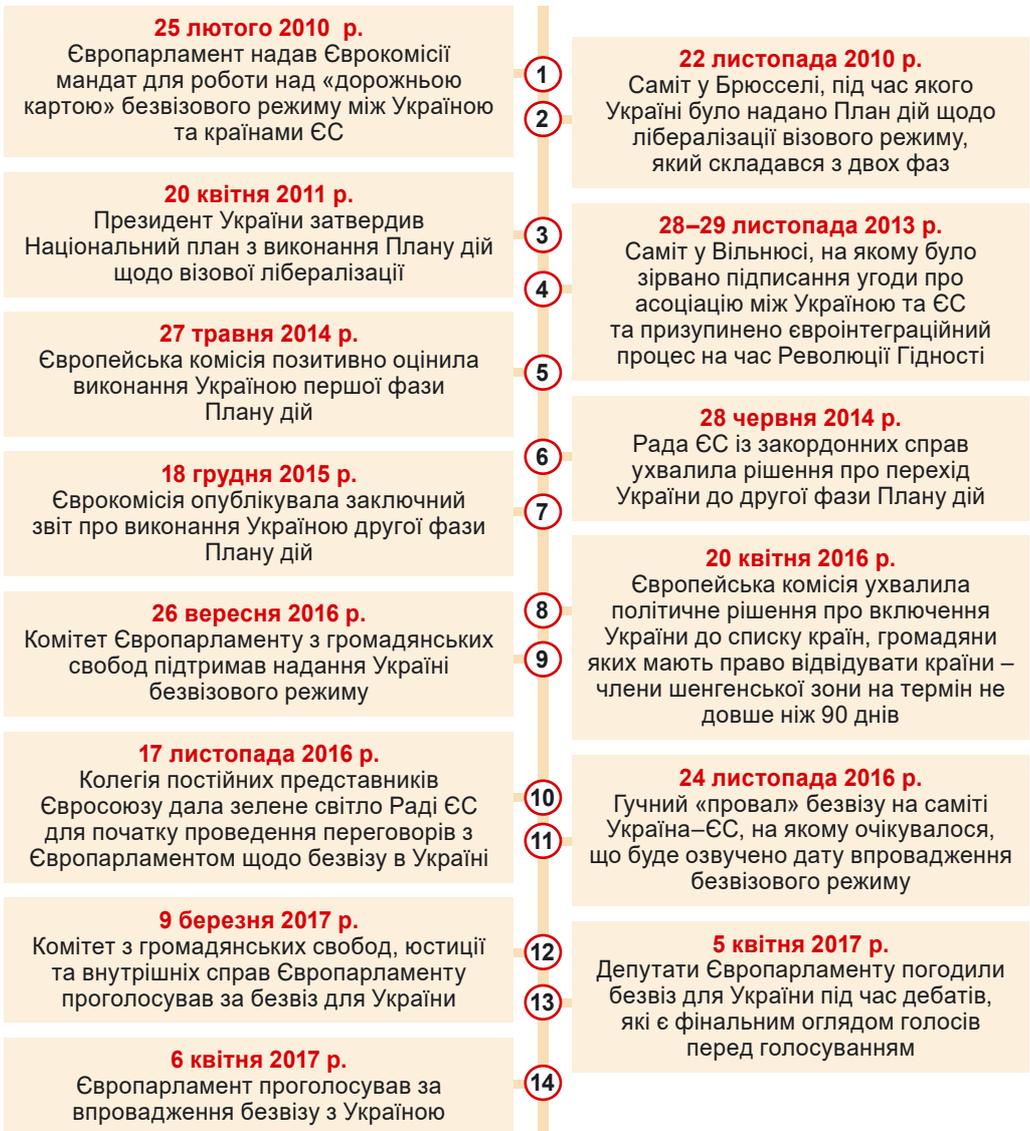
Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом – не просто величезний бюрократичний документ, який почав скеровувати важливі українські реформи, а й символ інтеграції з Європою. Україна врешті-решт стала частиною єдиного ринку ЄС, принаймні на рівні товарів і послуг. Українські підприємства отримали змогу поступово здобувати в Європі більше партнерів, клієнтів тощо.

Знайдіть у мережі Інтернет інформацію «Угода про асоціацію / Євроінтеграційний портал» і дізнайтеся більше про співпрацю України з ЄС.

3. Режим безвізового в'їзду в країни ЄС для громадян України

Безвізовий режим між Україною та Європейським Союзом – це статус, що дозволяє громадянам України вільно перетинати міждержавні кордони країн Європейського Союзу без попереднього звернення до посольства для отримання дозволу.

Інфографіка: 14 ключових дат безвізу з Євросоюзом

? Ознайомтеся з перебігом подій і проаналізуйте, як відбувався процес підготовки до укладення угоди про безвіз.

11 травня 2017 р. у Страсбурзі Рада міністрів Євросоюзу урочисто підписала документ про скасування візового режиму між Україною та Євросоюзом. Рішення про безвізовий режим між Україною та ЄС опубліковано в Офіційному журналі Євросоюзу.

Безвізовий режим стосується тільки громадян України, які мають біометричні паспорти. Час перебування в шенгенській зоні не повинен перевищувати 90 днів протягом будь-якого 180-денного періоду. Безвізовий режим дає право на відвідування культурних і спортивних заходів, журналістські подорожі, короткострокове навчання та обмін досвідом, поїздки на лікування тощо. Водночас безвізовий режим не дає права на роботу в країнах ЄС, зокрема на короткострокову. Безвізовий режим також не дає права на постійне проживання в країнах ЄС. Для цього, як і раніше, потрібно оформити спеціальну національну візу або дозвіл на проживання.

Знайдіть у мережі Інтернет на сайті «Відкрий Європу» інформацію «Що таке безвізовий режим з ЄС» та дізнайтеся більше про безвізовий режим.

Хроніка подій 2018–2019 рр.

18 січня 2018 р. – Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях».

30 квітня 2018 р. – на Донбасі офіційно завершилася АТО, яку переформатовано в Операцію об'єднаних сил.

19 травня 2018 р. – Президент України підписав Указ, яким увів у дію рішення РНБО про остаточне припинення участі України в роботі статутних органів Співдружності Незалежних Держав (СНД).

31 травня 2018 р. – Президент України підписав Указ «Про невідкладні заходи щодо зміцнення державного статусу української мови та сприяння створенню єдиного культурного простору України». Указом проголошено 2018 – 2028 рр. десятиліттям української мови.

1 липня 2018 р. – в Україні вступила в дію нова медреформа та інформаційно-телекомунікаційна система eHealth.

1 вересня 2018 р. – стартувала реформа загальноосвітньої школи – «Нова українська школа», яка передбачає перехід на 12-річну середню освіту, поділену на три рівні.

1 листопада 2018 р. – в Україні на 23,5 % подорожчав газ для населення, його вартість зросла до 8550 грн за тисячу кубічних метрів.

26 листопада 2018 р. – після агресії прикордонних кораблів РФ у Керченській протоці проти кораблів ВМС України Верховна Рада України затвердила запровадження воєнного стану на території 10 областей, а 28 листопада встановила термін дії воєнного стану – 30 діб.

21 квітня 2019 р. – Президентом України обрано В. Зеленського.

 Проаналізуйте події 2018–2019 рр. Оцініть їхні наслідки для жителів України.

Формуємо компетентності

Мовленнєву. Складіть розповідь про наслідки збройної агресії Російської Федерації для економіки України.

Хронологічну. Відтворіть послідовність процесу підписання Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом.

Аксіологічну. Знайдіть у мережі Інтернет і прослухайте лекцію «100 років української історії за 100 хвилин. Лекція 11: 2000–2017» і структуруйте свої знання з означеного періоду. Візьміть участь в обговоренні: «Україна 2000–2017 рр.: уроки та наслідки».

Логічну. Чому Російська Федерація здійснювала і здійснює послідовну політику щодо утримання України від інтеграції з ЄС?

Інформаційну. Складіть план дій для підготовки поїздки на екскурсію до країн Євросоюзу. Якою інформацією треба володіти, якщо виїжджаєш за межі України?

Просторову. Які можливості під час виїзду за межі України стали реальними в результаті підписання безвізового режиму?

§§ 41–42. Особливості культурного життя України в роки незалежності

1. Стан релігії та церкви

У роки незалежності тривав процес відходу суспільства від атеїстичної ідеології та впровадження європейської моделі свободи совісті.

Якщо в 1991 р. в Україні було близько 10 тис. релігійних організацій, то вже в 1995 р. – близько 17 тис., а в 2010 р. – близько 35 тис.

Церква перейшла на якісно вищий рівень функціонування. Віряни опікують 350 духовних центрів та управлінь, а підготовка кадрів здійснюється в 200 навчальних закладах. Відбулося відновлення монастирського життя: у 2010 р. в Україні функціонувало понад 400 монастирів. Значно збільшилася чисельність культових споруд. Упродовж 2000–2010 рр. чисельність недільних шкіл збільшилася на 60 %.

Панівні позиції в релігійному та культурному житті України продовжувало посідати православ'я. У 2010 р. православна мережа нараховувала 51 % від загальної кількості релігійних організацій. Більшість із них належала православним церквам – Українській православній церкві Московського патріархату, Українській православній церкві Київського патріархату та Українській автокефальній православній церкві.

Мовою джерел

...Вірними Української православної церкви Київського патріархату на середину 2000-х рр. вважали себе близько 10 мільйонів православних християн; про належність до УПЦ Московського патріархату заявили біля 5 мільйонів православних. Значна частина православних не визначилася стосовно своєї конфесійної належності.

За даними Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова

❓ Порівняйте статистичні дані щодо належності православних вірян до різних церков.

Також тривало відродження Української греко-католицької церкви. Нині її релігійні організації нараховують близько 15 % від загальнонаціональної релігійної мережі.

Якщо в 1992 р. Українська греко-католицька церква мала 2,6 тис. релігійних організацій, то в 2010 р. таких організацій було вже 3,7 тис.

15 грудня 2018 р. у Києві відбувся Об'єднавчий собор, під час якого православні архієреї оголосили про об'єднання українських церков в єдину Православну церкву України. Її предстоятелем став митрополит Переяславський та Білоцерківський Єпіфаній. Кафедральним собором Православної церкви України визначено Михайлівський Золотоверхий собор.

Томос про автокефалію Православної церкви України

5 січня 2019 р. Вселенський патріарх Варфоломій підписав Томос про автокефалію єдиної Православної церкви України. Церемонія підписання Томоса відбулася в патріар-

шому храмі Святого Георгія на території Вселенського патріархату в Стамбулі. Уже 6 січня під час літургії у тому самому храмі Варфоломій передав предстоятелю новоствореної Православної церкви України Єпіфанію посох і Томос, який проголошує автокефалію.

2. Зміни в системі національної освіти

Система освіти в Україні постійно перебувала у стані реформування. Однак декларовані кожною новою владою спроби реформувати освіту були малоуспішними. Панували централізація, бюрократія, низький соціальний статус педагога, руйнація застарілої матеріальної бази та водночас відсутність капіталовкладень у розвиток освітніх установ. Базовим для всіх закладів освіти було фінансування. Проблемою закладів дошкільної освіти в останнє десятиріччя виявилася й нестача місць. Ця проблема була притаманна здебільшого міським освітнім установам.

Чисельність дітей, які впродовж 2005–2013 рр. відвідували заклади дошкільної освіти, збільшилася з 1 млн до майже 1,5 млн.

У шкільній освіті закріпилося таке явище, як нерівність можливостей: сільські діти, на відміну від міських, не мали вибору, у якій школі навчатися. У міському оточенні нерівність можливостей проявлялася у таких форматах: центральна школа – периферійна школа, спеціалізована школа – звичайна школа, державна школа – приватна школа тощо. Здебільшого причинами нерівності доступу до освіти було соціальне й майнове розшарування в суспільстві. Доступ до якісної освіти залежав від матеріальних статків батьків. Притаманними всім школам були надмірна «академічність», перевантаження шкільних програм і підручників, низька якість підручників.

До занепаду рухалася професійно-технічна освіта. Будучи сформованою під потреби радянської економіки, її система не зуміла пристосуватися до потреб ринкової економіки.

Проблеми у вищій освіті було закладено ще в попередні десятиліття. Упродовж 1990-х – на початку 2000-х рр. поступово збільшувалася кількість закладів вищої освіти та знижувалася якість освітніх послуг. Надмірно розрослася комерціалізація вищої освіти: її споживачі орієнтувалися передусім на отримання диплома, а не якісних знань.

У 2013–2014 рр. частка студентів, які отримували вищу освіту за рахунок держбюджету, складала 42,6 %, за кошти місцевих бюджетів – 4,7 %, за кошти фізичних осіб – 52,3 %.

Навіть упродовж останнього десятиліття владі не вдалося подолати такі проблеми у вищій освіті, як зниження рівня її якості, необхідність оновлення застарілої матеріальної бази та поліпшення інфраструктури. Залишилися невирішеними проблеми слабкого зв'язку з ринком праці та неефективного використання коштів державного замовлення; браку інституційної та академічної автономії закладів вищої освіти, прозорості в розподілі бюджетних коштів.

Для подолання кризових явищ в освіті впродовж останніх років реалізовано чимало ініціатив. Серед них – приєднання до Болонського процесу (2005), запровадження зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) для вступу до закладів вищої освіти (2008), спроби експериментального запровадження університетської автономії (2006–2009), коригування часу на домашні завдання для учнів початкової школи (2016) та ін.

Чимало нововведень було заплановано з 2014 р. У липні 2014 р. для експертно-технічної допомоги створили Стратегічну дорадчу групу у складі українських і закордонних експертів, працівників Міністерства освіти і науки України (МОН). Група підготувала Концепцію розвитку освіти на період 2015–2025 рр. Восени 2014 р. розроблено Стратегію реформування вищої освіти в Україні до 2020 р. У березні 2015 р. МОН України завершило підготовку до вступу України до програми ЄС «Горизонт 2020».

«Горизонт 2020» – це найбільша програма Європейського Союзу з фінансування науки та інновацій із загальним бюджетом близько 80 млрд євро, розрахована на 2014–2020 рр.

У липні 2015 р. Верховна Рада ратифікувала відповідну угоду. 2017 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про освіту», яким передбачено, що з 2018 р. діти навчатимуться у школі 12 років, педагоги стануть для учнів партнерами з розвитку, а у процесі навчання діти набуватимуть корисних навичок і компетентностей.

Мовою джерел

Я хотіла б побачити нові стандарти змісту освіти та велику електронну освітню платформу, куди може зайти будь-який вчитель, батько та дитина і знайти там для себе цікаві й сучасні освітні матеріали. Вчителі – з методик викладання, батьки і діти – з допоміжних матеріалів. Без такого об'ємного ресурсу освіта в багатомільйонній країні ще довго буде відірвана від сучасності. Якщо ми зробимо таку платформу – це буде наш реальний результат за п'ять років. Це гарна мета, проте ми не мріємо охопити неохопне, але хочемо принаймні надати інформацію для тих, хто хоче якісно навчатися і навчати самостійно ... Інформаційні розділи періодично оновлюються.

З інтерв'ю Л. Гриневич, міністра освіти України (2016)

? Чи є, на вашу думку, поставлена автором мета кроком у поліпшенні системи освіти? Чому? Якого формату викладання не вистачало вам під час навчання у школі?

Знайдіть у мережі Інтернет на сайті Нової української школи (НУШ) тему «Учням» та ознайомтеся із сучасними освітніми ініціативами. Якщо вони вас зацікавлять, приверніть до них увагу ваших однолітків чи батьків.

Перед сучасною Україною в галузі освіти стоїть завдання: збалансувати економічні можливості держави та об'єктивні потреби в освічених кадрах, адаптувати освітню галузь відповідно до євроінтеграційної перспективи; закласти підґрунтя сталості демократичних і національних традицій в освітянській справі.

В Україні дедалі більше набуває популярності альтернативна освіта. Цей напрям освітньої галузі тільки розвивається та може бути корисним і школярам, і студентам, і всім, хто прагне до самоосвіти.

3. Основні тенденції розвитку науки

Становище в науковій галузі впродовж попередніх десятиліть характеризувалося таким самим комплексом проблем, що й в освітній: залежність від політичної кон'юнктури, постійна нестача фінансування, руйнування науково-дослідної інфраструктури, відсутність державної стратегії щодо розвитку наукової галузі. Попри доволі несприятливу ситуацію для ефективної праці (не останню роль відігравав низький рівень оплати праці) за

роки незалежності напрацьовано вагомий багаж наукових здобутків та здійснено роботу з підготовки молоді.

Було зроблено висновок, що основною проблемою науки останніх десятиліть була її низька затребуваність економікою. В Указі Президента України «Про Стратегії сталого розвитку “Україна 2020”» (2015) розвиткові вітчизняного наукового потенціалу приділено значну роль. Наука має стати одним з основних елементів вирішення масштабних завдань модернізації країни, забезпечення необхідної обороноздатності та національної безпеки. Реформа наукової сфери передбачала здійснення комплексу структурних перетворень системи організації та функціонування науки в Україні, які стосуються академічних і галузевих наукових інституцій і установ вищої освіти.

Наслідком реформування вітчизняної науки мало б стати, за задумом, створення ефективної системи взаємодії «наука – освіта – економіка – інновації».

Доволі оптимістична, як на перший погляд, модель натомість абсолютно не враховувала реалій України: ані соціально-економічних, ані суспільно-політичних.

По-перше, був випущений той факт, що така структура не передбачає довготривалих фундаментальних досліджень (в умовах постійного створення / зникнення інститутів це просто неможливо). По-друге, в цій структурі немає місця гуманітарним інститутам, затребуваність діяльності яких з боку української економіки мізерна.

В. Головка, Л. Якубова, історики

? Візьміть участь у дискусії «Наслідки застосування ринкових відносин у гуманітарній сфері: оптимізація чи крах?».

Суспільно-політична та економічна ситуація останніх років спричинила численні новації. Зокрема, у гуманітарній сфері на характер розвитку досліджень значний вплив мали події Революції Гідності. Російська пропаганда, що розгорталася в Східній Україні на противагу цінностям Майдану, спонукала науковців до ретельного вивчення питань, які раніше не були предметом наукового дискурсу. Зокрема, було встановлено, що в публікаціях російських істориків історія Східної і Південної України свідомо перекручується і «вигадується», щоб підвести псевдонаукове підґрунтя під експансіоністські плани Росії. Для доведення саме української позиції в науковий обіг уведено чимало документів, монографічних праць, що ілюструють корінні розбіжності з висновками офіційної російської пропаганди.

Найбільшими досягненнями українців за роки незалежності стали відкриття в медицині, фізиці та IT.

Ще в 1990-х рр. Інститутом електрозварювання ім. Є. О. Патона НАН України запропоновано електрозварювання м'яких тканин. Ідея розробки належала академіку Б. Патону. Під його керівництвом колектив фахівців інженерного та медичного профілю провів низку експериментів та отримав відповідні свідоцтва та визнання.

Кардіохірург Б. Тодуров 2016 р. разом зі своєю командою вперше в Україні провів операцію з пересадки штучного серця. Для 42-річного пацієнта Інституту серця МОЗ України це був єдиний реальний шанс продовжити час очікування донорського серця. У жовтні медики повторили свій успіх, встановивши «механічне серце» 30-річній пацієнтці.

Інженер А. Головаченко створив прототип екзоскелета. Він розробив модулі, які одягаються на пошкоджені кінцівки і допомагають тренувати м'язи у випадках переломів чи паралічу рук і ніг. Ця розробка вже отри-

мала перемогу на престижному міжнародному конкурсі Silicon Valley Robotics в Кремнієвій долині.

Фахівці Київського інституту нейрохірургії ім. А. П. Ромоданова провели унікальну операцію з видалення пухлини мозку з одночасним поєднанням навігаційної системи, лазера та ендоскопа. Нова техніка спрямована на те, щоб дати людям повноцінне життя навіть після надскладних операцій.

Українські науковці з Харківського фізико-технічного інституту й Інституту монокристалів брали участь у відкритті бозона Гіггса та створенні детекторів для великого адронного колайдера. У Харківському науководослідному технологічному інституті приладобудування під керівництвом професора В. Борцова було налагоджено відповідне виробництво для Європейської організації з ядерних досліджень.

Співробітники Інституту теоретичної фізики ім. М. М. Боголюбова НАН України В. Гусинін і С. Шарапов 2005 р. передбачили незвичайний цілочисельний квантовий ефект Холла в графені, а також теоретично передбачили ще цілу низку властивостей цього матеріалу.

Проект Viewdle киянина Є. Анчишкіна з розробки унікальних алгоритмів виявлення та розпізнання облич та об'єктів було розпочато 2006 р. Уже 2012 р. компанію та розробки проекту купила корпорація Google. Алгоритми та рішення, запропоновані компанією Viewdle, широко використовують у пошукових технологіях.

*Надія Владикіна, Михайло Корешков,
Інга Манжуленко, Ігор Жуковський*

У США запустили виготовлену спільно з українцями ракету Antares (її перший ступінь розроблено українським конструкторським бюро «Південне»). Півтора року до запуску українські фахівці модернізували ракету.

У липні 2017 р. у Вашингтоні на всесвітній олімпіаді з робототехніки FIRST Global Challenge команда українських школярів у складі І. Жуковського, І. Манжуленко, М. Корешкова і ментора Н. Владикіної увійшла в 20-ку найсильніших у світі команд з робототехніки, посівши 19-те місце із 163. Свого робота, який покликаний вирішувати проблеми водної кризи, юні українські техніки створили за допомогою будівельної системи REV Robotics.

4. Літературно-мистецьке життя

Одним з головних досягнень української культури в роки незалежності стала можливість кожної людини вільно й самостійно обирати цінності, які покладаються в основу життя.

Незалежна Україна відкрила кордони, уможливила широкі зв'язки та активну співпрацю вітчизняного мистецтва зі світовим. Однак це призвело до неоднозначних наслідків. З одного боку, входження українського мистецтва у світовий художній контекст активізувало художній процес, збільшило кількість мистецьких творів загальнолюдського значення, дало змогу ширше ознайомитись із сучасними світовими надбаннями митців, удосконалити мову мистецтва, його матеріали, техніки, забезпечило поширення нових художніх явищ тощо, з іншого – це зумовило некритичне ставлення до

творів західноєвропейського, зокрема американського, мистецтва, сприймання будь-якого його зразка як культового.

Л. Анучина, О. Бурлука, В. Немцова, В. Пивоваров,
Г. Савченко, О. Уманець, дослідники мистецтва

? Чи доводилося вам особисто спостерігати означені тенденції в розвитку культури? Наведіть приклади.

Міжнародний фестиваль «Книжковий Арсенал» – щорічний проект Мистецького арсеналу – інтелектуальна подія України, де розвиваються та взаємодіють книжкова, літературна, мистецька сцени, втілюються спільні якісні, актуальні й інноваційні проекти.

? Що ви знаєте про цей фестиваль? Чи проводяться фестивалі подібного формату у вашій місцевості і чи доводилося вам на них бувати? Яким чином ви дізнаєтеся про новинки в літературі?

Фото з Міжнародного фестивалю
«Книжковий Арсенал»

Афіша фестивалю «Нове українське
кіно» (2019)

З 1 березня по 30 квітня 2019 р. в Україні пройшов перший кіноклубний фестиваль «Нове українське кіно», на який запросили глядачів на безкоштовні покази найкращих українських фільмів сезону.

? Поміркуйте, з якою метою проводився цей захід.

1. Проаналізуйте свої знання, отримані на уроках української літератури та з власного досвіду, і сформулюйте узагальнення про розвиток української культури у XXI ст. 2. Знайдіть у мережі Інтернет курс лекцій «100 років українського мистецтва за 100 хвилин» і перегляньте лекції з історії літератури, мистецтва та кіномистецтва: «Автобіографізм, розгубленість і “роман на рік” (2000–2016)»; «Фестивальний рух, Революція Гідності та Канські тріумфи» (2000–2016); «Криза міленіуму. 2004-й і постання групи РЕП та SOSka. Активізм, розквіт інституцій. Повернення до живопису старшого покоління» (2000–2017), «Поява “нових молодих”. Майдан як водорозділ та симптом. Групи і покоління на постмайданному ландшафті» (2000–2017). 3. Узагальніть отриману з лекцій інформацію у форматі таблиці за рубриками: мистецький твір / автор / назва / основна ідея / значення (рубрики можуть бути варіативними). Який з напрямів літератури, мистецтва, кіномистецтва вам особисто імпонував чи навіть спонукав до детальнішого вивчення? 4. Знайдіть у мережі Інтернет інформацію про заходи, які проводяться у вашій області, та ознайомтеся з нею. У разі зацікавлення можете використати отриману інформацію як відправну точку для активного долучення до культурного життя країни.

5. Розвиток спорту та здобутки українських спортсменів

22 грудня 1990 р. було створено Національний олімпійський комітет (НОК) України. У вересні 1993 р. Міжнародний олімпійський комітет остаточно визнав НОК України.

За роки Незалежності українські спортсмени вибороли 122 олімпійські медалі. Не відставали від них і юні спортсмени, які з 2010 р. гідно захи-

щають честь країни на юнацьких Олімпійських іграх. У їхньому доробку 67 нагород. Перші успішні кроки на міжнародній арені з 1993 р. роблять і наймолодші українці на Європейських юнацьких олімпійських фестивалях, завоювавши загалом 183 медалі.

Уже протягом чверті століття НОК України втілює в життя чимало проєктів, які полюбилися шанувальникам спорту, – «Олімпійський день», «Олімпійський тиждень», «Олімпійський урок», Всеукраїнська церемонія нагородження «Герої спортивного року». Отримали своїх прихильників і Всеукраїнський спортивно-масовий захід «Олімпійське лелечення», «Олімпійський куточок», «Олімпійська книга», «Do like OLYMPIANS».

Знайдіть у мережі Інтернет на сайті Національного олімпійського комітету України інформацію про олімпійських чемпіонів періоду, що вивчається, та ознайомтеся з нею. Що нового ви дізналися?

Традиційно після Олімпійських ігор проводяться Паралімпійські ігри. Це міжнародні спортивні змагання для людей з інвалідністю. В Україні паралімпійський рух почав розвиватися з 1989 р. Українці вперше взяли участь в Олімпіаді в Атланті (1996) і вибороли 7 медалей. У 2008 р. в Пекіні здобули 74 медалі. У 2016 р. в Ріо-де-Жанейро – у неофіційному командному заліку паралімпійська збірна України посіла третю сходинку та здобула 117 медалей, серед яких 41 золота, 37 срібних і 39 бронзових.

Роман Полянський, переможець в академічній греблі. Ріо-де-Жанейро (2016)

6. Міжнародні пісенні конкурси Євробачення в Україні

Руслана Лижичко

З 2003 р. Україна бере участь у пісенному конкурсі Євробачення. Першим від України виступив Олександр Пономарьов з піснею *Hasta la Vista* (посів 14-ту сходинку).

2004 р. у Стамбулі співачка Руслана Лижичко з піснею *Wild Dances* («Дикі танці») здобула перемогу та право на проведення ювілейного 50-го пісенного конкурсу Євробачення в Україні.

Перед фіналом Євробачення Руслана сказала, що в цей момент мислить іміджем країни. «Мене зараз не існує. Себе я зараз не шкодую, мене зараз немає як людини, тобто Руслана не живе зараз для себе ані секунди. Фактично ми все робимо для того, щоби ми відчули, що ми повноцінні члени Європи».

Завдяки Руслані у травні 2005 р. конкурс Євробачення вперше в історії приймала Україна. Кон-

курс проводився в Палаці спорту (Київ). Україну представляв гурт «Гринджоли» з піснею «Разом нас багато» (неофіційний гімн Помаранчевої революції). У фіналі перемогу здобула грецька співачка Єлена Папарізу з піснею *My number one*.

У 2015 р. Україна вперше за всю історію конкурсу не брала участі у конкурсі у зв'язку зі складною ситуацією в країні.

А вже у 2016 р. ми здобули чергову перемогу – у Стокгольмі співачка Джамала з піснею «1944» виборолла перше місце.

У 2017 р. на конкурсі, що проходив у Києві, Україну представив гурт О. Torvald з піснею *Time*. Конкурс проводився в Міжнародному виставковому центрі в Києві. Перемогу здобув португалець Сальвадор Собрал з піснею *Amar Pelos Dois*.

У багатьох глядачів, які стежили за фіналом конкурсу, велике захоплення викликав яскравий виступ української електро-фолк-групи ОНУКА.

На дитячому пісенному конкурсі Євробачення Україна дебютувала в 2006 р. Українка Настя Петрик з піснею «Небо» стала переможницею дитячого Євробачення у 2012 р. (Амстердам, Нідерланди). В Україні цей конкурс проводився двічі: 2009 і 2013 р.

2018 р. став роком відкриття музичної групи з Києва KAZKA.

Джамала

ОНУКА

Кадр з відеокліпу пісні «Плакала». KAZKA

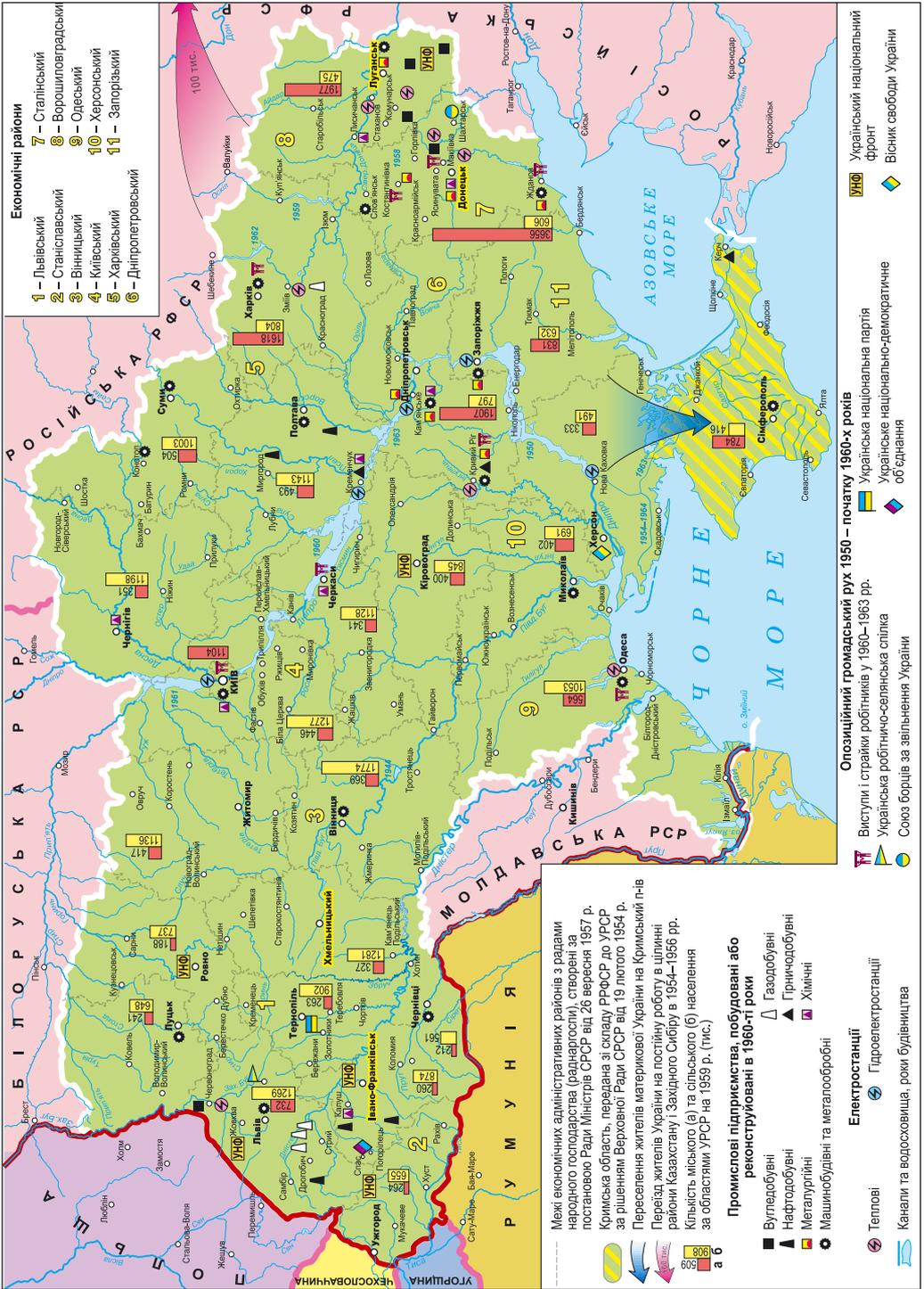
Українці у світі. 1. Дайте оцінку ролі особистості у формуванні іміджу держави. 2. Пригадайте, з якими видами наукової, творчої діяльності пов'язано імена М. Поповича, Л. Гузара, Б. Ступки, Ю. Андруховича, Р. Лижичко, С. Джамаладінової (Джамали), С. Вакарчука, С. Бубки, Віталія Кличка, Володимира Кличка, А. Шевченка. 3. Визначте самостійно видатних особистостей України, якими можна пишатися і на яких варто рівнятися. 4. Обміняйтеся інформацією з однолітками про відомі вам творчі досягнення українців діаспори.

ДОДАТОК

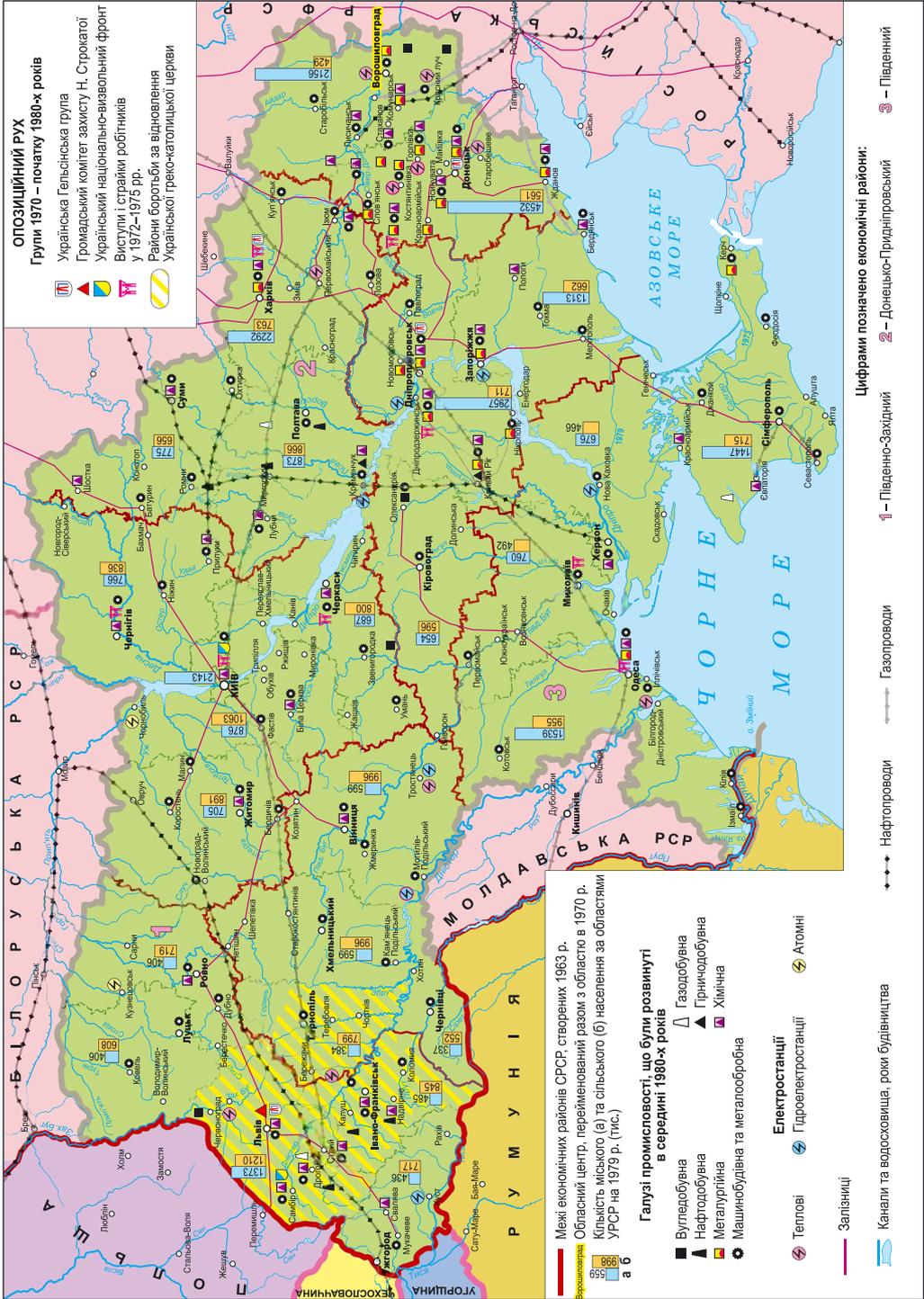
КАРТА 1. СРСР і УРСР у 1945–1991 рр.

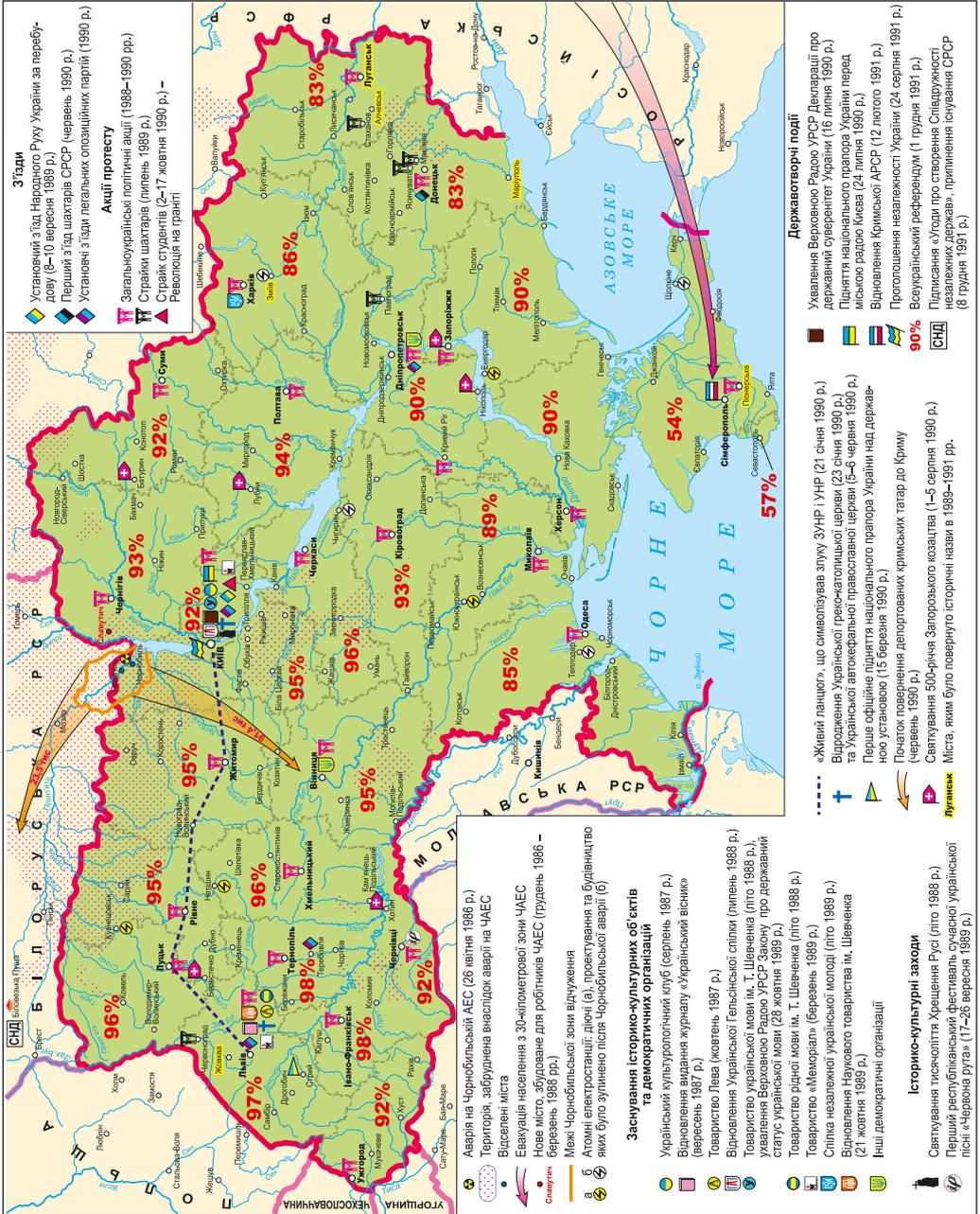
КАРТА 4. Україна в 1953–1964 рр.

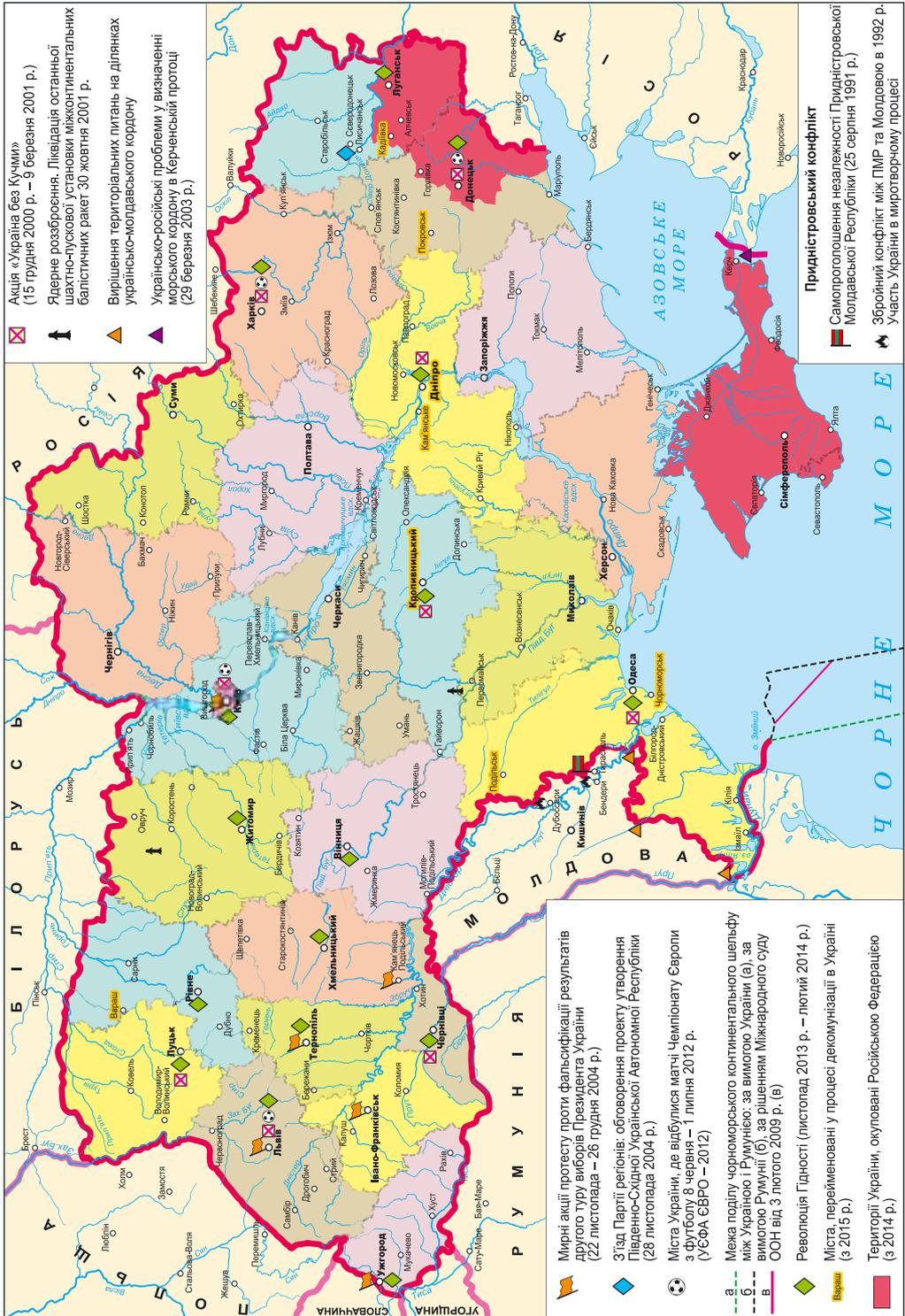
КАРТА 5. Україна в 1960–1980 рр.

КАРТА 6. Україна в 1985–1991 рр.

КАРТА 7. Україна після проголошення незалежності

ЗМІСТ

Шановні учні та учениці!	3
Повторення	4
Вступ	6
§ 1. Друга світова війна в історичній пам'яті	6
§ 2. Загальні тенденції світової історії	10
Розділ 1. Україна в перші повоєнні роки	14
§ 3. Україна в системі міжнародних відносин	14
§ 4. Відбудова України після Другої світової війни	20
§ 5. Радянізація західноукраїнських земель	26
§ 6. Масові депортації, переселення, репресії	31
§ 7. Культурне життя в Україні в перші повоєнні роки.	34
§ 8. <i>Практичне заняття 1. «Війна пішла, а горе залишилось...»:</i> повсякденне життя повоєнних років	39
Розділ 2. Україна в умовах десталінізації	43
§ 9. Внутрішньополітична ситуація в УРСР у першій половині 1950-х рр.	43
§ 10. <i>Практичне заняття 2. Входження Кримської області</i> до складу України: міфи та реальність	50
§ 11. Спроби реформування сталінської економіки.	54
§ 12. Соціальна політика і практика повсякдення	60
§ 13. Опозиційний рух в Україні	64
§ 14. Зміни в культурному житті.	70
Розділ 3. Україна в період загострення кризи радянської системи	77
§ 15. Економіка та суспільно-політичне життя в добу застою	77
§ 16. Динаміка етносоціальних змін	85
§ 17. Посилення інтелектуальної опозиції радянській системі	90
§ 18. Діяльність Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ)	96
§ 19. Кримськотатарський національний рух	101
§ 20. Відродження історичної пам'яті українства.	106
§ 21. Розвиток культури	110
§ 22. <i>Практичне заняття 3. Повсякденне життя в місті</i> та на селі	116
Розділ 4. Відновлення незалежності України	119
§ 23. Початок перебудови в СРСР.	119
§ 24. Гласність і політичний плюралізм	125
§ 25. Культурно-мистецьке життя як вираз суспільних настроїв	131
§ 26. Суверенізація України на зламі 1990-х рр.	135
§ 27. Наростання дезінтеграційних процесів у СРСР	140

§ 28. Проголошення незалежності України	144
§ 29. <i>Практичне заняття 4. Злочини комуністичного режиму.</i> Уроки для України сьогодні	149
Розділ 5. Становлення України як незалежної держави	153
§ 30. Державотворчі процеси в умовах незалежності України	153
§ 31. <i>Практичне заняття 5. Основний закон України:</i> умови створення та аналіз основних положень	159
§ 32. Економіка України в 1991–1998 рр.	162
§ 33. Економіка України в 1998–2004 рр.	168
§ 34. Політичне життя суспільства	174
§ 35. Помаранчева революція	179
§ 36. Україна в системі міжнародних відносин	183
Розділ 6. У пошуках нової України	188
§ 37. Україна у 2005–2014 рр.	188
§ 38. Революція Гідності.	194
§ 39. Російсько-українська війна	199
§ 40. Україна після 2014 р.	204
§§ 41–42. Особливості культурного життя України в роки незалежності	208
<i>Додаток. Карти</i>	<i>216</i>

Навчальне видання

ДАНИЛЕНКО Віктор Михайлович
СМОЛЬНИЦЬКА Мирослава Костянтинівна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

(рівень стандарту)

Підручник для 11 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Головний редактор *Н. В. Заблоцька*

Редактор *І. В. Гайдаєнко*

Макет, художнє оформлення, обкладинка *В. М. Марушинця*

Комп'ютерна верстка *О. М. Білохвост*

Коректор *Л. Ф. Федоренко*

Формат 70×100/16.

Ум. друк. арк. 18,2. Обл.-вид. арк. 14,94.

Тираж 19095 пр. Вид. № 2034.

Зам. №

Видавництво «Генеза», вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 5088 від 27.04.2016.

Віддруковано у ТОВ «ПЕТ», вул. Ольмінського, 17, м. Харків, 61024.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4526 від 18.04.2013.

1944

Вигнання нацистських окупантів з усієї території України

28 жовтня

Входження Закарпаття до складу УРСР

Україна – співзасновниця ООН

квітень

1945

1946

«Саморозпуск» Української греко-католицької церкви (УГКЦ)

березень

Голод в Україні

Операція «Вісла»

квітень – липень

1947

1953

Повстання політичних в'язнів у сталінських концтаборах. Ліквідація ГУТАБу

Входження Кримської області до складу УРСР

лютий

1954

1956

XX з'їзд КПРС, засудження культу особи

Запуск першого штучного супутника Землі, початок «космічної ери»

1957

1959

Утворення Української робітничо-селянської спілки

Створення Клубу творчої молоді «Сучасник»

1960

1965

Реформи в сільському господарстві та промисловості («косигінська» реформа), перша хвиля арештів дисидентів

Зміна політичного керівництва УРСР, масові арешти дисидентів

1972

1976

Утворення Української Гельсінської групи

Початок перебудови в СРСР

квітень

1985

1986

Аварія на Чорнобильській АЕС

26 квітня

Створення Народного Руху України за перебудову

вересень

1989

1990

Декларація про державний суверенітет України

16 липня

Революція на граніті

жовтень

Акт проголошення незалежності України

24 серпня

Обрання Президентом України Л. Кравчука

1991

1994

Обрання Президентом України Л. Кучми

Ухвалення Конституції України

28 червня

1996

2004

Помаранчева революція

Обрання Президентом України В. Ющенка

Обрання Президентом України В. Януковича

2010

2013

листопад

Революція Гідності

лютий

Початок тимчасової окупації Криму Російською Федерацією

20 лютого

2014

2014

Підписання Угоди про асоціацію України з ЄС

14 квітня

Початок Антитерористичної операції

Обрання Президентом України П. Порошенка

вересень

Перші Мінські угоди

2014

2015

Другі Мінські угоди

лютий

Резолюція ООН про порушення прав людини в Криму

2016

2017

Безвізовий режим між Україною та ЄС

травень

Завершення АТО, початок Операції Об'єднаних сил

30 квітня

2018

2019

Зміни до Конституції України про курс України на ЄС та НАТО

Обрання Президентом України В. Зеленського

2019